Kuram / İktisat

Ben Fine - Alfredo Saad-Filho

marx'ın *kapital*'i

İngilizceden Çeviren: Nail Satlıgan

genişletilmiş 2. basım

Yordam Kitap

Kuram / İktisat

Ben Fine - Alfredo Saad-Filho

marx'ın *kapital*'i

İngilizceden Çeviren: Nail Satlıgan

genişletilmiş 2. basım

Yordam Kitap

Ben Fine

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda (SOAS) iktisat profesörüdür. *Labour Market Theory: a Constructive Reassessment* (Londra: Routledge, 1998), *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı: Bin Yılın Eşiğinde Ekonomi Politik ve Sosyal Bilimler* (Yordam Kitap, 2008), *The World of Consumption: The Material and Cultural Revisited* (Londra: Routledge, 2002) eserlerinden bazılarıdır.

Alfredo Saad-Filho

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu (SOAS) Kalkınma Ekonomi Politiği Bölümü'nde öğretim üyesidir. *Marx'ın Değeri* (Yordam Kitap, 2006) adlı çalışmanın yazarı olan Saad-Filho, *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* (Yordam Kitap, 2007) ve *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* (Yordam Kitap, 2008) adlı kitapları yayına hazırlamıştır.

Eserin orijinal adı:
Marx's ***Capital***
(Pluto Press, Dördüncü Basım: 2004;
Beşinci Basım: 2010)

MARX'IN **KAPİTAL'İ**

Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho

İngilizceden Çeviren:
Nail Satlıgan

Yordam Kitap: 51 • **Marx'ın *Kapital*'i** • Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho
ISBN 978-9944-122-41-2 • *İngilizceden Çeviren:* Nail Satlıgan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Eylül 2008 • *İkinci Basım:* Nisan 2012
Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

iktisat

MARX'IN KAPİTAL'i

Kitabımdaki en canalıcı noktalar şunlar: 1) Kullanım–değeri ya da değişim–değeriyle ifade edilişine göre **emeğin ikili karakteri** ... 2) **Artı–değerin**, kâr, faiz, rant, vb. gibi **özel** biçimlerinden **bağımsız** olarak tahlili.

Marx'tan Engels'e, *Seçme Yazışmalar,*
C I, 93. mektup, Sol Yayınları, Ankara, 1995.

Modern toplumdaki sınıfların ya da bunlar arasındaki savaşımın varlığını keşfetmiş olma onuru bana ait değildir. Burjuva tarihçileri bu sınıf savaşımının tarihsel gelişimini, burjuva iktisatçılar da sınıfların ekonomik anatomisini benden çok önce açıklamışlardır. Benim yeni olarak yaptığım: 1) **Sınıfların varlığının** ancak **üretimin gelişimindeki belirli tarihsel evrelere** bağlı olduğunu; 2) Sınıf savaşımının zorunlu olarak **proletarya diktatörlüğüne** vardığını; 3) Bu diktatörlüğün kendisinin **bütün sınıfların ortadan kaldırılmasına** ve **sınıfsız bir topluma** geçişten başka bir şey olmadığını tanıtlamak olmuştur.

Marx'tan J. Weydemeyer'e,
Karl Marx ve Friedrich Engels, *Seçme Yapıtlar,*
C I, Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 637.

TEŞEKKÜRLER

Kitap, ilk kez, Londra Üniversitesine bağlı Birkbeck College'da verilen "Marksist İktisat" ve "Gelir ve Servet Bölüşümü" derslerinden hareketle hazırlandı. Bu dersleri verenlere ve onlara devam edenlere teşekkürler. Bob Rae ile Simon Mohun, birinci basımın ilk versiyonlarını okuyara k, metne dâhil edilen birçok öneride bulundular. O zamandan beri, basımlar birbirini izledikçe, metnin iyileştirilmesine katkıda bulunanlar çok oldu.

Alfredo Saad-Filho, bu el yazmasının hazırlanışı sırasındaki desteklerinden dolayı Rita ile Kamayuri'ye müteşekkirdir.

DÖRDÜNCÜ BASIMA
ÖN SÖZ

Bu kitap, ilk kez 1970'lerin başlarında yazılmış olup çok büyük ölçüde zamanının bir ürünüydü. O sırada Britanya'da ve başka yerlerde, "soğuk savaş" kisvesi altında şiddetli baskıyla geçen yılların ardından, Marx'ın ekonomi politiğine olan ilgide bir uyanış görülüyordu. Bu ilgi, dünyayı kasıp kavuran sol hareketlerden, kapitalist dünya ekonomisindeki belirgin gerileyişten ve geleneksel teorinin savaş sonrası "patlama"nın çöküşüyle ilgili açıklamalarının reddedilişinden beslenerek arttı. O zamandan beri çok şey değişti. Bu kitabın birbirini izleyen basımları da, ekonomi politiğin kaderindeki iniş çıkışları kendilerince yansıttı.

Bir önceki basım yayımlanalı yıllar oldu. Ama bu dördüncü basımı piyasaya sürmenin, mevcudun tükenişinden daha derinde yatan sebepleri var. Yeni basım, genel olarak ekonomi politikte, özel olarak da Marksist ekonomi politikte bir canlanışı önceliyor ve umarım ki kendince ona katkıda bulunuyor. Bu iyimserliğin dayandığı bir dizi etken var.

Birinci olarak, ana yolcu (mainstream) iktisadın, heterodoks yaklaşımları, matematiksel ve istatistiki sağlamlık sınavlarından geçemedikleri gerekçesiyle kale almayarak disiplin üzerindeki hoşgörüsüz pençesini daha da sıkmış olmasına karşılık, Ortodoksluğun yarattığı hoşnutsuzluğun işaretleri artıyor. İktisadı ve öteki toplumsal bilimleri öğrenenler arasında alternatif arayışı güçleniyor.

İkinci olarak, geçen yirmi yıl içinde, toplumsal bilimlerin hepsini kapsayan düşünsel gündemleri saptamakta postmodernizm ile neoliberalizmin kurmuş olduğu üstünlüğün ardından bunların teori ve pratikteki en ölçüsüz aşırılıklarına karşı artık bir tepki oluşmuş durumda. Eleştirici düşünce, çağdaş kapitalizmin doğasını anlamaya yöneldi. Geçen on yıl içinde küreselleşme ve sosyal sermaye gibi kavramların ortaya çıkışı

bu yönelişin en dikkate değer yansımasıdır. Kaçınılmaz olarak sonuç, ekonomi sorununun iktisat disiplininin kendisi dışında gündeme getirilmesi ve ekonomi politikten yol göstericilik beklenmesi oluyor.

Üçüncü olarak, savaş sonrası patlamanın çöküşünü izleyen uzun göreli durgunluk dönemi ve postmodernizm ile neoliberalizmin yükselişi, aykırı bir etki yaratarak, kapitalist ekonomide işlerin, gevşek bir temel üzerinde olsa bile eskisi gibi yürüdüğü algılamasını mümkün kıldı. Geçen on yıl içinde patlak veren mali bunalımlar, bu bakış açısını çürüterek, finansın oynamakta olduğu son derece seçkin rolü öne çıkardı. Finans ile sanayi ya da daha genel olarak ekonominin geri kalan bölümü arasındaki sistemik ilişkilerin ekonomi politik alanında seçkin bir yer işgal etmesi gerekir.

Dördüncü olarak, maddi gelişmeler de ekonomi politiğin lehine işliyor. Bunlar arasında şunları sayabiliriz: Özellikle küresel ısınma yoluyla meydana gelen çevre bozulması ile kapitalizm arasında yakın bir ilişki olduğunun gittikçe daha çok kavranışı; Sovyetler Birliği'nin çökmesine karşılık, kapitalizmin kendi dar çerçevesi içinde bile ilerici bir alternatif sunmadığının farkına varılışı; ve terörizmle mücadele ya da insan haklarının sağlanması adı altında yürütülseler bile, olsa olsa emperyal diye tarif edilebilecek savaşların patlak verişi.

Son ve önemli olarak, neoliberalizmin "Alternatif yok." (TINA; there is no alternative) şiarının karşısına şimdi sözüm ona Üçüncü Yol'un "Başka alternatif yok." (TINOA; there is no other alternative) şiarı çıkarıldı. Kapitalizm sınırları içerisinde reformcu bir siyaset arayışı içinde olanlar için hâlâ çekici olsa da Üçüncü Yolculuk, ideolojide ve fiiliyatta şimdiden lekelendi. Sosyalizmin her zamankinden fazla savunulması gerekiyor. Bu savunma ise, gerek kapitalizm eleştirisi gerek alternatiflerin potansiyeline tuttuğu ışık bakımından ekonomi politikten vazgeçemez.

Bu sorunların her biri bu yeni basımda şu ya da bu ölçüde yeniden ele alınıyor. Ama bu kitabın ana amacı aynı kaldı: Marx'ın ekonomi politiğinin, onun fikirlerinin karmaşıklığının izin verdiği kadar basit ve özlü bir sergilenişini sunmak. Kısa olma zorunluluğundan ötürü argümanlar, özetlenmiş olmakla birlikte basitliğini koruyor; gene de malzemenin bir kısmı, özellikle sondaki bölümler özenli bir okumayı gerekli kılacaktır. Gerek Marx'ın kendi ekonomi politiğinden alınan gerek onun çağdaş

önemini yansıtan yeni konuların eklenmesiyle metnin boyunun artmış, 25 000 kelimelik ilk uzunluğunun iki katına çıkmış olması şaşırtıcı sayılmamalıdır. Öteki eklemeler arasında, her bölümde tartışma konularına dikkat çekilmesi ve bunlara uygun düşen tamamlayıcı okuma önerilerine yer verilmesi sayılabilir. Bunlar, daha bilimsel metinlere ilgi duyanlara yol gösterecektir. Üzülerek söyleyeyim ki bunlar, şimdiki basımın öncekilerin basitliğinden çok şey yitirmesine yol açtı. Ancak okunuşu kolaylaştırmak için dipnot ve kaynaklar bu kez de çıkarıldı. Marx'ın ekonomi politiğinin Ortodoks iktisattan nerelerde ayrıldığına zaman zaman yapılan göndermeler, bu (umulur ki önemsiz) güçlüğü artırıyor, iktisatçı olmayanları biraz zorluyor olabilir. Ama umuyorum ki bu tür güçlükler, gerektiğinde göz ardı edilir; olmazsa, telafi edici içgörüler sağlar.

Dördüncü basım için Alfredo Saad-Filho ortak yazar olarak bana katıldı. Bu katılış, eski basımlardan kalma metni tazelemek ve Alfredo'nun değer teorisine yaptığı önemli katkıyı yeni bir boyut olarak metne eklemek içindi. Kendisiyle yakın bir düşünsel ilişkiyi yıllarca sürdürerek, kitabın bu yeni basımında yansıdığı biçimiyle Marx'ın ekonomi politiği konusunda karşılıklı ve ortak bir anlayış geliştirdik. Marksist iktisadı ciddi bir şekilde inceleyip öğrenmenin olağanüstü zorlaştığı bir dönemde, bunu yapmaya devam edenlere teşekkür etmek, onları cesaretlendirmek istiyoruz.

Ben Fine
2003 Temmuz

1

TARİH VE YÖNTEM

Marx, bütün yetişkin hayatı boyunca kapitalist toplumun devrimci dönüşümü peşinde koştu. En çok yazdıklarıyla tanınmış olsa da, bu uğurda yaptıkları arasında, işçi sınıfını harekete geçirip örgütlemek de vardı — örneğin Marx 1864 ile 1876 arasında Birinci Uluslararası İşçiler Derneğinin önderlerinden birisiydi. Marx, yazılı yapıtlarında, tarihî gelişmenin genel sürecini açığa çıkarmaya, bu anlayışı tikel toplum tiplerine uygulamaya ve özgül tarihî durumların somut birer incelemesini yapmaya çalışır. Bu bölüm, Marx'ın düşünsel gelişmesi ile yönteminin ana özelliklerini kısaca gözden geçiriyor. Bu kitabın geri kalan kısmı ise, yapıtının öteki yönlerini, özellikle, başta gelen ekonomi politik yapıtı olan *Kapital*'in üç cildinde yer alanları daha ayrıntılı olarak tahlil ediyor.

Marx'ın Felsefesi

1818'de Almanya'da doğan Karl Marx, hukuk okuyarak erken yaşta üniversite kariyerine başladı. İlgisi çok geçmeden felsefeye yöneldi. Bu alan o sırada Hegel ile izleyicilerinin hâkimiyeti altındaydı. Bunlar idealisttiler; teorik kavramların, maddi gerçeklikten az çok bağımsız olarak geliştirilmesinin meşru olduğuna inanırlardı. Hegelcilere göre gerçeklik evrim hâlindeki bir kavramlar sisteminin ya da görece soyut olanı gittikçe somutlaşmakta olana bağlayan bir kavramlar yapısıyla "Mutlak İdea"ya doğru hareketin sonucuydu. Hegelciler, düşünsel ilerlemenin devlet, kültür ve toplumsal hayatın başka biçimlerindeki ilerleyişi açıkladığına inanıyorlardı. Bundan dolayı bilincin incelenmesi, toplumu anlamanın anahtarıydı. Tarih ise, kurumlar ile fikirlerin hegemonya için savaştığı bir

dram sahnesiydi. Bitmek bilmeyen bu çatışmada her bir gelişme aşaması, kendisinin daha yüksek bir aşamaya dönüşmesinin tohumlarını taşırdı. Her bir aşama, kendinden önce gelenlere göre bir ilerleme olsa da, onlardan alınma ögeleri masseder ve dönüştürürdü. Yeni fikirlerin, eskileri yenilgiye uğratmaktan çok onların içerisindeki çatışma ya da çelişkileri çözüme ulaştırdığı bu değişme sürecine Hegel **diyalektik** adını veriyordu.

Hegel 1831'de öldü. Marx hâlâ genç bir üniversiteliyken, birbirinin karşısında yer alan iki Hegelci grup vardı: Genç Hegelciler (radikal) ve Eski Hegelciler (gerici). Her ikisi, Hegel'in meşru halefleri olduklarını iddia ediyordu. Eski Hegelciler, Prusya'nın mutlak monarşisi, dini ve kültürüyle, İdea'nın diyalektik ilerlemesi içinde ulaştığı muzaffer başarıyı temsil ettiğine inanıyorlardı. Buna karşılık, tehlikeli ölçüde din aleyhtarı olan Genç Hegelciler, düşünsel gelişmenin daha yolun başında olduğuna inanıyorlardı. Bu karşıtlık, iki okul arasında bir savaş için zemini hazırladı. Tarafların her biri, kendi zaferlerinin Alman toplumunun ilerlemesini müjdeleyeceğine inanıyordu. Almanya'da hayatın büyük bölümünü etkisi altına alan saçmalık, sefalet ve bozulmayı gözlemlemiş olan Marx, başlangıçta kendini Genç Hegelcilerle özdeşledi.

Ne var ki Marx'ın Genç Hegelcilere duyduğu yakınlık, büyük ölçüde, bir maddeci olan Feuerbach'ın kendisi üzerindeki etkisinden dolayı son derece kısa ömürlü oldu. Feuerbach'ın maddeciliğinin anlamı, kendi refahına düşkün olması değildi — hatta muhalif görüşleri, ona akademik mesleğine mal olmuştu. Onun inanışına göre, insan bilincinin yaşam ve varoluşa egemen olması şöyle dursun, bilinci belirleyen, insan ihtiyaçlarıydı. Feuerbach, *Hıristiyanlığın Özü*'nde dine karşı basit ama parlak bir kalem kavgasına girişir. İnsanların Tanrı'ya ihtiyacı vardı; çünkü din duygusal bir ihtiyacı gideriyordu. Bu ihtiyacı karşılamak için insanlar en iyi niteliklerini bir Tanrı figürüne yansıtmışlar, ona o ölçüde tapmışlardı ki Tanrı insan bilincinde bağımsız bir varoluş edinmişti. İnsanlıklarını yeniden kazanmaları için, insanların Tanrı sevgisinin yerine, birbirlerine olan sevgiyi koymaları gerekiyordu.

Bu içgörü Marx'ın zihninde hemen yer etti. Başlangıçta Feuerbach'ı, insanları toplumsal varlıklar olarak değil, verilmiş bir "insan doğası"nı gerçekleştirmeye çabalayan bireyler olarak gördüğü için eleştirdi. Ne var ki

çok geçmeden Feuerbach'ın maddeciliğinin ötesine geçti. Bunu iki yoldan yaptı. Birinci olarak, Feuerbach'ın maddeci felsefesini, toplumda hüküm süren bütün egemen fikirlere, dinin ötesinde ideolojiye ve bir bütün olarak insanların toplum kavrayışına yaygınlaştırdı. İkinci olarak, Feuerbach'ın fikirlerini tarihe yaygınlaştırdı. Feuerbach'ın tahlili tamamen tarih dışıydı ve diyalektik değildi: İnsanlar, din aracılığıyla duygusal bir ihtiyacı karşılıyor, ancak bu ihtiyacın kökeni, onu karşılayan ister Tanrı olsun ister olmasın, açıklanmadan ve değişmeden kalıyordu. Marx, bu sorunun çözümünü maddi koşullarda gördü. İnsan bilinci, Marx'ın düşüncesinde kritik bir yer tutmakla birlikte ancak tarihî, toplumsal ve maddi koşullarla ilişki içinde anlaşılabilirdi. Böylece Marx, diyalektik ile tarih arasında sıkı bir ilişki kurmuş oluyordu. Bu ilişki, onun kendi yönteminin bir köşe taşı hâline gelecekti. Bilinç, esas olarak maddi koşullarca belirlenmekte, ama bunların kendileri, insanlık tarihi boyunca diyalektik bir evrim geçirmekteydi.

İster Hegel'in, onun çeşitli izleyici ve eleştiricilerinin ister Marx'ın zihninde olsun, bu açıklama onların düşüncesindeki ortak bir özelliği açığa çıkarır: Şeyler, her zaman doğrudan doğruya, oldukları gibi görünmez. Örneğin Feuerbach'a göre Tanrı'nın zihin dışında bir varoluşu yoktur; ama bir insan ihtiyacını karşılamak için, varmış gibi görünür. Kapitalizm koşullarında serbest emek piyasası sömürüyü gizler; siyasi demokrasi ise, ayrıcalıkların ve iktidarın devam ettiğini değil, eşitliği telkin eder. Gerçeklik (veya içerik ya da öz) ile onun nasıl göründüğü (ya da biçim) arasındaki bu ayrılık Marx'ın (diyalektik) düşüncesinin ana yönlerinden birisidir. Bu düşünce, soyut kavramlar (örneğin sınıf ve değer gibi) ile bunların gündelik hayatta (ücretler, fiyatlar ve kârlar aracılığıyla) gösterdiği somut ve pratik varlık arasındaki bağı kurar.

Marx'ın, esas olarak kapitalizm için önüne koyduğu ve kendi deyişiyle, bilime giden düz yol olmadığı için, son derece zahmetli olduğunu kabul ettiği görev, soyut ile somut arasındaki bağlantı ve çelişkilerin izini sürmekti. Bu görev, uygun bir yöntemin benimsenmesini, soyut kavramların seçilişinde isabetli bir başlangıç noktasını ve şeylerin nasıl olduğu ile nasıl göründüğü arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak için, bunların tarihî ve mantıki içeriğinin özenle göz önüne serilmesini işin içine katar.

Önemli olan şudur ki, Marx meta fetişizmini irdelerken (2. bölümde) açıklığa kavuşacağı üzere görünüşler, dinî inançlarda olduğu gibi ille düpedüz yanlış ya da aldatıcı değildir. Çünkü ne kadar istesek de, sırf kapitalizmin sömürüyü örgütleyiş biçimi olduklarını saptadık diye ücret, kâr ve fiyatları yok sayamayız. Bu örnekte görünüşler gerçekliğin kendisinin ayrılmaz birer parçasıdır; kapitalizmin, uygun bir diyalektiğin açığa çıkarmayı amaçlayacağı daha temel yönlerini hem temsil eder hem de gizlerler. Bu karmaşıklığı nasıl çözeceğiz?

Yöntem

Marx, ekonomi politik, tarih, antropoloji, güncel gelişmeler ve daha pek çok konu üzerine olan geniş kapsamlı yazılarının tersine kendi yöntemi üzerine ayrıntılı bir denemeyi hiçbir zaman kaleme almadı. Bunun nedeni, yapıtının, esas olarak kapitalizmin ve onun methiyesini yapanların eleştirisi oluşu, bu yapıtta metodolojinin önemli ama ikincil bir rol oynayışı ve genellikle başka argümanlar içerisinde saklı oluşudur. Üstelik Marx'ın yöntemi, bir dizi evrensel kural hâlinde özetlenemez; maddeci diyalektiğinin özgül uygulamaları geliştirilmedikçe sorunlar tek tek ele alınamaz. Marx'ın yönteminin uygulanmasının en iyi bilinen örneği *Kapital*'deki eleştirici kapitalizm incelemesidir. Marx'ın bu yapıttaki yaklaşımının kabaca beş önemli özelliği vardır. Metin boyunca, çoğu kez örtük olarak bunlara eklemeler yapacak ve bunları inceltecĕğiz.

Birinci olarak, toplumsal görüngüler ancak tarihî bağlamları içinde var olur ve anlaşılabilir. Her yerde ve bütün zamanlar için geçerli olduğu sanılan tarih ötesi genelleştirmeler çoğunlukla ya boş ya geçersiz ya da hem boş hem de geçersizdir. İnsan toplumları son derece esnektir. Alabildiğine değişik şekillerde örgütlenebilirler; ve ancak ayrıntılı bir tahlil, iç yapıları, çelişkileri, değişme ve sınırları üzerine geçerli içgörüler sağlayabilir. Marx, özellikle, toplumların, hangi **üretim** tarzına –örneğin feodalizme mi, kapitalizme mi– göre örgütlendiklerine bağlı olarak birbirinden ayrıldığını düşünüyordu. Her bir üretim tarzı sınıf ilişkilerine göre yapılanıyordu ve bunlara uygun düşen tahlil kategorileri vardı. Ücretli emekçi, her nasılsa ücret alan bir serf ya da "özgür bir köle" olmadığı gibi sermayeci de, haraç yerine kâr alan bir feodal baron değildi. Toplumlar, hangi üretim tarzına

göre örgütlendiklerine bağlı olarak birbirinden ayrılırdı; bunları anlamakta kullanılan kavramlar da öyle olmak zorundaydı.

İkinci olarak, o hâlde teori, tarihî ve toplumsal sınırlarının ötesine itildiği zaman geçerliliğini yitirir. Bu, kavramların, hangi toplumları ele almak için tasarımlanmışlarsa, onlardan çıkarılması gereğinin bir vargısıdır. Örneğin Marx, kapitalizmde işçilerin, ücretleri yoluyla mülk edindiklerinden daha çok değer ürettikleri için sömürüldüklerini iddia eder (bk. 3. bölüm); bu artık değeri doğurur. Bu sonuç ve ona uygun düşen artık değer kavrayışı, yalnız kapitalist toplumlar için geçerlidir. Başka toplumlardaki sömürüye bir miktar ışık tutabilirse de bu toplumlardaki sömürü tarzları olsun toplumsal ve iktisadi değişmenin kökleri olsun yeni baştan aranıp bulunmalıdır — kapitalizm tahlili, doğru olsa bile, başka toplumların nasıl yapılanmış olduğunu anlamanın ilkelerini otomatik olarak sağlamaz.

Üçüncü olarak, Marx'ın tahlilinin iç yapısı, teori ile tarih arasındaki ilişki üstüne kuruludur. Hegelci idealizmin tersine, Marx'ın yönteminin merkezinde kavramsal türetmeler yer almaz. Ona göre salt kavramsal muhakeme sınırlıydı; çünkü tahlilcinin kafasında evrilen ilişkilerin, neden dolayı gerçek dünyada da geçerli olmak zorunda olduğunu açıklamak olanaksızdı. Daha genel olarak idealizmin yanılgısının kaynağında şu yatar: düşünen kafanın dışında, yalnız tarihî ve maddi olarak var olduğu hâlde gerçekliği, esas olarak kavramsal ilerleme yoluyla açıklamaya çalışmak. Marx, şaka yollu, Genç Hegelcilerin, yer çekimi yasalarına inanmaktan bir kurtulabilseler, bu yasaları lağvedebileceklerini belirtir! Oysa Marx, gerçekliği toplumsal yapı ile eğilimler ve karşı eğilimlerin (bunlar diyalektik olarak türetilebilir) yanı sıra, önceden kestirilemez olumsallıkların (bunlar o yoldan türetilemez) şekillendirdiğinin farkındadır. Bunlar arasındaki etkileşimlerin sonuçları, önceden belirlenemez. Sonuç olarak, maddeci diyalektik, hem geçmişi hem şimdiki zamanı anlamaya yardımcı olabilirse de, geleceği önceden haber vermek olanaksızdır (Marx'ın kâr oranının azalma eğilimi ve karşı eğilimler yasası tahlili bu yaklaşımın çarpıcı bir örneğidir, bk. 9. bölüm). Marx'ın tarihî tahlilin yerinin inceleme yönteminin içerisi (tarih ile mantık birbirinden ayrılamaz) olduğunu kabul edişi, deneyciliğe verilmiş bir ödün değildir; ele avuca

sığmaz bir gerçekliğin, bir kavramlar sistemince belirlenmek şöyle dursun, ona indirgenemeyeceğinin tanınmasıdır, o kadar.

Dördüncü olarak, maddeci diyalektik, somut ya da daha karmaşık ve özgül sonuçların açıklanması için gerekli olan kilit kavramları, yapıları, ilişkileri ve tahlil düzeylerini belirler. Marx, *Kapital*'de maddeci diyalektiği, kapitalizmin temel özelliklerini ve bunların çelişkilerini saptamakta, bu üretim tarzının yapısını ve dinamiğini açıklamakta ve tarihî değişmenin potansiyel kaynaklarının nerelerde olduğunu bulmakta kullanır. Marx'ın incelemesi, kapitalizmin gerçekliklerini düşüncede yeniden inşa etmeye yarayan daha karmaşık ve somut kavramları sistemli olarak ortaya çıkarır. Bu kavramlar, kapitalizmin tarihî gelişmesini açıklamaya ve kritik zayıf noktalarına işaret etmeye yardımcı olur. Bunu yaparken, başka başka soyutlama düzeylerinde yer alan kavramlar, Marx'ın tahlilinde her zaman bir arada yaşar. Teorik ilerleme, yeni kavramlara geçilmesini, var olan kavramların daha büyük somutluk ve karmaşıklık düzeylerinde inceltilip yeniden üretilmesini ve gerçekliğin daha zengin ve daha belirli bir açıklamasını sunmak için tarihî kanıtların ortaya konmasını içerir.

Beşinci olarak, Marx'ın yöntemi tarihî değişmeye odaklanır. Marx'ın *Komünist Manifesto, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya ön söz ve *Grundrisse*'ye girişte üretim yapıları, toplumsal ilişkiler ve tarihî değişme arasındaki ilişkiler konusundaki açıklamasını özetlemiş olduğu iyi bilinir. Marx'ın görüşleri, çok zaman mekanik bir şekilde, teknolojinin sözde tek-doğrusal gelişmesi sorunsuzca tarihî değişmeye yol gösteriyormuş gibi yorumlanmıştır — öyle olsaydı üretimin gelişmesi toplumsal değişmeyi belirlemiş olurdu. Bu Marx yorumu geçersizdir. Teknoloji, toplum ve tarih (ve başka etkenler) arasında karşılıklı bir belirlenim ilişkisi vardır; ama bu belirlenim, toplumsal örgütleniş tarzının değişmez etkisi altında yer alır. Örneğin kapitalizm koşullarında teknolojik gelişmenin ardındaki esas itici güç, her türlü ticari faaliyeti kapsayan kâr buyruğudur. Feodalizm koşullarında lüks mallar ve (askerî) hizmetler üretimi, belirli bir noktaya kadar da, kâr güdüsünün yokluğunda teknik ilerlemenin kapsamını ve hızını sınırlayan tarım araçları son derece önemlidir. Buna karşılık Marx, komünist toplumlarda, teknolojik gelişmenin, tekrara dayalı, fiziksel açıdan zahmetli, güvensiz ve sağlıksız görevleri elemeye, genel emek-zamanı

azaltmaya, temel ihtiyaçları karşılayıp insan potansiyelini geliştirmeye çalışacağını öne sürer (bk. 14. bölüm).

Marx'ın İktisadı

Engels ile birlikte *Alman İdeolojisi*'ni ve *Feuerbach Üzerine Tezler*'i yazdığı 1845-46'da Marx, Fransız sosyalistlerinin fikirlerinden etkilenmeye başlamıştı bile. Bu fikirleri burada ayrıntılı olarak tartışamayacağız. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki bu düşünürler, Fransız Devrimi'nin radikal mirasından ve yükselen burjuva toplumunun **"liberté, égalité et fraternité"** taleplerini gerçekleştirmekteki başarısızlığından besleniyorlardı. Fransız sosyalistleri aynı zamanda sınıf siyasetine derinlemesine karışmışlardı; birçoğu, iktidarın işçiler tarafından ele geçirilmesinin gerekli ve mümkün olduğuna inanıyordu.

Marx'ın Alman felsefesi ile Fransız sosyalizmi arasında kurduğu sentez, daha sonra inceleyeceği İngiliz ekonomi politiğine yönelik eleştirisi olmasaydı eksik kalırdı. Yukarıda açıklanan felsefe ve tarih kavrayışları göz önünde tutulursa, Marx'ın, çağdaş kapitalist toplumu anlamak, güçlü ve zayıf yönlerini ve sosyalist (komünist) bir topluma dönüşme potansiyelini teşhis etmek için incelemelerini iktisada yöneltmesi doğaldı. Bunu yapmak için İngiliz ekonomi politiğine daldı; o arada özellikle, Adam Smith, en başta da David Ricardo'nun yazdıklarından hareketle emek-değer teorisini geliştirdi. Marx'a göre, değerin kaynağını, Ricardo'nun varsaydığı gibi, üretimde geçen emek-zamana dayandırmak yeterli değildi. Çünkü Ricardo, mübadele, fiyatlar ve metaların varoluşunun doğal olduğunu düşünüyordu. Metaların, daha çok emek cisimlendirdikleri için daha değerli oluşu, üretimde geçen emek-zamanları üzerinden mübadele edildiklerini varsaymanın yerinde bir soyutlama olup olmadığı bir yana, metaların neden var olduğu sorununu göz ardı ediyordu. Bu nokta, bir sonraki bölümün konusu olmakla birlikte Marx'ın yönteminin başlıca özelliklerinden birini ve Marx'ın başka yazarlara yönelttiği ortak bir eleştiriyi örnekler. Marx, başka iktisatçıları içerik açısından yanlış bulmakla kalmaz; niyetlerini de yetersiz bulur. Başka iktisatçıların, insanların ve toplumların zaman bağlantısından soyutlanmış özellikleri olduğunu varsayma eğilimi

gösterdikleri şeyleri Marx, yerlerinden söküp çıkararak, tarihî bağlam içinde anlamaktan şaşmadı.

Marx'ın da, doğal olduğunu düşündüğü bir şey vardı: üretim ve tüketim yapmak için (toplumun) çalışma gereği. Ne var ki üretimin örgütleniş biçimi açığa çıkarılmalı, öteki toplumsal ilişkilerin buna olan bağımlılığı gerek yapısal gerek tarihî olarak açıklanmalıydı. Çok kısa olarak Marx, çalışırlarken –bireysel ve toplumsal yeniden üretimlerinin maddi koşullarını üretirlerken– insanların, köle ya da efendi, lort ya da serf, sermayeci ya da ücretli olarak birbiriyle belli toplumsal ilişkilere girdiklerini öne sürer. Yaşayış tarzlarını, var olan toplumsal koşullar, özellikle de, üretim süreci içinde dolduracakları yerler belirler. Bu ilişkiler, toplumun tarihî gelişmesi boyunca kurulmuş olmalarına karşın, bireysel seçişlerden bağımsız olarak vücut bulur.

Tikel bir üretim tarzına (feodalizm, kapitalizm vb.) özgü toplumsal üretim ilişkilerini incelemenin en uygun yolu, en basitleri dışında bütün toplumlarda, bunları birer sınıf ilişkisi olarak ele almaktır. Toplumun üstüne bina edildiği temel bunlardır. Alım satım özgürlüğü nasıl kapitalist toplumun temel bir yasal karakteristiğiyse ilahî ya da feodal yükümlülükler de feodalizmin yasal temelleridir. Ayrıca kendini haklı çıkarıcı siyasi, yasal, düşünsel ve bölüşümsel biçimler de yerleşiklik kazanır ve bunlar, genel olarak, en geleneksel olanlar dışında bütün toplum görüşlerini ya alışkanlığın gücüyle ya da başka yollardan defedip cesaretlerini kırar. Kendini efendi ve krala sadakatle bağlı hissetse bile serfin her türlü yalpalayışı şiddetle cezalandırılabilir. Emek gücünü satma, ücretli için hem bir özgürlük hem bir zorlamadır. Daha yüksek ücretler için mücadele verilebilir; ancak bu mücadele, ücret sistemini sorgulamaz. Tersi olur da kapitalizmin **doğası** derinliğine yoklandı mı otoriteler, kaşlarını çatar. Bireysel muhalefet çoğu kez hoş görülürse de antikapitalist kitle hareketleri, hep baskı altına alınır.

Marx, bu bağlamda klasik ekonomi politikçiler ile faydacıları, insan davranışının hırs gibi bazı karakteristiklerinin "insan doğası"nın sürekli özellikleri olduğunu varsaydıkları için kıyasıya eleştirir. Ona göre bunlar, tikel toplumların bireylerde yarattığı karakteristiklerdir. Sonuç olarak bu düşünürler, kapitalist toplumun, Marx'ın, açıklama zorunluluğunu duyduğu

özelliklerini, o arada, üretim araçlarının küçük bir azınlığın tekelinde oluşunu, çoğunluğun ücretli işlerde çalışmasını, ürünlerin parasal mübadele yoluyla bölüşülmesini ve alınan karşılıkların fiyatlar, kârlar ve ücretler gibi iktisadi kategorileri işin içine katışını da varsayarlar.

Marx'ın değer teorisi toplumsal bilime keskin görüşlü bir katkıdır. Şu bakımdan ki şeyler arasındaki teknik ilişkiler ya da iktisat yapma sanatıyla değil, insanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerle ilgilenir. Marx, esas olarak, bir fiyat teorisi, bir etkinlik ölçütleri kümesi ya da bir dizi refah önermesi inşa etmeye ilgi duymaz; dar görüşlü bir "ekonomist", hatta ekonomi politikçi olmaya asla niyetlenmemiştir. Marx eleştirici bir toplumsal bilimciydi; yapıtı, akademik disiplinleri birbirinden ayıran engelleri aşıyor, onları reddediyordu. Marx'a göre can alıcı sorunlar, kapitalizmde istikrar ve bunalımların kaynakları ve kapitalizmi değiştirme iradesinin başarılı dönüştürücü (devrimci) faaliyet hâline nasıl gelebileceğiyle ilgiliydi. Bu sorunlar yirmi birinci yüzyılda da geçerliliklerini koruyor.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Karl Marx'ın çeşitli biyografileri mevcuttur; örneğin bk. David McLellan (1974) ve Francis Wheen (2000). Marx'ın düşünsel yörüngesi, Allen Oakley (1983, 1984, 1985)'de gözden geçirilir. Marksçı iktisadın tarihi, Michael Howard ve John King (1989, 1991)'de taranır; Marksçı edebiyattaki kilit kavramlar ise, Tom Bottomore (2002)'da güvenilir birer açıklamaya kavuşturulur. Diyalektiğin tarihi, Simeon Scott (1999)'ta, geniş kapsamlı olarak gözden geçirilir.

Marx kendi yöntemini nadiren tartışır. En iyi bilinen istisnalar Mandel (2008), Marx (2004)'a ön sözler ve son sözler ile Marx (2005)'ın ön sözüdür. Sonraki edebiyat ve tartışmalar Marx'ın bu apaçık ihmalini fazlasıyla telafi etmiş, yönteminin neredeyse her yönü, gerek destekçiler gerek eleştiriciler tarafından yakından deşilip ayrı ayrı yorumlara tabi tutulmuştur. Ben Fine (1980, Böl. 1 ve 1982, Böl. 1) ve Alfredo Saad–Filho (2006, Böl. 1)'ya dayanan buradaki sunuşumuz genişlik ve derinlik bakımından, bizi tedirgin edecek kadar yüzeysel olup Marx'ın yönteminin daha geniş kapsamlı bir yorumu için bu kaynaklara bakılmalıdır. Başkaları,

Marx’ın tahlilinde sınıf, üretim tarzları, diyalektik, tarih, başka düşünürlerin etkisi ve benzerinin rolünü hayli ayrıntılı olarak incelemişlerdir. Chris Arthur’ın Marx’ın yöntemi üzerine geniş kapsamlı yazıları vardır; örneğin bk. Arthur (2002). Ayrıca bk. Duncan Foley (1986, Böl. 1) ve Roman Rosdolsky (1977, 1. ana bölüm). Hegelci bir Marx yorumuna dayanan alternatif görüşler için, bk. Fred Moseley (1993) ve Tony Smith (1990). Bu görüşlerin bir eleştirisi için, bk. John Rosenthal (1997) ve *Science & Society* (63 (3), 1999 ve 64 (4), 2000) içinde onu izleyen tartışmalar. Örneğin sınıf ilişkileri ya da iktisadi ve öteki etkenler arasında katı nedensel belirlenim bulunduğunu öneren mekanik Marx yorumları, Ellen Wood (1984) tarafından eleştirilir.

2

META ÜRETİMİ

Marx, türünün tek örneği gibi kabul edilen emek-değer teorisine olan bağlılığıyla tanınır. Değer ve kapital(izm) tahlilinin birçok farklı yönü, gerek Marx'ın lehinde mi, aleyhinde mi olunduğu açısından gerekse bununla yakından bağlantılı ama farklı olarak, Marx'ın aslında ne demek istemiş olduğuyla ilgili değişik yorumlar çerçevesinde hararetli tartışmalara konu olmuştur — yorumcular, hem Marx'ın ne dediği hem de bunların doğru olup olmadığı konusunda birbirinden ayrılırlar. Sonuç olarak emek-değer teorisinin çok sayıda farklı yorumu vardır. Bunların birçoğunu, cehaletten, Marx'ı hafife almak istedikleri için ve bir terslik olarak, onu savunmaya çabalarken Marx'a yamayanlar vardır. Üstelik Marx'ın ekonomi politiği üzerindeki anlaşmazlıkların kökenini onun değer teorisi üzerindeki farklılıklarda arayıp bulmak çoğu kez mümkündür. Doğru ya da yanlış, süregelen bu tartışmaların temelinde iki sorun olmuştur — Marx, **emek**-değer teorisini benimseyerek bir bakıma emeğe haksız bir ayrıcalık tanımış mıdır ve emek-değer teorisi, bir fiyat teorisi olarak ne kadar işe yarar?

Bu bölümün amacı, kitabın geri kalanında ileriye götürülecek tahlilî bir yolculuğa çıkmak olacak. Bunu yaparken emek-değer teorisine bambaşka, Marx'ın yapıtının yöntem ve içeriğine daha yakın sorular soracağız. Ona göre emek-değer teorisinin doğruluğu, kavramsal bir sihirbazlıkla veya teknik ya da cebirsel bir cambazlıkla kanıtlanamazdı. Marx'ın değer teorisi, bunlardan çok, ne yaptığını bilerek, kapitalist toplumda hüküm süren iktisadi ilişki, süreç ve yapıları düşüncede yeniden üretmekle ilgilenir (bk. 1. bölüm). Onun değer teorisini ve yorumlarını, bu mihenge vurarak değerlendirmek gerekir. Marx'ın değer teorisi, bu bölümün odağı olan

başlangıçlarının basit olmasına karşılık, kapitalizmin kendisinin karmaşıklıklarıyla yüzleşmek üzere açılıp geliştikçe daha zengin ve daha karışık bir hâle gelir. İleriki bölümlerde, bu karmaşıklıkların, Marx'ın değer teorisini geçersiz kılıp olumsuzlamak şöyle dursun, iç tutarlılığını ve açıklayıcı gücünü doğruladığını göstereceğiz.

Emek-Değer Teorisi

Bir üretim tarzını, örneğin kapitalizmi tahlil ederken Marx'ın başlangıç noktası, her zaman üretimdir — kapitalist toplumlar, kendi yeniden üretimlerinin maddi koşullarını nasıl üretirler? Herhangi bir toplumda üretim, kullanım değerlerinin, yani yiyecek, giyecek ve evler gibi yararlı şeylerin yanı sıra eğitim, sağlık hizmetleri ve başka kişisel hizmetler gibi maddesiz ürünleri yaratır; bunların hepsi toplumun varoluşunun devamı için gereklidir. Böylece iş bölümü ile kullanım değerleri üretiminin insan örgütlenişinin sürekli birer özelliği olduğu varsayılabilir. Ama kimin neyi ve nasıl, ekonomi ve toplum açısından neleri beraberinde getirerek ürettiği bütün toplumsal bilimlerde kritik birer sorudur. Farklı disiplinler ve ideolojiler, bu sorulara, kişisel çıkar arayışından, zorunluluğun icadın anası olduğu düşüncesine dek uzanan farklı cevaplar vermiştir. Özellikle ana yolcu (Ortodoks ya da neo-klasik) iktisat, tüketim ihtiyacının evrensel bir yaklaşım ya da yöntemi haklı çıkardığını, bu çerçevede iktisadın ise, kıt kaynakların doymaz ihtiyaçları gidermek üzere dağıtılmasıyla ilgilenen bilim olduğunu kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında ekonomi, örneğin piyasa, devlet, hane halkı aracılığıyla ya da kölelik aracılığıyla örgütlenmiş olabilir. Ana yolcu iktisadın odağı olan ve alternatiflerin göreli etkinliğini ölçmek için kıstas sağlayan temel kıtlık-ihtiyaç ikiliğinin yanında bunlar yalnızca birer ayrıntıdır.

Oysa Marx'a göre toplumsal ilişkiler, özellikle sınıf ilişkileri, hem bir ekonomiyi bir başkasından hem de bir ekonomi içerisindeki farkları ayırt etmek için gereklidir. Bu yaklaşım, yalnız üretim tarzlarını tanımlayan mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerini, yani kimin neye ve niçin sahip olduğunu değil, mülkiyetin nasıl örgütlendiğini ve hem emeği ve ürünlerini denetleme biçimlerini hem de toplumsal örgütlenişin başka yönlerini nasıl doğurduğunu da işin içine katar. Nitekim örneğin kapitalizmin can alıcı bir

özelliği, son derece gelişmiş bir **meta** üretimi sistemi olmasıdır. Nedir bunun anlam ve önemi? Marx, Adam Smith'i izleyerek her bir meta içerisindeki kullanım değerini, yani nicelenemeyen bir özellik olarak bunların yararlılığını mübadele değerinden, yani nicelenebilen bir özellik olarak, başka metalarla mübadele edilme yeteneğinden ayırt eder. Her metanın bir kullanım değeri ya da insan ihtiyaçlarını karşılama yeteneği vardır; olmasaydı satılamaz, dolayısıyla üretilmezdi. Ama her kullanım değeri meta değildir; çünkü doğal olarak yaratılan, bedava olan ya da pazar yerinde parayla mübadele edilmeyen kullanım değerlerinin mübadele değeri yoktur (örneğin güneş ışığı, hava, açık alanlar, yabani meyveler, kişisel kullanım için üretim veya akraba ya da dostlar için ya da onlar adına yapılan üretim).

Mübadele değeri nesneler arasında bir eş değerlilik ilişkisini cisimlendirir. Bu ilişkinin, gündelik hayattan, özellikle çarşı pazardan ve ne denli basit ya da karmaşık olursa olsun ticari hesaplardan bize tanıdık gelen belirli özellikleri karşılaması gerekir. Eğer x y ile mübadele ediliyor (diyelim $x \sim y$) ise o zaman $2x \sim 2y$. Ayrıca $u \sim v$ ise o zaman (u ve x) ~ (v ve y) ve benzeri. Ancak bu özellikleri karşılayan sınırsız sayıda ilişki vardır: örneğin ağırlık ya da hacim. Marx'ın cevaplandırmaya çalıştığı soru şudur: Hangi toplumsal ilişki, (rastlantısal değil de) sistemli piyasa mübadeleleri için, daha genel olarak da özgül tarihî koşullardaki toplumsal yeniden üretim için temel oluşturabilir? Metaların mübadelede birer eş değer olmasını mümkün kılan nedir? Ağırlık veya hacim örneğinde eş değerlilik fiziksel ya da doğal özellikler, yani sırasıyla kütle ve büyüklük sayesindedir. Bunlar ise, fiilen ölçülüp ölçülmediklerine bakmaksızın var olan özelliklerdir. Dahası her metanın, ona kısmen kullanım değerini veren (öteki kısmı tüketim ve kullanım kültüründen kaynaklanmak üzere) tikel fiziksel özellikleriyle nitelenmesine karşın mübadele değeri bu özelliklerle ilişkisizdir. Yukarıda belirtildiği gibi en yararlı şeylerin, o arada hava, güneş ışığı ve suyun mübadele değeri çok kere pek azdır ya da hiç yoktur. Taş Devrinde taşın da yoktu; çünkü mübadele pek azdı ya da hiç yoktu. Demek ki mübadele ilişkisini yaratan, mallar arasında fiziksel bir ilişki değil, tarihî olarak özgül bir toplumsal ilişki, o arada kullanım değerleri üretiminin nasıl örgütlendiğidir — piyasa için. Son zamanlarda ana yolcu iktisat,

mübadelenin etkililiği açısından kurumların ya da her neyse onların önemli olduğunu kabul ederek, bu noktanın daha çok farkına varmaya başladı — biraz da piyasalar şu ya da bu anlamda eksik olduğu için. Oysa bu, argümanı tersinden anlamak oluyor. Kurumları, piyasaya gösterilen tepki olarak incelemeden önce, piyasanın kendisinin açıklanması gerekir (bir "kurum" olarak ya da başka türlü). Daha derin bir düzeyde piyasaların kendileri, yansız bir mübadele mekanizmasından ibaret değildir; temelde, üzerine kurulu oldukları toplumsal ilişkileri yansıtırlar.

Bu, Marx'ı, birer kullanım değeri olarak metalar arasındaki eş değerliliğin altında bu metaların üreticileri arasında nitel ve nicel bir ilişkinin yattığını öne sürmeye götürür. Bu, Marx'a göre, tarih boyunca insanların emekleriyle yaşamış olmalarının bir aksiyom oluşundan ötürüdür: Herkes çalışmayı bıraksa hiçbir toplum birkaç günden fazla var kalamaz. Dahası en basit toplumların ötesinde birileri hep, çalışmadan, başkalarının emeğiyle yaşamıştır. Ne var ki bir kişinin emeğinin (ya da onun ürünlerinin) bir başkası tarafından bu mülk edinilişi, farklı toplumlarda farklı biçimler alarak farklı şekillerde haklı çıkarılır. Feodalite döneminde ürünler, çoğu kez, feodal, hatta tanrısal hakka dayanılarak haklı çıkarılan dolaysız mülk edinme yoluyla dağıtılır. Kapitalizmde emek ürünleri, genellikle meta biçimine bürünür ve serbest piyasa mübadeleleri yoluyla dağıtılır. Bu serbestînin, nasıl olup da, bir sınıfın emeğinin bir başkasınca mülk edinilmesine yol açtığını 3. bölümde tartışacağız. Şimdilik yalnızca mübadele ilişkisinin doğasıyla, bir başka deyişle, meta üreten bir toplumda üretim ile emeğin neresinin özel olduğuyla ilgileniyoruz.

Marx, bu soruya cevap vermek üzere cüretli, potansiyel olarak da tartışmalı bir adım atarak metaları, emeğin mübadele için ürettiği kullanım değerleri olarak tanımlar. Bu demektir ki, piyasa aracılığıyla olsa bile, mübadele edilen her şey meta değildir. Rüşvet, hatta gelişigüzel pazarlanan ikinci el mallar gibi örneklerde bu tanım, bunlardan her birinin kendince bir fiyatı olmasına (yani meta biçimini almasına) karşın belki kolayca kabul edilebilir. Ama –bir noktayı kısmen vaktinden önce belirtmek gerekirse– Marx'a göre bunlar, toplumsal yeniden üretimde özsel bir rol oynamayan rastlantısal görüngülerdir; genel olarak ve özellikle kapitalizm döneminde meta üretimini ele alırken, nedensel ve tahlilî olarak soyutlanmaları gerekir.

Bundan şu sonuç çıkar ki, bütün metaların ortaklaşa paylaştığı temel bir özellik, birer emek ürünü oluşlarıdır. Aynı şekilde, meta toplumunda (özgül kullanım değerleri üreten) somut emekler, piyasa aracılığıyla ya da ürünlerinin para karşılığında mübadele edilmesi aracılığıyla birbirine bağlanır.

Bu nitel ve kişilik dışı bir toplumsal ilişkidir. Örneğin emtia satın alırken, onları kimin nasıl ürettiği konusunda genellikle hiçbir şey bilmeyiz. Çünkü meta üretimi, farklı iş yerleri içerisinde ve arasında bir iş bölümünü gerekli kılar. Bu iş bölümü içinde farklı emekler, üretime katkıda bulunur, bir araya getirilir ve dolaylı olarak, piyasa aracılığıyla olsa da birbiriyle ölçülür. Bu toplumsal süreç, emek-değer teorisinin temeli olduğu gibi, mübadele, metaları üretmek için (bireysel olarak değil de) toplumsal olarak gerekli emek-zaman açısından tahlil edildiğinde, teorik olarak kolaylıkla nicelenebilecek ilişkileri cisimlendirir. Bir somun ekmek pişirmek için gerekli emek-zamanın, bir gömlek dikmek için gerekli olanla karşılaştırılmasını (daha önemlisi de, bu emek-zamanların nasıl belirlenip teknolojik ve başka değişmeler yoluyla tadil edildiğini) buna örnek gösterebiliriz. Emek-değer teorisi metafizik bir kavrayış değildir; çünkü üretimin nasıl örgütlenip piyasaya bağlandığı, toplumsal emek ürünlerinin nasıl mülk edinilip toplum içerisinde dağıtıldığı gibi konularda kapitalizm dönemindeki maddi hayatın özsel yönlerini tahlilî olarak yakalar.

Marx, ürünlerin tipik olarak meta biçimimi aldığı kapitalist toplumlarda, üretimin dolaysız kullanım yerine, esas olarak kâr için mübadeleye dönük olduğunun farkındadır. Kapitalizm, üretimin amacının toplumsal kullanım değerleri –piyasanın anonimliği yüzünden bilinmeyen başkaları için kullanım değerleri– olduğu bir sistemdir. Toplumsal kullanım değerleri üretimi, piyasa mübadeleleri ve kâr etme birbiriyle yakından ilişkilidir. Ama ürünler, toplumsal kullanım değerleri (bilinmeyen, piyasa aracılığıyla ulaşılan kişiler için üretim) cisimlendirdiği gibi soyut toplumsal emekçe (emek piyasası aracılığıyla işe alınan, birbiriyle rekabet eden firmalar içerisinde kâr buyruğuyla, dışarıda ise mali sistem ve hisse senedi piyasasıyla zapturapt altına alınmış, bilinmeyen ücretli işçiler tarafından) yaratılır. Kapitalist toplumlarda somut emek ürünleri soyut toplumsal emek sayılır. Mübadelede, ne kadar para vermemiz gerektiğinde önemli olan,

hangi kullanım değerini istediğimiz –emek-zamanın fırıncı, terzi, boyacı tarafından mı, bilgisayar programcısı tarafından mı harcandığı– değil, ne kadar soyut (bireysel ve somut değil de, toplumsal olarak gerekli) emek-zaman harcandığıdır.

Bu demek değildir ki metalar, gerçekten de değerleri, yani gerek dolaysız (canlı) gerek dolaylı (ölü) emek girdileri –üretilmiş üretim araçlarını, yani ham maddeleri, makineleri, fabrika binalarını ve benzerini üretmek için gerekli emek-zaman– dâhil, kendilerini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek-zaman üzerinden mübadele edilir. Piyasa fiyatları, sermaye-emek oranları, kıtlıklar, beceriler, tekeller, beğeniler ve arz ve talepte meydana gelen az çok ilineksel değişimlerden etkilenir. Bu olumsal etkiler, 1870'lerin neo-klasik devriminden beri Ortodoks iktisatçıların başlıca inceleme konusu olmuş, matematiksel karmaşıklığın artması dışında Adam Smith'in 1770'lerdeki fikirlerine oranla pek az ilerleme kaydedilmiştir. Marx bunları yok saymasa da bu etkiler, kapitalizme özgü toplumsal üretim ilişkilerinin açığa çıkarılmasıyla ilgisizdir. Bu işi, metaların değerleri üzerinden mübadele edildiği varsayımıyla yapamazsak, bunun söz konusu olmadığı daha karışık durumlarda hiç yapamayız. Bu kitap boyunca, aksi belirtilmedikçe, metaların değerleri üzerinden mübadele edildiğini varsayacağız. Bunu, dört başı mamur bir fiyat teorisi olarak değil, fiyat **sisteminin** doğasını anlamaya yönelik bir çaba olarak yorumlamak gerekir.

Demek ki, kâr için genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalizm, toplumsal kullanım değerleri üretimiyle, dolayısıyla var olan ve değere katkıda bulunan somut emeklerin ürünlerinin, soyut toplumsal emek olarak mübadele edilmesiyle nitelenir. Metodolojik açıdan bu, değer kavrayışının tahlilî olarak dayatılışı değil, yalnızca, piyasa sisteminin **yaptıklarının** –somut emeklerin birbirine bağlanıp birbiriyle ölçülmesinin– bir yansımasıdır. Marx, değer kavramını, gerçek dünyadan kopuk olarak zihinde oluşturulmuş ve her çeşitten keyfî varsayımı gerekli kılan bir kavrama dayandırmaz. Onun argümanı, bütün emek türlerinin ortak bir standarda indirgenmesinin kapitalizmin kendisinin gerçek dünyasının bir ürünü oluşuna dayalıdır. Marx'ın emek-değer teorisi, en başta, kapitalizmin toplumsal yeniden üretim için gerekli mal ve hizmetlerin üretimini fiilen nasıl örgütlediğini düşüncede yeniden üretir. Bu teori, birer kullanım değeri

olarak metalar arasındaki ilişkinin (göreli fiyatlar) altında, üreticiler arasında, onların farklı somut emeklerinin eş değerliliğini soyut toplumsal emek olarak dile getiren toplumsal bir ilişkinin yattığını tanır. Önemli olan nokta şudur ki mübadele, fiyatlar ve değerler arasındaki ilişki sırf, hatta esas olarak nicel değildir; belli toplumsal üretim, bölüşüm ve mübadele ilişkilerini yansıtır. Anlaşılması gereken de bunlardır.

Emek ve Emek Gücü

Önceki alt bölümde, kapitalist toplumda farklı türlerde emek ürünlerinin mübadelesinin metaların mübadelesi aracılığıyla yer aldığını göstermiştik. Bu durum, kapitalizm olmadan, örneğin çoğu kez basit meta üretimi adı verilen bir bağımsız zanaatçılar toplumu ürünlerini mübadele ederse de oluşabilir. Ne var ki bu, herhangi bir zamanda tarihî olarak hâkim olmuş bir üretim tarzından çok mantıki bir olanaklılıktır. Kapitalizmi ayırt eden şey, bağımsız üreticilerin ürünlerinin mübadelesi değil, işçilerin çalışma kapasitesinin alınıp satılışı ve kâr için meta üretiminde kullanılışıdır.

Marx, işçileri, çalışma yetenek ya da kapasitelerinden ayırt etmek için ikincisine **emek gücü**, bunun harcanması ya da uygulanmasına ise **emek** der. Kapitalizmin en önemli ayırt edici özelliği, emek gücünün meta hâline gelişidir. Sermayeci alıcı, işçi satıcıdır; emek gücü fiyatı ise ücrettir. İşçi emek gücünü sermayeciye satar; bu emek gücünün, tikel metaları üretmek üzere, emek olarak nasıl çalıştırılacağını o belirler. Bir meta olarak emek gücünün bir kullanım değeri vardır; o kullanım değeri, başka kullanım değerlerini yaratmaktır. Bu özellik, üretimin hangi tikel toplum içinde yer aldığından bağımsızdır. Ne var ki kapitalist toplumlarda kullanım değerleri satış için üretilir ve bu hâliyle soyut emek-zaman ya da değer cisimlendirir. Bu toplumlarda emek gücü metasının bir de özgül kullanım değeri vardır ki bu, emek olarak harcandığında, değer kaynağı olmaktır. Bu bakımdan emek gücü biriciktir.

İşçi, bundan dolayı kelimenin geleneksel anlamında köle olmayıp başka metalar gibi satılmaz; emek gücünün sahibi ve satıcısıdır. Ayrıca satışın yapıldığı ya da şeklen sözleşmeye bağlandığı süre çoğu kez son derece kısadır. Gene de birçok başka bakımdan işçi köle gibidir. Emek süreci ya da ürünü üzerinde denetimi pek azdır ya da hiç yoktur. Emek gücünü satmayı

reddetmekte özgür olmakla birlikte bu kısmi bir özgürlüktür; çünkü alternatif, sınırda, açlıktan ölme ya da toplumsal düşkünleşmedir. Kölenin de kaçabileceği ya da çalışmayı reddedebileceği ileri sürülebilirse de, karşılaşacağı cezanın düzeyi ve ivediliği, tamamen farklıdır. Bu sebeplerden ötürü kapitalizm döneminde işçiler, ücretli köleler diye tarif edilmişlerdir. Gerçekte bu terim bir tezattır. Hem köle hem ücretli işçi olunamaz — birinde, ötekinin yararlanması gereken özgürlükler yoktur.

İşçiler sınıfının öteki yüzünde, ücret ödemelerine emretmeleri ve alet ve ham maddeler ya da üretim araçları üzerindeki mülkiyetleri aracılığıyla işçileri ve emek ürününü denetleyen sermayeciler vardır. Bu, kapitalizme özgü mülkiyet ilişkilerinin anahtarıdır. Çünkü üretim araçları üzerindeki kapitalist tekel işçileri, yukarıda açıklanan ücret ilişkisine bağlar. İşçiler üretim araçlarına sahip olsalardı ya da ücret sözleşmesinden bağımsız olarak bunları kullanmaya yetkili olsalardı, piyasada ürünü değil de emek gücünü satmalarına, dolayısıyla hem üretim sırasında hem dışında, toplum içinde kapitalist denetime teslim olmalarına gerek kalmazdı.

Şimdi görüyoruz ki emek-değer teorisi, emek ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulan bölüşüm ilişkilerini yakalamakla kalmaz; bir kez emek ile emek gücü arasında ayrım yapılınca kapitalizme özgü daha temel üretim ilişkilerini de cisimlendirir. Emek gücünün parayla toplumsal mübadelesi, emek ürünlerinin piyasa aracılığıyla mübadelesine ek olarak, bir yandan üretim araçlarının sermayeciler sınıfının tekelinde olmasını, öte yandan üretim araçlarına doğrudan erişemeyen bir ücretli işçiler sınıfının varoluşunu ön gerektirir (bk. 6. bölüm). Emek ile emek gücü arasındaki bu kritik ve önemli ayrımın, faktör girdileri ve çıktılar gibi “yansız” bir terminoloji kullanan ana yolcu iktisatta asla yapılmayışı, şaşırtıcı sayılmamalıdır. Bu terminoloji, emek ile sermaye girdilerinin üretim sürecine aynı şekilde katkıda bulunduğunu telkin eder; o kadar ki işçiler, “insan sermayesi” diye kavramlaştırılarak fiziksel girdiler statüsüne indirgenirler (aynı şey, tarihî-olarak-özgül sınıf ilişkilerinin sonucu olarak görülmeyen “sermaye”nin kendisi için de geçerlidir).

Metaların Fetişizmi

Marx, üretilmiş kullanım değerlerinin mübadelesinde, bu metaları üretmiş olan emeğin toplumsal örgütlenişinin yansımasını algılar. Ama çağdaşı iktisatçıların birçoğunun, sonradan gelenlerin de neredeyse hepsinin gözünde işçiler ile emeklerinin ürünleri arasındaki ilişki, şeyler arasındaki, yani *x* ekmek somunu = 1 gömlek ya da bir işçi-hafta şu kadar yaşam standardı (ücret tomarı) eder türünde bir ilişki olarak kalır. Böylece kapitalizmin üretimi sermayeciler ile işçiler arasındaki belli toplumsal ilişkiler hâlinde örgütlemesine karşılık bu ilişkiler kısmen, şeyler arasındaki ilişkiler olarak ifadesini bulur ve görünür. Bu toplumsal ilişkiler, para göz önünde bulundurulup da, her şey fiyat açısından tahlil edildiğinde daha da esrarlı bir havaya bürünür. Marx, kapitalist dünyaya böyle bir bakış açısına **metaların fetişizmi** der. Bunun en belirgin olduğu yer, emek gücünün bile, bütün ötekiler gibi bir girdi ya da faktör olarak ele alındığı modern iktisattır. Faktör ödülleri, sanki kâr ya da rant, tikel ilişkiler ve toplumlar içinde var olan insanlar tarafından değil de doğrudan doğruya makineler ya da toprakça üretilmiş gibi en başta girdilerin fiziksel özelliklerine atfedilir.

Marx meta fetişizmi ile feodal dinî bağlılık arasında parlak bir paralellik çizer. Tanrı insanlığın kendi yaratımıdır. Feodalizm döneminde, insanların Tanrı ile olan ilişkileri, hemcinsleriyle olan fiilî ilişkileri gizleyip haklı çıkarır. Burjuva (kapitalist) zihninin gözünde saçma bir sömürü bağıdır bu. Ne var ki kapitalizmin kendi Tanrı'sı ve İncil'i vardır. Şeyler arasındaki mübadele ilişkisi de, insanlar tarafından yaratılıp gerçek sömürü ilişkisini gizler ve bu ilişkiyi mübadele özgürlüğü öğretisiyle haklı çıkarır.

Ancak dinî fetişizm ile meta fetişizmi arasında önemli bir fark vardır. Çünkü Tanrı'nın dinlerin bir yaratımı olmasına karşılık metaların gerçek birer varoluşu vardır ve meta mübadelesi gerçek toplumsal üretim ilişkilerini temsil eder; bir ölçüde de gizler (bk. 1. bölüm). Keza fiyat sistemi mevcuttur ve daha geniş bir bütünün, iktisadi ve toplumsal sistemin, parçasıdır; ama bu sistemin doğasını şeffaf kılmaz. Özellikle meta alım satımı, metaların hangi koşullarda piyasaya gelmiş olduğunu ya da doğrudan üreticilerin, ücretli işçilerin, kapitalist sınıfça sömürülmelerini açığa çıkarmaz. Sonuç olarak Marx'ın vurgusu, sınıfsal üretim ve sömürü ilişkilerince belirlenmiş bir değer sistemi olarak fiyatlar üzerindedir. Ama şu noktayı vurgulamak gerekir ki meta biçimi, yalnız sınıf ve üretim

ilişkilerini fetişleştirmez. Ancak pazar yerinden üretime doğru iz sürersek reklam peçesini delebilir, ürünlerin örneğin çevre dostu (“organik”) olup olmadığını ya da çocuk emeğinin sömürülmesinden bağışık olup olmadığını keşfedebiliriz.

Bu söylenenler ışığında bakıldığında meta fetişizmi, bir yabancılaşma ya da şeyleşme teorisine temel yapılabilir. İşçiler, ürünün ve onu üretme sürecinin denetiminden kopuk olmakla kalmazlar; bu duruma bakış da genellikle çarpık ya da olsa olsa kısmidir. Ayrıca rekabet ve kârlılık gereği sermayecileri toplumsal bir denetime tabi kılar. Gerek sermayecilere gerek işçilere, bu denetimi kapitalizme özgü toplumsal üretim ilişkileri ve bunların etkileri değil de dış güçler uyguluyormuş gibi görünür. Bir kez daha bu bir anlamda doğrudur. Örneğin işini kaybeden ya da iflas edenler, bir şeyi ya da kişilik dışı bir gücü, söz gelimi talihsiz bir makine arızası, tüketici tercihlerinde değişmeler, uluslararası rekabet veya kökeni ya da nedeni ne olursa olsun bir iktisadi bunalımı sorumlu tutabilirler. Son zamanlarda küreselleşme, her şeyi kapsayıcı, neredeyse dinî bir açıdan, çağdaş kapitalizmin iyisiyle kötüsüyle bütün yönlerini açıklayabilecek bir terim olarak anlaşılageliyor (bk. 14. bölüm). Oysa rekabete, iktisadi bunalıma ve küreselleşmeye tahlilî ve açıklayıcı hayat katmak için, kapitalist üretimin etkilerini fetişleştirerek değil, onun üzerine kurulu olduğu toplumsal ilişkileri açıkça anlayarak işe başlamak zorundayız.

Dinî fetişizm ile meta fetişizmi arasındaki ayrım salt akademik değildir. Kökenleri sanal olduğu için dinî fetişizm, hiç değilse teoride kolayca reddedilebilir. Şu var ki gerçekte, ona gündelik hayatlarımız üzerinde hatırı sayılır bir kudret ve nüfuz sağlayan maddi güçler ve pratikler dinî fetişizmi payandalayabilir. Buna karşılık uçta örnekler ve kendi kendine geçinme yolunda kırılgan girişimler sayılmazsa, ne kadar iyi anlaşılırsa anlaşılsın, fiyat sistemini iradi bir eylemle yok saymak mümkün değildir. Sonuç olarak –burada bir kez daha dinî fetişizmle bir paralellik karşısındayız– kolayca fark edilmeyen, ama önemli olan kapitalist gerçeklikler, zaman zaman gündelik pratiklerin vargıları aracılığıyla ve bunlar üzerine bilinçli düşünerek kavranır ve böylece gerek maddi gerek ideolojik mücadelenin konusu hâline gelir. Kârlar, faiz ve rantın varoluşu, kapitalizmin sömürücü olduğuna işaret ettiği gibi işsizlik, iktisadi bunalımlar, uçsuz bucaksız

eşitsizlikler, çevre bozulması vb. de, yumuşak huylu olanların yeryüzünü miras alamayacakları[1] ve pastalarını, öldüklerinde gökyüzünde yiyemeyecekleri[2] kadar açık olsa gerektir.

Böylece Marksizm içerisinde, daha genel olarak da toplumsal bilimler ve siyasi yelpazenin her tarafında hararetli bir şekilde tartışılan ve birbirine yakından bağlı iki konuya geliyoruz. Birincisi, metodolojik ve tahlilî bir sorun olup, kapitalizmle bağlantılı çeşit çeşit ampirik sonuçların nasıl düzene konacağına ilişkindir. Eşitsizliği, sınıftan bağımsız olarak, yoksulluğu, iktisadi ve öteki baskı biçimlerini bir kenara bırakarak, büyümeyi, bunalımdan ayrı olarak ele alabilir miyiz? İkinci olarak, bu tür koşullar, ne ölçüde kapitalizmde yerleşiktir; ne ölçüde onun içerisinde reforma uğratılabilir? Çünkü sorun, ekonomi politiğin farklı kategorileri arasındaki, örneğin değer ile fiyat arasındaki mantıki bağlantılardan ibaret değildir. Marx'ın *Kapital*'inin, dostun düşmanın kabul ettiği güçlü yanlarından birisi, kapitalizmin sistemik karakterine ve temel özelliklerine işaret etmiş olmasıdır. Keza Marksizmin, daha geniş bir sosyalizm stratejisinin parçası olması dışında reformculuğa karşı duyduğu antipati, kapitalizmin dayattığı sınırlar içerisinde önüne çıkan kaçınılmaz tahditlere dayalıdır. Bu konular çevresinde, gerek Marksizm içerisinde gerek Marksizm ile başka akımlar arasında reformculuğun yöntem, teori ve siyasetini tartışmak için geriye geniş bir alan kalır.

Bu tür bakış açıları Marx'ın kendi düşünsel gelişmesine ışık tutar. Çünkü geç dönemindeki meta fetişizmi kavramı 1844'teki erken dönem yapıtıyla bağ kurar. Marx, o sırada, Hegelci idealizmle yollarını ayırıp maddeci bir felsefeyi benimserken bir yabancılaşma teorisi geliştirmişti. Bu teori, bireyin, fiziksel ve zihnî faaliyetle, hemcinsleriyle ve bu süreçlerin bilinciyle olan ilişkisine yoğunlaşıyordu. Marx, **Kapital**'de geniş kapsamlı bir iktisadi incelemenin ardından, kapitalist toplumun bireye uyguladığı zorlayıcı güçleri belirtik kılmayı başarır. Bunlar kârlılık ve ücretli emek zorlaması olabileceği gibi, bu güçleri ideolojik olarak haklı çıkaran daha ince çarpıklaştırmalar da olabilir: kaçınma, iş ahlakı, mübadele özgürlüğü ve meta fetişizminin başka yönleri gibi. Başka yabancılaşma teorilerinden farklı olarak Marksist bir teori, bireyi bir sınıf konumuna yerleştirerek bu konumun algılanmasını tahlil eder. Bireyi, ilk elde, açıklanmamış bir akıl

dışılık, kişilik yokluğu, eşitsizlik, otoritecilik, bürokrasi vesaire “sistem”i içinde yer alan zavallı birisi olarak görmez. Kapitalist toplumda bu görüngülerin tikel bir zamanda kendilerine özgü birer karakteri ve işlevi vardır. Ancak kapitalizmin, aşağıdaki bölümlerde açıklanacak işleyişi açısından bakarsak bunları, bir bütün olarak ya da bireylerle ilişkisi içinde anlayabiliriz.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Marx’ın değer teorisi, yandaşları arasında olsun karşıtları arasında olsun son derece tartışmalıdır. Tartışmaları değerlendirmekte özsel bir başlangıç noktası Ricardo ile Marx’ın yaklaşımları arasındaki ayrımdır; çünkü birçokları, bu ikisini, tek bir (aynı) emek-değer teorisini savunuyorlar diye özdeşleme yanılgısına düşerler. Oysa Ricardo, emek-zamanı, sırf fiyatı açıklamak için ölçer; ürünlerin neden metalar biçimini aldığını ise soruşturmaz. Bu ikincisi ise, Marx’ın başlangıç noktası olup, değerin Marx’ın yaklaşımının bir kategorisi olmasını haklı çıkarır; çünkü toplumun kendisi, kapitalist üretim süreci, makine kullanımı ve piyasa aracılığıyla, (somut) emek-zamanların nitel ve nicel olarak karşılaştırılmasını üstlenmiştir. Bu konuda, özellikle bk. Geoffrey Pilling (1980) ve Ben Fine (1986) ile Jesse Schwartz (1977, 5. ana bölüm) içindeki katkılar.

Marx’ın değer teorisi, bütün olgunluk dönemi yapıtlarında, özellikle Marx (2004, 1. kısım ve 2005)’ta, geniş kapsamlı olarak irdelenir. Teoriye ve içermelerine özlü bir toplu bakış için, bk. Marx (2006b, 7. kısım ve 1977); ayrıca bk. Friedrich Engels (2003, 2. kısım). Bu bölümdeki yorum, Ben Fine (1980, Böl. 6, 2001a ve 2002, Böl. 3) ve Alfredo Saad-Filho (2007a)’ya dayanıyor. Benzer görüşler için, bk. Diane Elson (1979), Duncan Foley (1986, Böl. 2), David Harvey (1999, Böl. 1), Moishe Postone (1993) ve John Weeks (1981, Böl. 1-2 ve 1990). Duncan Foley (2000) ile Alfredo Saad-Filho (1997a ve 2006, Böl. 2) ve Simon Mohun (1995) içindeki katkılar, Marx’ın değer teorisinin alternatif yorumlarını eleştirici bir açıdan açıklayıp gözden geçirir.

1 Matta İncil’inin 5:5 sıralı ayetine atıf yapılıyor –*çev.*

2 ABD’nin efsanevi işçi sınıfı önderi Joe Hill’in bir şarkı sözündeki ifadeye atıf yapılıyor – *çev.*

3

SERMAYE VE SÖMÜRÜ

Bundan önceki bölümde, kullanım değerlerinin meta olarak üretilmesinin kapitalizm için tipik olduğunu, bunun ise, toplumsal üretim ilişkilerinin üreticiler arasında bir ilişki olduğunu gizleme eğilimi gösterdiğini, dikkatleri, şeyler arasında bir ilişki olarak mübadele üzerinde topladığını ortaya koymuştuk. Gene de basit meta üretiminin mantıken, ticaret tarihinin de gerçeklikte gösterdiği gibi mübadelenin kendisi, kapitalizm olmadan da var olabilir; olmuştur da. Ancak emek gücü meta hâline geldiği ve ücretli işçiler, kârla satılacak metaları üretmek üzere düzenli olarak işe alındıkları zamandır ki kapitalizm, verili bir toplum için tipik olan üretim tarzı hâline gelir. Bu bölümde, mübadeleyi işçiler, daha sonra da sermayeciler açısından inceleyerek, kapitalizmin neden sırf bir meta üretimi sistemi olmadığını, aynı zamanda ve daha önemli olarak bir ücretli emek sistemi olduğunu göstereceğiz.

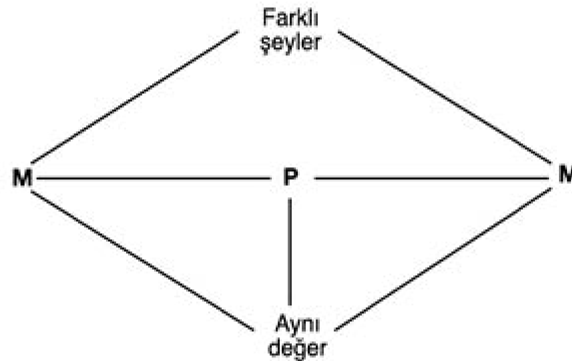
Mübadele

Mübadele için, basit takasın (ki son derece sınırlı bir tarihî görüngüdür) ötesine geçilince para gerekli olur. Paranın işlevleri konuyla ilgili edebiyatta iyice araştırılmıştır. Para değer ölçüsü, fiyat standardı (yani hesap birimi), ödeme ya da mübadele aracı ve değer saklama aracıdır. Ödeme aracı olarak, alışverişleri ya anında ya da gecikmeli olarak (herhangi bir anda bu kullanım, paranın bir değer saklama aracı olarak kullanılışıyla çatışabilir ve bu durum bunalımlar sırasında önem kazanır) denkleştirip mübadele sürecine aracılık eder.

İlkin genel bir sorunun üstünde duralım: Herhangi bir metası olan bir birey, hangi sebeple olursa olsun, bunu bir başkasıyla mübadele etmeyi tercih ediyor olsun. Birinci olarak, meta (*M*)nın para (*P*) ile mübadele edilmesi gerekir. Bu satış *M* – *P* ile temsil edilir. İkinci olarak, elde edilen para, istenilen metayla mübadele edilir, *P* – *M*. Gerek *M* – *P* gerek *P* – *M* örneğinde meta değerleri piyasada gerçekleşir; satıcı para elde eder; alıcı ise, tüketim ya da üretimde kullanılabilecek bir kullanım değeri edinir. O hâlde metalar, genel olarak, başka metaları satın almak için satılır ve bu durum *M* – *P* – *M*, yani meta dolaşımıyla temsil edilebilir. Meta dolaşımının iki ucu, meta biçiminde oldukları ve değerleri aynı olduğu için M ile gösterilir, aynı şey oldukları için değil — zaten aynı şey olamazlar; aksi hâlde metalarla spekülatif faaliyet yapmak dışında mübadelenin bütün amacı boşa çıkardı.

Her iki metanın değerinin aynı olduğunu varsayıyoruz; çünkü başlı başına meta dolaşımı (mübadele) mübadele edilmekte olan mal ve hizmetlere değer katamaz. Bazı satıcıların, örneğin vicdansız tacirler ile vurguncuların, metaların değerinden fazlasına satılmasından (eşitsiz mübadele) kârlı çıkabilmelerine karşın bu durum, her satıcı için mümkün değildir; çünkü bir tarafın mübadelede kazandığı değer ne olursa olsun öbür taraf açısından kayıptır. Bu açıdan bakılınca basit meta mübadeleleri, şekil 3.1'deki gibi özetlenebilir.

Kapitalizm döneminde tipik olan, basit meta mübadelelerinin bir işçi ya da bir sermayeciyle başlayabilmesidir. İşçi

Şekil 3.1 Basit meta mübadelesi: satın almak için satmak

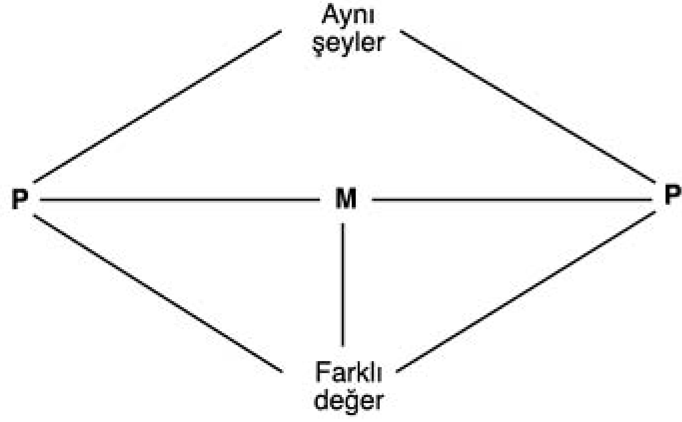
açısından, satabileceği tek meta emek gücüdür; bu ise, ücret (*P*) ile, sonunda da ücret malları (*M*) ile mübadele edilir. Alternatif olarak *M* – *P* meta satışı bir sermayeci tarafından da üstlenilebilir: ya kişisel tüketim malları almak için ya da örneğin sonradan emek gücü, ham maddeler, makineler vb. satın alarak üretimi yenilemek için.

Sermaye

Meta satışlarıyla başlayan basit mübadelelerin tersine kapitalist üretim, iki tip metanın satın alınmasıyla başlamak zorundadır. Bu metalar üretim araçları (işlenmeye devam eden girdiler, makineler, yedek parçalar, yakıt, elektrik vb.) ile emek gücüdür. Bu ikincisi için gerekli bir koşul, işçilerin bu metayı satmaya istekli olmalarıdır. Mübadele "özgürlüğünün" bir kullanılışı olan bu isteklilik işçilere zorla kabul ettirilmiştir; çünkü tüketim ihtiyaçlarını karşılamalarının başka yolu yoktur. Bir yandan emek gücünü satmak bir çalışma koşuludur; çünkü işçiler, sermayeciler tarafından tekelleştirilmiş üretim araçlarına başka türlü erişemezler. Öte yandan işçilerin, tutarlı olarak satabildikleri tek meta bu olduğu için söz konusu satış tüketim için de şarttır (bk. 2 ve 6. bölümler).

Üretim araçları ile emek gücünü bir araya getiren (*P* – *M*) sermayeciler, üretim sürecini örgütleyip gözetim altında tutarlar ve ortaya çıkan çıktıyı satarlar (*M* – *P*). İkinci örnekteki kısa çizgi, meta girdilerinin paraya dönüşmesinde üretimin müdahalesini gizler (bk. 4. bölüm). Şimdilik sermayecinin mübadele faaliyetini *P* – *M* – *P'* ile gösterebiliriz. Önceki alt bölümde tartışılan basit meta mübadelesinin, *M* – *P* – *M*'nin, tersine kapitalist meta dolaşımı metalarla değil, parayla başlayıp biter. Bu, her iki uçta farklı şeylerin, yani ayrı ayrı kullanım değerleri olan metaların değil, aynı şeyin, yani paranın yer almasını beraberinde getirir. Açıktır ki, bu mübadele faaliyetine sistemli olarak girişmenin tek amacı, farklı kullanım değerleri değil, daha çok değer elde etmektir (daha az değer amaç olsaydı fazla söze gerek kalmaz, para çöpe atılabilirdi). Mübadele güdüsü değeri genişletmek olduğu için *P'*, sayıca *P*'den daha büyük olmak zorundadır. *P'* ile *P* arasındaki fark *m* ya da **artık değerdir**. Kapitalist mübadeleleri şekil 3.2'de özetliyoruz.

Marx, sermayenin **kendini genişleten değer** olduğunu belirtir. Para, ancak, daha çok para yaratmak için, daha doğrusu artık değer üretiminde kullanıldığı zaman, sermaye olarak iş görür. Sermayenin doğası konusunda bu temel anlayış, onun, büründüğü çeşitli özgül biçimlerden ve ister para ister faktör girdisi ister meta olarak olsun, bu biçimlerce üstlenilen işlevlerden ayırt edilmesini mümkün kılar. Bunlardan her biri, ancak, öndelenmiş sermayenin genişlemesine doğrudan doğruya katkıda bulunduğu ölçüde sermayedir. Bu hâliyle, ödeme aracı, mübadele değeri saklama aracı ve üretim aracı olarak yerine getirdiği özgül görevin yanı sıra, sermaye olarak da işlev görür.

Şekil 3.2 Kapitalist mübadele: daha pahalıya satmak için satın almak (şekil 3.1 ile karşılaştırınız)

Sermayeyi sanayi sermayecilerinin (ki yalnız imalat sermayesini değil, hizmet sağlama ve artık değer üreten başka faaliyetleri de içine alır) faaliyeti aracılığıyla nitelemiş olduk. Ancak başka sermaye biçimleri de vardır: söz gelimi tüccar sermayesi ve ikraz sermayesi. Bunların her ikisi de, daha pahalı satmak için (üretim araçları değil de ticari emtia ve mali varlıklar) satın alarak değeri genişletir. Her ikisi, tarihî olarak sanayi sermayesinden önce ortaya çıkar. Kapitalizmi soyut olarak ve salt biçimi içinde tahlil etmek için, bunların tarihî görünüş sırasını tersine çevirmek Marx'ın içgörüsüydü. Bu, onun, değeri yalnızca aktaran merkantilizm ya da tefecilik dâhil, mübadele biçimleri ve ilişkilerinin beraberinde getireceği karışıklıklardan uzak kalarak ücret ilişkisi ve artık değer üretimine

odaklanmasını mümkün kılar (bu sermaye biçimlerinin daha ayrıntılı bir tahlili için, bk. 11 ve 12. bölümler).

Artık Değer ve Sömürü

İktisatçıların çoğu, sermayenin, kendini genişleten değer olarak niteleníşini, tartışmalı değilse bile belki biraz tuhaf bulabilir. Şekil 3.2'ye tekrar bakarken şekil 3.1'i de göz önünde bulundurursak, *P* ile *P'*'nün değerlerinin farklı olmasına karşın *P* ile *M*'nin değerinin aynı olduğu bellidir. Bu, *M – P'* hareketinde ekstra değer yaratılmış olduğunu ima eder. Bu katma (artık) değer, sayısal olarak çıktılar ile girdilerin değerleri arasındaki farka eşittir. Artık değerin (parasal biçimiyle kâr) varlığı tartışma götürmez; çünkü bu besbelli ki kapitalist üretimin itici gücüdür ve *P – M – P'* açıkça onun genel biçimidir. Sorun, artık değerin **kaynağına** bir açıklama getirmektir.

Yukarıda, mübadelenin değer yaratmadığını göstererek bu kaynağın yerini üretim olarak belirlemiştik. Bundan dolayı sermayeci tarafından satın alınmış metalar arasında öyle bir ya da birkaç tanesi olmalıdır ki, mal oluşundan daha çok değer yaratsın. Bir başka deyişle, artık değer üretimi için, en az bir metanın, girdi olarak üretilmesinin maliyetinden daha çok emek-zamanı (değer) çıktılara katması gerekir. O zaman bu metanın kullanım değeri (artık) değer üretimi olur. Daha önce işaret edildiği gibi bu durumda geriye bir tek aday kalıyor — emek gücü.

İlkin öteki girdiler üstünde duralım. Geçmişteki üretimleri için toplumsal olarak gerekli olmuş emek-zamanın bir sonucu olarak çıktıya değer katsalar da, çıktıya kattıkları değer miktarı kendi değer ya da maliyetlerinden ne daha fazla ne daha azdır — çünkü aksi hâlde para mucize kabilinden ağaçta ya da hiç olmazsa makinelerde biterdi. Bir başka deyişle, emek dışı girdiler, birer girdi olarak mal oluşlarından daha çok değeri çıktıya aktaramaz. Çünkü yukarıda gösterdiğimiz gibi **eşit** mübadeleler değer yaratmaz; **eşitsiz** mübadeleler ise artık değer yaratamaz.

Şimdi emek gücüne bakalım. Emek gücünün değerini maliyeti, daha doğrusu, emek güçlerinin satışı karşılığında işçilerin elde ettikleri değer temsil eder. Bu, tipik olarak, reel ücret tomarını ya da işçi sınıfınca düzenli olarak satın alınan ücret mallarını üretmek için toplumsal olarak gerekli

emek-zamana tekabül eder. Oysa emek gücünün üretimde yarattığı değer, bu ücret karşılığında **harcanan** emek-zamandır. Öteki girdilerden farklı olarak, işçilerin çıktının değerine yaptıkları katkının (diyelim ki günde on saat) emek gücü (ki bu değer, diyelim ki beş saatte üretilmiş olabilir) maliyetine eşit olmasını gerektiren herhangi bir sebep yoktur. Hatta ancak emek gücünün değeri, harcanan emek-saatten daha az olduğu içindir ki artık değer yaratılmış olur.

Emek-zamanı hesap birimi olarak kullanıp, sermayenin ancak, işçilerce katılan değerin, emek güçleri için elde edilen ücreti aşması hâlinde genişleyebileceğini göstermiş olduk — artık değer, emek-zamanın emek gücünün değerinden fazla olması sayesinde üretilir. Bundan dolayı emek gücü yalnız kullanım değerleri üretmez: Emek olarak harcandığında değer ve artık değer de yaratır. Bu argümanın gücünü görmek için onu alternatif değer teorileriyle kısaca karşılaştıralım.

Kaçınma, bekleme ya da dönemler arası tercih teorileri, kârların kaynağı olarak, sermayecilerin şimdiki tüketimden yaptıkları fedakârlığı gösterirler. Bu "fedakârlıklar"ın (ki çoğu kez lüks ve konfor içinde yapılırlar) kârın bir koşulu olduğunu hiç kimse yadsıyamaz; ama binlerce başka koşul gibi bunlar birer kâr nedeni değildir. Sermayesi olmayan insanlar, takatleri kesilinceye kadar tüketimden kaçınsalar, bekleseler, dönemler arası seçişler yapsalar da kendileri için kâr yaratamazlar. Sermayeyi yaratan, kaçınma değil, kaçınmayı gerektiren, sermayedir. Bekleme bütün toplumlarda var olmuştur; sincaplar arasında bile görülüyor. Riske bir kâr kaynağı olarak bakan yaklaşımlar için de benzer sonuçlar geçerlidir. Daima hatırlanmalıdır ki iktisadi kategorileri, örneğin kârlar ya da ücretleri yaratan, soyut olsunlar ya da olmasınlar şeyler değil, insanlar arasındaki belli toplumsal ilişkilerdir.

Marjinal verimlilik teorileri, *M* ile *P'* arasındaki değer artışını, emek ile sermaye mallarının çıktıya yaptığı, teknik olarak belirlenmiş katkılarla açıklar. Böyle bir yaklaşımın toplumsal bir içeriği, **kapitalizme** bağlandığı zaman emek ile "sermaye"nin doğası konusunda özgül bir içgörüsü olamaz. Çünkü teori, emek ile emek gücünü (asla birbirinden açıkça ayırt etmeksizin) **şeylerle** eşit düzeyde ele alırken, üretimin toplumsal örgütlenişini açıklamaya ne ilgi gösterir ne de böyle bir kapasitesi vardır. Sanki üretim toplumsal değil de, esas olarak teknolojik bir süreçmiş gibi

üretim aracı ve emek gücü miktarlarından başka bir şeye önem vermez. Ne var ki üretim faktörleri bütün toplumlarda var olmuştur. Aynı şeyi kârlar, ücretler, rantlar, hatta fiyatlar için söyleyemeyiz: Bunlar, tarihî olarak oldukça yenidir. Üretim sürecinin biçiminin, ona dayalı toplumsal etkileşim ve yeniden üretim tarzının ve bunların ortaya çıkardığı kategorilerin açıklanması, ana yolcu iktisat teorisinin sunabildiklerinden daha fazlasını gerektirir.

Marx her türlü değeri (artık değer ya da kâr dâhil) emeğin yarattığını, artık değeri ise dolaysız, doğrudan ya da canlı emeğin sömürülmesinin ortaya çıkardığını öne sürer. Diyelim ki ortalama iş günü on saattir ve ücretler, bu emek-zamanda yaratılan değerin yarısına tekabül etmektedir. O zaman günde beş saatlik iş kapitalist sınıf için “bedava” olur. Bu örnekte, artık emek-zamanın gerekli emek-zamana oranı olarak tanımlanan sömürü oranı 5 saat bölü 5 saat ya da 1 (yüzde 100)’dir. Marx’ın, özgül olarak kapitalizm döneminde sömürüden söz ettiğinde artık değer oranı terimini kullanmasına karşın bu kavram, başka üretim tarzlarına da aynen uygulanabilir: örneğin feodalitenin feodal harçlarına ya da köleciliğe. Fark şuradadır ki, bu son iki örnekte sömürü olgusunun gözle görülebilir ve kolay anlaşılır olmasına karşılık kapitalizm döneminde mübadele özgürlüğü üretimdeki sömürüyü gizler.

Artık emek-zamanı m ile, gerekli emek-zamanı da v ile gösterelim. m ile v, topluca canlı emeği, e’yi, oluşturur (parasal biçimleriyle m artık değerdir, v’ye değişir sermaye denir, e ise yeni üretilen değerdir):

$$m + v = e$$

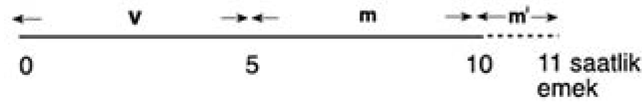
Sömürü oranı $s = m/v$’dir. Marx’ın v’ye değişir sermaye demesinin nedeni, işçilerin katacakları değer miktarı olan e’nin önceden, işe alındıkları vakit saptanmış olmaması, üretim hattı, çiftlik ya da büroda sızdırılabilecek iş miktarına bağlı olmasıdır. Değişir sermayenin yanı sıra bir de değişmez sermaye, yani c vardır. Bu, sabit sermaye (örneğin birden çok üretim çevrimi boyunca dayanan bir fabrika) değil, ham maddeler ve üretim dönemi sırasında tüketildiği ölçüde sabit sermayenin aşınmasıdır. Örneğin 100 000 YTL’ye mal olup da, on yıl dayanan bir makine değişmez

sermayeye yılda 10 000 YTL katkıda bulunur. Değişmez sermaye değeri üretim sırasında değişmez (yalnız emek değer yaratır); ama işçinin, emeğini harcarken sermayeci için istemeyerek yaptığı bir hizmetin bir sonucu olarak çıktının içinde korunup saklanır. Açıktır ki *c* ile *v*'nin her ikisi sermayedir; çünkü sermayeciler tarafından, kâr etmek için öndelenen para biçiminde değeri temsil ederler. Bundan dolayı metanın değeri olan λ, değişmez ve değişir sermaye artı artık değerden (ya da, alternatif olarak değişmez sermaye artı canlı emek) meydana gelir: $\lambda = c + v + m$. Bunun maliyeti $c + v$ olup, geriye kalan artık değer (*m*) para biçimindeki kârı oluşturur.

Mutlak ve Göreli Artık Değer

Üretilen artık değer, sömürü oranı ile istihdam edilen emek miktarına (bu miktar birikim yoluyla artırılabilir, bk. 6. bölüm) bağlıdır. Reel ücretlerin değişmediğini varsayalım. Sömürü oranı iki yoldan artırılabilir ve artırılmaya çalışılacaktır da — çünkü kendini genişleten değer olarak sermayenin doğası sermayecilere önemli bir nitel amaç dayatır: kârın en üst seviyeye çıkarılması ya da en azından kârlılık artışının yüksek bir öncelik alması gereği.

Birinci olarak, *s*, Marx'ın **mutlak artık değer** üretimi dediği yoldan artırılabilir. Var olan üretim yöntemleri temelinde –yani metaların değerleri aynı kalırken– bunu yapmanın en basit yolu, iş gününün uzatılmasıdır. Yukarıda verilen örnekte, iş günü, ücretlerin büyüklüğü dâhil, başka her şey aynı kaldığında on bir saate çıkarılacak olursa sömürü oranı, 6/5 ya da yüzde 120'ye yükselir. Mutlak artık değer üretimi (*m'*) şekil 3.3'te gösterildiği gibi olur (toplam artık değer *m* + *m''*dür).

Şekil 3.3 Mutlak artık değer üretimi (*m'*)

Mutlak artık değer üretmenin başka yolları da vardır. Örneğin verili bir iş günü sırasında iş daha yoğun hâle gelirse aynı dönem içinde daha çok emek harcanır ve mutlak artık değer üretilmiş olur. Aynı sonuç, ister sınırlı süreli ister dinlenme amaçlı olsun araları ortadan kaldırarak, işi sürekli kılma

yoluyla sağlanabilir. Mutlak artık değer üretimi, çoğu kez teknik değişmenin bir yan ürünüdür; çünkü üretim hattında yeni makine ya da taşıyıcılara geçiş, emek sürecinin yeniden örgütlenmesini de mümkün kılar. Bu, sermayeciler açısından birer etkinsizlik kaynağı olarak görülen ara ya da "gözenekler"in iş gününden elenmesi için bahane sağladığı gibi, emek süreci üzerindeki denetimin (ayrıca emek yoğunluğunun) artırılmasına ve yeni makinelerin meydana getirdiği değer değişmelerinden bağımsız olarak, kârlılığın yükselmesine yol açar.

İkinci bir şık olarak verili bir iş günü içerisinde, istenilen iş hızı, pervasızca uygulanan bir disiplin yoluyla elde edilebilir. Orta kademe yönetimin gözetimi sürekli kılınırken cezalar, hatta işten çıkarmalar ve ödüller dağıtılabilir. Ama daha az biçimsel yöntemlerin kullanılması da mümkündür. Örneğin parça başına ödeme yapılan bir ücret sistemi, işçiyi yüksek bir iş hızı tutturmaya cesaretlendirirken, fazla çalışmaya karşılık olarak verilen prim, normal saatlerin ötesinde çalışmak için bir özendirmedir (bunun ekstra artık değerin tümünü massetmemesi gerekir; çünkü aksi hâlde sermayeci için ek kâr söz konusu olmaz).

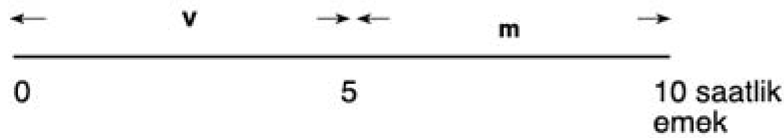
Mutlak artık değer üretmenin bir başka yolu, işin işçi sınıfı ailesinin tümüne yaygınlaştırılmasıdır. Çocuklar, karı ve koca hep ayrı birer ücret alıyormuş gibi görünür. Ama o ücretlerin oynadığı yapısal rol, sırf bireysel emekçiler yerine, işçi sınıfı ailesinin (dolayısıyla bir bütün olarak işçi sınıfının) yeniden üretilmesinin araçlarını sağlamaktan başka bir şey değildir. Ücretli iş bütün aileye yaygınlaştırılınca, bir bütün olarak ücretlerin değerinde pek az artışla ya da hiç artış olmadan daha çok emek sağlanması, emek piyasasındaki basınç (daha çok işçinin iş araması yüzünden ücretlerin düşmesi) yoluyla mümkün olur.

Ne var ki kapitalizm mutlak artık değer üretimine sınırlı ölçüde bel bağlayabilir. Günde 24 saatlik doğal sınırlardan tamamen ayrı olarak işçi sınıfının fiziksel ve manevi esenliği ve direnci, mutlak artık değer sızdırmanın önündeki birer engeldir. Gene de mutlak artık değer, kapitalist gelişmenin, iş yüklerinin hızla artma eğilimi gösterdiği erken evrelerinde her zaman önemli olduğu gibi herhangi bir zamanda da düşük kârlılığa karşı bir çaredir (gelişmiş kapitalist ülkeler için bile) — yeter ki ilaç yutturulabilsin.

Göreli artık değer, aynı sınırlılıklara maruz olmayıp, kapitalizm geliştikçe, *s*'yi artırmanın baskın yöntemi hâline gelme eğilimi gösterir (bk. 6. bölüm). Göreli artık değer, ücret tomarı içindeki malların üretiminde meydana gelen iyileşmeler aracılığıyla emek gücü değeri (*v*)nin azalması yoluyla (ya da, daha genel olarak, üretkenlik kazançlarının kapitalist sınıfça mülk edinilmesi yoluyla) üretilir. Bu durumda iş günü, örneğin on saat olarak aynı kalır; ama üretkenlik kazançlarından dolayı *v*, beşten dört saate düşerek geride altı saatlik bir artık değer bırakır (*s* 6/4 ya da yüzde 150'ye çıkar). Bu sonucu elde etmenin, iş birliğinin artırılması ve iş bölümünün inceltilmesi, daha iyi makineler kullanılması ve bilimsel keşif ve yenilik dâhil, çeşitli yolları vardır. Göreli artık değer üretimi şekil 3.4'te gösteriliyor. Teknik değişmenin bir sonucu olarak *v* *v*''ne düşer ve eski artık değere ek olarak göreli artık değer üretilmiş olur. Bunu şekil 3.3 ile karşılaştırmak gerekiyor.

Mutlak artık değer üretimi bireysel sermayecilerin ceza, lokavt ve işten çıkarma tehdidini kullanmaktaki haşin kararlılıklarına dayalı olabileceği gibi, gerekli olduğunda destekleyici devlet müdahalesi de pek eksik kalmaz. Oysa göreli artık değer üretimi, sermayecilerin hiçbiri işçi sınıfının yenidenüretimi için gerekli metaların önemli bir bölümünü tek başına üretmediği için kritik bir şekilde bütün sermayecilere,

Teknik değişmeden önce:

Teknik değişmeden sonra (daha düşük emek gücü değeri):

Şekil 3.4 Göreli artık değer üretimi

özellikle de, rekabet ve birikimin, emek gücü değerini azaltan teknik değişmeleri uyarmasına bağlıdır.

Makineler ve Teknik Değişme

Marx, üretimin kapitalizm döneminde nasıl geliştiğinin tahliline büyük önem verir. Yalnız işçiler ile sermayeciler arasındaki güç ilişkilerine değil, daha özgül bir sorun olarak, üretimin hangi teknik ilişkiler altında yer aldığına da bir hayli dikkat gösterir. Özellikle gelişmiş kapitalizmde (örneğin bağımsız zanaat üretiminin ya da sermayecilerin el işçilerine girdi sağlayıp sonra üretilen metaları topladıkları eve iş verme sisteminin değil) fabrika sisteminin zorunlu olarak ağır bastığını öne sürer. Fabrika içerisinde, yeni makineler kullanılarak sistemli bir şekilde göreli artık değer üretimi peşinde koşulur.

Yeni makineler, verili bir emek-zamanda daha çok miktarda ham maddenin nihai ürün hâline getirilmesini mümkün kıldıkları için üretkenliği artırır. Başlangıçta işçinin fiziksel gücünün yerini makinelerin gücü alır. Daha sonra işçilerin aletleri makinelere katıştırılır; öyle ki sonunda işçiler makinelerin birer bakıcısı ya da eklentisi hâline gelirler — bir başka deyişle, tersi olacağına, makinelerin, onları besleyip onlara göz kulak olan hizmetkârları hâline gelirler (gene de bu yüksek yetişme ve uzmanlık düzeylerini gerektirebilir).

Yeni makinelere geçiş, iş yoğunluğunu, mutlak artık değer üretimi döneminde yaşanmış olandan farklı bir şekilde artırır; çünkü makineler, eskiden ayrı olan bir dizi görevi bir araya getirmektedir şimdi. Bunun işçi sınıfı üzerinde çelişik etkileri vardır. İşçileri yerlerinden edip işbaşındaki görevlerini basitleştiren makineler onları vasıfsızlaştırır; ama bir dizi basitleştirilmiş görev birleştirilirken yeni beceriler edinmeleri de istenir. Aynı şekilde makinelerin gücü fiziksel iş yükünü hem hafifleştirir hem de iş hızı ve yoğunluğunun yükselmesi yoluyla artırır.

Bu tahlil, geniş ölçüde, makine kullanımının giderek artması yoluyla sistemli bir şekilde dönüştürülen bir dizi verili ürün ve üretim sürecini ön gerektirir. Marx, bilim ile teknolojinin, gerek ürünler gerek süreçlerde yenilik yaratmaktaki rolünü ihmal etmez, hatta vurgular. Ama apaçıktır ki bu tür gelişmeler, kapsamları ve ritimleri, farklı alanlarda bilimsel keşiflerin ilerlemesi, keşiflerin daha üretken teknolojilere çevrilmesi ve iş yerine başarıyla sokulması gibi iktisat dışı etkenlere bağlı olduğu için genel bir kapitalist üretim teorisinin konusu olamaz. Gene de Marx, fabrika

sisteminin fiziksel sermayenin emeğe oranında kütlesel bir artışa yol açacağı sonucuna varır ve bu orana sermayenin teknik bileşimi adını verir (bk. 8. bölüm). Bu, bir yandan, her bir emekçi daha çok ham maddeyi nihai ürün hâline getirmek zorunda olduğundan üretkenlik artışının tanımı gereğidir (yoksa üretkenlik yükselmiş olmazdı). Öte yandan, üretkenlik büyümesinin bir koşuludur; çünkü makineler ve fabrikalar biçimindeki sabit sermaye kütlesi de artmak zorundadır.

Üretici Olan ve Olmayan Emek

Marx'ın üretici olan ve olmayan emek arasında yaptığı ayrımın kendisi artık değer kavramının bir sonucudur. Marx'a göre emek, doğrudan doğruya artık değer üretmek için işe alınmışsa üreticidir. Bu, üretici emeğin, üretim alanında, sermaye için (ve onun denetimi altında) harcanan ve doğrudan doğruya satış için meta üreten ücretli emek olmasını içerir. Üretilen metalar ve harcanan emek türü önemsizdir.

Bütün öteki ücretli emek türleri, söz gelimi sermayece işe alınmayan emek (örneğin bağımsız çalışanlar ve kamu çalışanlarının çoğu), doğrudan doğruya üretimde istihdam edilmeyen emek (yöneticiler ya da ticaret ve mali kesimler dâhil, mübadele faaliyetlerinde istihdam edilen işçiler, ayrıca sanayi sermayesince istihdam edilseler bile muhasebeciler, satış personeli ve vezneciler gibi) ve satış için meta üretmeyen işçiler (örneğin orta hizmetçileri ve başka bağımsız kişisel hizmet sağlayıcıları) üretici değildir.

Üretici olan-olmayan ayrımı **kapitalist** emeğe özgüdür. Faaliyetin ürünü, yararlılığı ya da toplumsal öneminden çok, hangi toplumsal ilişkiler altında emeğin harcandığına göre belirlenir. Örneğin hekim ve hemşireler, istihdam biçimlerine –örneğin özel bir klinikte mi, bir kamu hastanesinde mi– bağlı olarak üretici emek de harcayabilirler üretici olmayan emek de. Faaliyetleri aynı ve şu ya da bu anlamda toplum için belki eşit derecede değerli olsa bile bir durumda bir kamu hizmetini teslim noktasında bedava sağlarlarken öbüründe istihdamları, işletme kârlılığına bağlıdır.

Üretici olmayan işçiler, doğrudan doğruya artık değer üretmemelerine karşın, ücretlerinin temsil ettiği değerden daha uzun çalıştıklarında sömürülürler — üretici olmamak kapitalist sömürüye engel değildir! Sermaye açısından bakılınca, üretici olmayan kesimler, örneğin

perakendecilik ve banka işlemleri, değer üreten kesimlerden fiyatlandırma mekanizması yoluyla oluşan aktarımlar aracılığıyla, ekonomide üretilmiş artık değerin bir parçasını ele geçirir (ve bu sayede ücretleri, başka giderleri ve kendi kârlarını ödeyecek parayı bulur). Örneğin ticari sermaye metaları değerinin altında satın alır, değeri üzerinden satarken, faiz getiren sermaye (bankalar ve öteki finans kuruşları dâhil) esas olarak müşteri harçları ve ikraz faizi ödemeleri yoluyla gelir elde eder (bk. 11 ve 12. bölümler).

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Kapital'in 1. cildi kısmen şu soru üstünde durur: Kâr, mübadele özgürlüğüyle nasıl bağdaşır? Verilen cevap soruyu, artık değerin nasıl üretildiği sorusuna dönüştürür. Bu soru ise, bir meta olarak emek gücünün biricik özelliklerine ve hem göreli hem mutlak artık değer üretme kapasitesine atıf yapılarak cevaplanır. Marx, bunları, burada yer verilen teorik terimlerle olduğu kadar, üretim yöntemlerinin kendilerindeki değişmelere, özellikle manifaktürden (kelime anlamı olarak elle üretim) fabrika sistemine geçişe odaklanarak bazı ampirik ayrıntılarıyla da ele alır. Marx'ın sermaye ve sömürü teorisi, yapıtlarının birçoğunda, özellikle Marx (2004, 2-6. kısımlar)'ta açıklanır. Bu bölümdeki yorum, Ben Fine (2001b, Böl. 2) ile Alfredo Saad-Filho (2006, Böl. 3-5 ve 2007a)'ya dayanıyor. Benzer yaklaşımlar için, bk. Chris Arthur (2001), Duncan Foley (1986, Böl. 3-4), David Harvey (1999, Böl. 1-2), Roman Rosdolsky (1977, 3. ana bölüm), John Weeks (1981, Böl. 3) ve 2. bölümde zikredilen kaynaklar.

Marx'ın değer teorisinin özgüllüğü ve bir meta olarak emek gücünün biricikliği üzerindeki vurgusu bir kez kabul edildi mi, artık değer ile kârı açıkladığı sömürü teorisi görece tartışmasız bir konu olur. Ancak artık değeri, işçinin ürettiklerinden yapılan bir kesinti olarak veya (Zraffacı ya da yeni Rikardocu adı verilen yaklaşımlarda olduğu gibi) net ürünün bölünmesinden alınmış bir pay olarak değil de, emek gücü değerinin ötesinde çalışma zorlamasının sonucu olarak görmek gerekir. Bu konuda, bk. Alfredo Medio (1977) ve Bob Rowthorn (1985, özellikle Böl. 1). Marx'ın sömürü teorisi, gerek teknik gerek örgütsel yönleriyle emek süreci konusunda zengin bir tamamlayıcı tahliller damarına esin kaynağı olmuştur. Bilim ve teknoloji, tekniğin iyileştirilmesinden ibaret değildir; kârlılık

buyruğu ve onun beraberinde getirdiği emeği denetleme ve disipline sokma ihtiyacı bunlara yön verir, hatta bunları belirler (o arada neyin nasıl icat edildiğini, keza üretimde neyin nasıl benimsendiğini etkiler); bk. Brighton Labour Process Group (1977), Les Levidow (2003), Les Levidow ve Bob Young (1981, 1985), Phil Slater (1980) ve Judy Wajcman (2002). Bir de, (kârla) satışı güvence altına alma buyruğu vardır ki, ürün ve satış yöntemlerinin tüketicilerin (nasıl tanımlanıp belirlenmiş olursa olsun) toplumsal ihtiyaçlarından uzaklaşması, buna tekabül eder, örneğin bk. Ben Fine (2002).

Nihayet üretici olan ve olmayan emek ayrımı, sınai, mali kesim, kamu kesimi işçileri ile başka işçilerin iktisadi ve toplumsal yeniden üretimde oynadıkları farklı rolleri incelemek için bir başlangıç noktası olarak önemlidir (bk. 5. bölüm). Tartışmalardan bir tanesi, ayrımın geçerli ya da yararlı olup olmadığı konusunda –örneğin her türlü sömürülen (ücretli) emeğin bir artık değer kaynağı olarak aynı kefeye konması gerektiği gerekçesiyle– olmuştur. Ayrımı kabul edenler arasındaki bir başka tartışma, dar bir ücretli el emeği tanımından, bütün ücretli işçileri kapsayan daha geniş bir tanıma kadar uzanmak üzere, kimlerin üretici sayılmaları gerektiğiyle ilgilidir. Marx, kendi üretici olan ve olmayan emek kategorilerini Marks (2008) ve Marx (1978, Böl. 4)’ta açıklar. Bu kategoriler, Ben Fine ve Laurence Harris (1979, Böl. 3), Simon Mohun (2003), Isaak I. Rubin (1975, Böl. 19 ve 1979, Böl. 24) ve Sungur Savran ve Ahmet Tonak (2007) tarafından irdelenir.

4

SANAYİ SERMAYESİ DEVRESİ

*Kapital'*in 1. cildi, büyük ölçüde kendi kendine yeten bir bütün olup, esas olarak üretim açısından kapitalizmin ve onun gelişme sürecinin genel bir tahlilini verir — sermayenin artık değer yaratmasını mümkün kılan toplumsal ilişkiler nelerdir ve bunlar, üretim çevresindeki iktisadi ve toplumsal gelişmeleri nasıl doğurur? *Kapital'*in öteki iki cildi, bu genel tahlili hem geliştirmeye hem genişletmeye ayrılmıştır. Bu sebepten ötürü, 2. cildin başlangıcının sermaye devresini tahlil etmesi yerindedir. Bunun nedeni bir dizi görüngüyü –ticari, faiz getiren ve sabit sermayeyi, gelir ve çıktı dağılımını, sermaye devrini, üretici olan ve olmayan emeği ve bunalımları– anlamanın temelini sağlamanın yanı sıra, 1. ciltte tahlil edilmiş toplumsal üretim ilişkilerinin daha somut biçimde sunulabileceği bir iktisadi yapıyı ortaya koymasıdır. Bir başka deyişle, 2 ve 3. ciltler, üretimin 1. ciltte incelenmiş değer ilişkilerinin mübadele ve bölüşüm süreçleri ve yapıları aracılığıyla daha karmaşık sonuçları nasıl ortaya çıkardığı üzerinedir.

Parasal Sermaye Devresi

2. cilt, parasal sermaye devresinin açıklanmasıyla başlar. Bu, sermayenin, kendini genişleten değer olarak nitelenmesinin (bk. 3. bölüm) üretim süreci açıkça hesaba katılarak genişletilmesidir. Sanayi sermayesi devresinin genel biçimi şöyledir:

$$P – M \ldots Ü \ldots M' – P'$$

En genel koşullarda ve üretilen meta ne olursa olsun sanayi sermayecisi, emek gücü (*EG*) ve üretim araçları (*ÜA*) dâhil, meta girdilerini (*M*) satın almak için para-sermaye (*P*) öndeler. Şunu kavramak gerekir ki, yukarıdaki devrede sermaye olarak iş gören, para olarak para (dolaşım ya da ödeme aracı işleviyle para) değildir. Tam tersine. Para, alışverişler için gereklidir; ama onları kendi başına mümkün kılmaz. Emek gücünün üretim araçlarından mülkiyet bakımından ayrılmasıdır –toplumsal ve sınıfsal bir üretim ilişkisidir– ki, belirli bir grup insanın (sermayeciler) başkalarını (işçiler) ücret karşılığında işe almasına olanak verir. Bunu, sermaye devresinde üretim araçları ile emek gücünü açıkça ayırarak vurgulayabiliriz:

$$P - M <^{ÜA}_{EG} \ldots Ü \ldots M' - P'$$

Satın alınınca girdiler (*M*) üretken sermayeyi (*Ü*) oluşturur. Üretim, emek gücünün üretim araçları üstünde çalışmasıyla ilerler; sonuç ise farklı meta çıktılarıdır (*M’*). *M* ile *M’*, girdilerin (*M*) satın alınması ile çıktıların (*M’*) satılması arasına üretimin girmiş olduğunu göstermek için noktalarla *Ü*’ye bağlanmıştır. Üretilmiş metalar, kullanım değerleri üretim araçlarınınkinden farklı olduğu için (genellikle öyle olmakla birlikte) değil, öndelenmiş sermayenin değerinden, *P*’den, daha fazla artık değer kapsadıkları için *M’* ile belirtilir. Bunu, çıktının daha çok para-sermaye karşılığında satılması, $P' > P$, ile gösteriyoruz.

3. bölümde, artık değerin, yani $m = \Delta P'$nin (burada Δ fark ya da değişme demektir), emek gücünün, üretimde harcanan emek-zamanın (yaratılan değerin) altındaki bir değer üzerinden satın alınmasıyla üretimde yaratıldığını göstermiştik. Artık değer, ilk kez üretimden hemen sonra meta biçiminde meydana çıkar. Girdilerin (özellikle emek gücü, aletler ve makineler) çıktıya katkıları bakışımlı gibi göründüğü için, artık değerin yaratılmasını, fark gözetmeden **bütün** faktör girdilerinin üretkenliğine izafe etmek kolaydır. Oysa emek gücünün değeri karşılığında serbestçe mübadelesinin üretimden önce yer almasına (ücretlerin ödenmesi gecikse bile) karşılık, artık değerin görünmesi, üretimin olup bitmesinin sonrasına dek ertelendiği için, artık değeri, fiilî emek-zamanın gerekli emek-zamandan fazla olmasına izafe etmek zordur.

Üretilmiş değer (ve artık değer) çıktının piyasada satılmasıyla şimdi paraya çevrilir. Satış geliri *P''*nü elde edince sermayeciler, sermaye devresini ya aynı ölçekte (ilk öndelik olan *P*'yi verili fiyatlar ve teknolojilerle yenileyerek ve artık değeri tüketime harcayarak) ya da artık değerin bir parçasının yatırılması yoluyla, genişletilmiş bir üretken devreye girişerek yenileyebilirler (bk. aşağıda ve 5. bölüm).

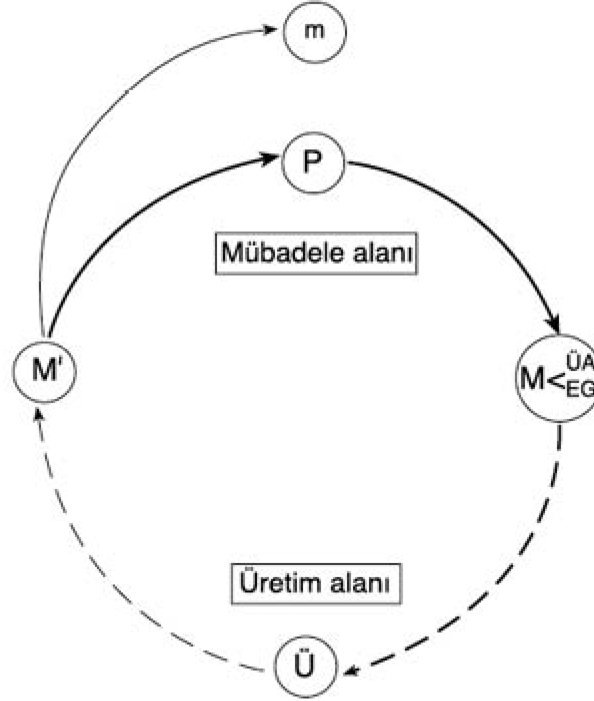
Bir Bütün Olarak Devre

Yukarıda (ve 3. bölümde) sermayenin, değerin kendini genişletmesinde – artık değerin üretilmesi, mülk edinilmesi ve biriktirilmesinde– işin içine giren toplumsal ilişki olduğunu göstermiştik. Sermaye, kendini genişleten değer olarak özünde bir süreçtir, değeri yeniden üretme ve yeni değer üretme sürecidir. Bir başka deyişle, sermaye, kendini sermaye olarak yeniden üretme sürecindeki değerdir. Sermaye devresi bu hareketi tarif eder ve sermayenin devresi ya da yeniden üretim süreci içinde farklı biçimler aldığı olgusunu vurgular. Sermaye denilen toplumsal ilişki, para, üretken sermaye ve emtia biçimlerine birer kılık olarak art arda bürünür; sonra da bunları üstünden atar.

Sanayi sermayesi devresi en iyi bir dairesel akım diyagramıyla temsil edilir (bk. şekil 4.1). Bu devre, kapitalist ekonominin temel yapısını, (artık) değer üretilir, dağılır ve mübadele edilirken üretim ve mübadele alanlarının sermaye hareketi aracılığıyla nasıl birbiriyle bütünleştiğini ortaya serdiği için önemlidir. Devre kendini yinelerken artık değer (*m*), dışarı atılır. Bu, kendini genişleten değer olarak sermayenin yalnız belirli toplumsal üretim ilişkilerini kucaklamadığını, aynı zamanda çeşitli aşamalardan geçen dairesel bir hareket olduğunu gösterir. *m*, sermaye olarak kullanılmak üzere biriktiriliyorsa, genişletilmiş yeniden üretimi, dışa dönük bir sarmal hareketle temsil edilmiş olarak düşünebiliriz.

Sanayi sermayesi şu üç kılığına birbiri ardınca girer: para-sermaye (*P*), üretken sermaye (*Ü*) ve meta-sermaye (*M'*). Her bir biçim, devrenin kendisini ön gerektirdiği için öteki ikisinin varoluşunu da ön gerektirir. Bu, sermaye biçimlerinden her birinin özgül işlevini, sermaye olarak genel işlevinden ayırt etmemizi mümkün kılar. Var oldukları toplumlarda para, faktör girdileri ve metalar, her zaman sırasıyla ödeme aracı, üretim aracı ya

da bir mübadele değeri emanetçisi olarak işlev görebilir; ama ancak sermaye devresinde bu işlevleri sıralı olarak izledikleri zaman, *sermaye* olarak iş görürler. O zaman para-sermaye, emek gücünü satın alma aracı olarak, üretken sermaye, artık değer üretme aracı olarak, meta-sermaye ise, satış sırasında para olarak gerçekleştirilecek artık değerin emanetçisi olarak davranmış olur.

Şekil: 4.1 Sermaye devresi

Devre boyunca hareket ederken iki faaliyet alanı saptanabilir: üretim ve dolaşım (mübadele). Üretim alanı *M* ile *M'* arasında uzanır. Bu alanda kullanım değerleri dönüştürülürken değer ve artık değer yaratılır. Hem bölüşülecek olanın ne olduğunu hem de mal ve değerlerin bölüşülme yapılarını ve süreçlerini açıkladığı için bundan Marx'ın bölüşüm teorisi açısından derin sonuçlar çıkar. Dolaşım alanı, *M'* ile *M* arasındaki mübadele sürecini ve artık değerin, *m*'nin, gerçekleşmesini kapsar.

Mübadele sürecinde sermaye ve emek kullanılsa bile, bunların çıktıya değer eklemediğini 3. bölümde göstermiştik. Bu sonuç ana yolcu iktisatçılara tuhaf görünür; çünkü onlar, genellikle, üretim ve mübadelede kullanılan bütün faktörlerin (bağımsız olduğu varsayılan) katkısını derneşik

hâle getirerek bir fiyat teorisi elde etmekle ilgilenirler. Oysa Marx, toplumsal üretim ve bölüşüm ilişkileriyle ve devre sırasında yeni üretilen değerleri bölüştürme yöntemiyle ilgilenir. Örneğin ticari sermayenin değer eklememesine karşılık bunun, üretilmiş değerden bir pay almasını önlemediğini öne sürer (bk. 11. bölüm).

Sermaye devresi, yukarıdaki şekil 4.1'de olduğu gibi dairesel biçimde inşa edilince, devreyi para-sermayeyle açıp kapatmak isteğe bağlı olur, nasıl ki bir dairenin başı sonu yoktur. Para devresinin, dolaşım alanının üretim alanınca kesilmesini kapsadığına dikkat edelim. Sermayeyi kendini genişleten değer olarak nitelerken, sermayecilerin güdüsünün, daha pahalıya satmak için satın almak olduğunu göstermiştik. Nitekim para devresi açısından bakıldığında üretim, sermaye için, para kazanma sürecinde zorunlu ama talihsiz (hatta israflı) bir kesilme gibi görünür. Tüccar sermayesi ile faiz getiren sermaye, başka bakımlardan üretime bağlı olmalarına karşın bu kesilmeden kaçınır. Ne var ki bireysel bir sermaye için doğru olan bütün (hatta çoğu) sermayeler için geçerli değildir. Bir ulusun sermayecileri, kaçınılmaz üretim bağlantısı olmadan kâr etme çabasına kapılırlarsa kendilerini, ekonomi –kâr paylarını ödemek, borçları kapatmak, faiz taahhütlerini karşılamak ve finansal yükümlülükleri tasfiye etmek için gerekli olan değerin tek mümkün kaynağı olarak– üretimin gerekli olduğu gerçekliğiyle yüz yüze gelince eninde sonunda çökecek olan spekülatif bir patlamanın içinde bulurlar (bk. 7 ve 12. bölümler).

Marx, devreyi öteki iki açıdan, üretken sermaye açısından ve meta-sermaye açısından, da tahlil eder. Üretken sermaye devresi *Ü* ile, yani üretimle başlayıp biter. Devrenin amacı üretim, artık değer biriktirildiği ölçüde de genişletilmiş bir ölçekte üretimmiş gibi görünür. Para devresinin tersine üretken devre için dolaşım alanı, üretim sürecine yapılmış zorunlu ama istenmeyen bir müdahale gibi görünür. Ama yukarıda gösterilmiş olduğu gibi (artık) değer üretmek yetmez; onu satışta gerçekleştirmek de gerekir. Mübadelenin bu zorunlu ama belirsiz aracılığını yok sayma eğilimi gösterenler sermayecilerden çok iktisatçılardır; çünkü bilerek ya da bilmeyerek, gittikçe büyüyen bir meta envanterini, gelecekte satılacağı beklentisi ya da umuduyla üreten bir sermayeci, çok geçmeden, işletme sermayesi kaybına uğrayarak gerçeklikle yüz yüze gelir. Nihayet meta-

sermaye devresi *M’* ile başlayıp biter; dolayısıyla amacı, tüketim yaratmak gibi görünür. Dolaşım alanını üretim alanı izlediğinden alanlardan hiçbiri ötekini kesmez; dolayısıyla hiçbiri gereksiz ya da israflı gibi görünmez.

Üç sermaye devresi, devrenin bütününün içinden çıkarak oluşur. Neden dört tane sermaye devresi olmadığı, devrenin üstündeki her bir “düğüm”ün (*Ü*, *M’*, *P* ve *M*) birer başlangıç ve varış noktası oluşturmadığı merak edilebilir. *M*’nin bir sermaye devresinin temeli olmayışının sebebi sermaye olmayışıdır. Satın alınmış üretim araçları bir başka sermayecinin meta üretimi, dolayısıyla meta-sermaye olabilir. Ne var ki emek gücü, satın alınıncaya kadar asla sermaye değildir; o zaman da, üretilmiş artık değer içermek zorunda olan meta-sermaye değil, üretken sermaye hâline gelir. Dolayısıyla teknik açıdan kapitalizm, ham maddeler için kendi kendine güvenebilse bile her zaman ve ister istemez, emek gücünün salt üretim sisteminin dışında toplumsal olarak yeniden üretilmesine bağlıdır (bk. 5. bölüm). Bu, iktisadi gücün yanı sıra siyasi, ideolojik ve yasal güç kullanımını gerektirir. Önemli olan, emekçiyi işe koşmaktır. Bir makineyi işe koşarken aynı sorunlar söz konusu değildir.

Sermayenin yeniden üretim sürecine, her bir sermaye devresine tekabül eden farklı bakışlar inşa edilebileceğini yukarıda göstermiştik. Bunların kapitalizmi eleştirmemesi gerekmez; ama üretim, tüketim, mübadele, kâr etme ve birikim süreçlerinden birini ya da birkaçını ötekiler aleyhine vurguladıkları için teker teker her zaman yetersiz kalırlar. Örneğin emek gücü ile üretim araçları, ancak bir anlık, devreye girdikleri sırada, birbirinden ayrı olarak görünür; ama sonra, sermaye oluşturmadıkları için, devreyi bir bütün olarak içine alan bir bakış geliştirmezler. Ana yolcu iktisat teorisi, kısmen bu sebepten ötürü sınıf ilişkilerini büsbütün dışarıda bırakabilir. Ne var ki bu ilişkiler, üretim ilişkileri değil de, bölüşüm ya da mübadele ilişkileri olarak ana yolcu teoriye girer.

Para devresi ise mübadele modellerini telkin eder. Ana yolcu iktisat için, arz ile talebin eşleştirilmesi her şey hâline gelirken sermaye ile emek, salt birer üretken hizmet olarak görülür. Güçlükler, sırf, fiyat (ve faiz oranı) mekanizmasının yerine getirdiği bilgilendirme hizmetleriyle bağlantılıdır. Üretken devreye gelince, o da, piyasayı yok sayma eğilimi gösterir; neo-klasik ve çoğu büyüme teorilerini bu bağlamda örnek gösterebiliriz. Bu,

iktisadi yeniden üretimin mükemmel bir girdi-çıktı tahlilini verir; ama ekonomi asla açıkça kapitalist değildir. Nihayet meta devresi, arz ile talep arasında üretim ve mübadele aracılığıyla meydana gelen uyumlu etkileşimin nihai tüketimi verdiği neo-klasik genel denge teorisinde yansımasını bulur. Bu yaklaşım üretimin amacının (kâr ya da mübadele değil de) tüketim olduğu yolundaki yaygın efsaneye yol açar. İktisat öğrencilerinin aşina oldukları Edgeworth kutu diyagramları bunun iyi bir örneğidir. Marx'ın sermaye devresinin güçlü yanlarından biri, bu bakış açılarının sınırlılıklarını sergilemesidir. Aynı zamanda sermayenin görünme biçimlerinin işlevlerini açığa çıkarır ve belli başlı iktisadi kategori ve görüngülerin anlaşılabileceği bir temel inşa eder.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Marx'ın özellikle *Kapital*'in 2. cildindeki mübadele tahlili, sunduğu içgörülere karşın görece ihmal edilmiş, çok defa, Marx'ın teorisinin iki yönünün ayrı ayrı ele alınması gerekirmiş gibi, Marx'ın üretim teorisini Keynesyen efektif talep teorisiyle tamamlamak yolunda bir yaklaşım benimsenmiştir. Burada ve Marx'ın kendi açıklamasında önerildiği gibi üretim ve mübadele, yapısal olarak birbirinden ayrılmış olmakla birlikte sermaye devreleri aracılığıyla tümleşik bir ilişki içindedir. Karl Marx'ın sermaye devresi konusunda kendi tahlili Marx (2004, 2. kısım ve 2006a, 1-2. kısımlar)'tadır. Bu tahlil, Ben Fine (1980, Böl. 2) ve Alfredo Saad-Filho (2006, Böl. 3-5)'da açıklanır. *Kapital*'in 2. cildi üzerine, bk. Chris Arthur ve Geert Reuten (1998). Burada sunulanlara benzer yorumlar için, bk. David Harvey (1999, Böl. 3) ve Roman Rosdolsky (1977, 4. ana bölüm). Para olarak para ve sermaye olarak para kavramları Costas Lapavitsas (2007) ve Roman Rosdolsky (1977, 3. kısım)'de açıklanıyor.

5

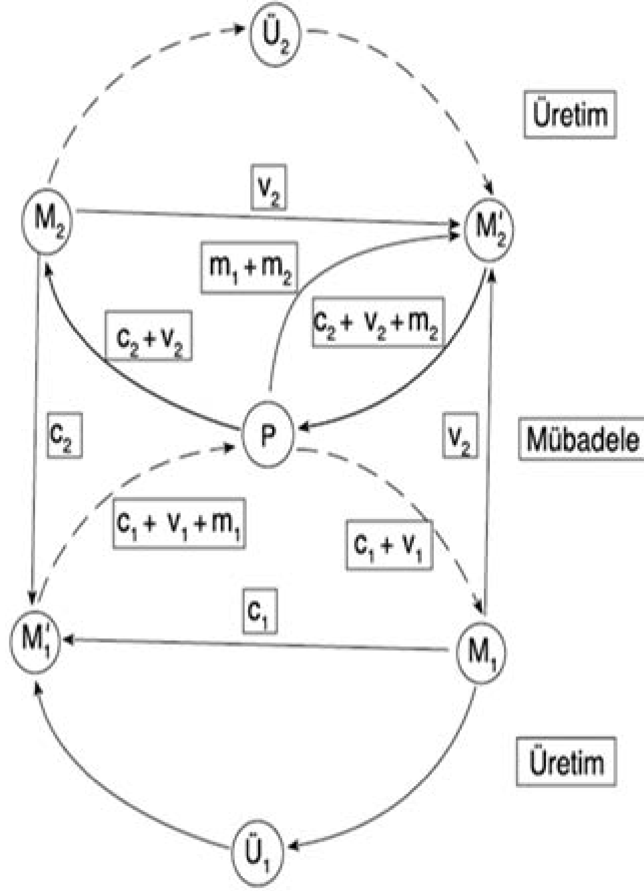
İKTİSADİ YENİDEN ÜRETİM

Bir önceki bölümde tek bir sanayi sermayesi devresi inceleniyordu. Bir bütün olarak sermaye söz konusu olduğunda, her biri kendi adımlarıyla hareket edip kendi hızıyla genişleyen çok sayıda farklı devre vardır ve bu devrelerin birbiriyle bütünleştirilmesi gerekir. Marx, bu süreçleri *Kapital*'in 2. cildinde, ekonomiyi iki geniş kesime ayırarak tahlil eder: üretim araçları (değişmez sermaye *c* ile satın alınan *ÜA*) üreten 1. kesim ve (işçiler tarafından değişir sermaye *v* ile, sermayeciler tarafından ise artık değer *m* ile satın alınan) tüketim araçları üreten 2. kesim. Bu bölümde, bir bütün olarak sermayenin yeniden üretim süreci inceleniyor. Sermaye birikiminin olmadığı **basit yeniden üretimle** başlayan bölüm, daha sonra, artık değerin bir parçasının yatırıldığı **genişletilmiş yeniden üretimi** inceliyor. Nihayet kapitalist ekonominin toplumsal yeniden üretimi üstünde duruyoruz.

Basit Yeniden Üretim

Şekil 5.1, basit yeniden üretim koşullarında 1. ve 2. kesimler arasındaki dengeyi bir akış diyagramıyla açıklıyor. İki devreyi $P_1 – M_1$ ... $Ü_1$ ... M'_1 – P'_1 ve $P_2 – M_2$ ... $Ü_2$ ... $M'_2 – P'_2$ (burada P'_1 *ve* P'_2 merkezî para havuzu *P*'ye massedilmektedir) ile gösteriyoruz. Şekil, işçiler ile sermayecilerin ücretleri v_1 ve v_2 ve artık değerleri m_1 ve m_2 ile 2. kesimden tüketim malları satın almaları, sermayecilerin ise 1. kesimden üretim araçları, c_1 ve c_2, satın almalarıyla oluşan meta akışlarını da gösteriyor (işçiler üretim aracı satın almazlar; tasarrufları ise yok sayıyoruz).

Şekil 5.1 İktisadi yeniden üretim

Teknik değişme yoksa ve sermayeciler, bütün artık değerlerini tüketime harcayıp sırf önceki üretim kalıbını yineliyorlarsa ekonomi, aynı faaliyet düzeyinde kendini yeniden üretebilir. Marx buna basit yeniden üretim adını verir. Bu, iki kesimin ürettiği değerler arasında belirli bir dengeyi içerir. 1. kesimin çıktı değeri $c_1 + v_1 + m_1$, üretim aracı satışlarının değeri ise $c_1 + c_2$'dir. Öyleyse:

$$c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2$$

Keza 2. kesim için çıktı değerleri ile tüketim aracı satışlarının değerinin eşitliği bize şu denklemi verir:

$$c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + m_1 + m_2$$

Yukarıdaki her iki denklemi basitleştirirsek:

$$v_1 + m_1 = c_2$$

Bu, Marx'ın basit yeniden üretimde iki kesim arasında denge için kurduğu ünlü denklemdir.

Genişletilmiş Yeniden Üretim

Ne var ki sermayeciler artık değerlerinin tümünü tüketmezler de bir parçasını ek üretim araçları satın almak için harcarlarsa sermaye birikimi yer almış olur. Bu durumda sermayecilerin bir sonraki dönem için üretim aracı alımları, $c_1 + v_1 + m_1$, cari kullanım olan $c_1 + c_2$'yi aşar. Bundan şu sonuç çıkar ki genişletilmiş yeniden üretim için $c_1 + v_1 + m_1 > c_1 + c_2$:

$$v_1 + m_1 > c_2$$

Burada eşitsizliğin ölçüsü birikim oranına bağlıdır.

Bu yeniden üretim şemaları bir dizi farklı şekilde yorumlanmıştır. En yaygınlarından bir tanesi, ister statik (basit yeniden üretim durumunda) ister dinamik (genişletilmiş yeniden üretim) olsun Marksçı bir **denge** tahlili sundukları yolundadır. İkinci bir şık olarak, ana yolcu dengeli büyüme teorisi model alınarak (çoğu kez bilmeyerek) genişletilmiş yeniden üretim, sadece basit yeniden üretimin büyütülmüş bir biçimlemesi olarak görülür. Ekonomi, daha büyük olması dışında her bakımdan aynı görünür.

Bu yorumlardan hiçbiri Marx'ın kendi niyetlerinin ruhuna uygun değildir. Birinci olarak, Marx'ın metodolojisi, dengenin kapitalizm tahlili için örgütleyici bir kavram olarak kullanılmasına kesinlikle aykırıdır. İkinci olarak, Marx, yeniden üretim şemasında, bilinçli bir planın yokluğunda farklı üreticiler arasında mübadele alanı aracılığıyla kurulan eş güdümün karmakarışık oluşuna karşın, kapitalist sistem içerisinde gerek basit **gerek** genişletilmiş yeniden üretimin var olduğunu göstermek ister. O yüzden basit ve genişletilmiş yeniden üretimin, teorik açıdan olsun ampirik açıdan olsun birer alternatif olmasından çok, ilkinin ikincisi içerisinde var olması söz konusudur: Genişletilmiş yeniden üretim –hem derneşik değer

büyüklükleri bakımından hem de birikimin sonucu olarak üretkenlik artışına konu olan metaların kendilerinin değerleri bakımından– kendisinin başlangıç noktası olan basit yeniden üretim koşullarına bağlıdır ve eş anlı olarak onlardan kopar. Üstelik Marx, genel denge teorisinde olduğu ya da **laissez-faire** yandaşlarının yaptıkları gibi, farklı üretici ve tüketicilerin piyasa aracılığıyla yüksek kaynak istihdamı düzeylerinde uyumlu bir şekilde eş güdümlendikleri sonucunu asla çıkarmaz. Onun yerine Marx'ın şeması, sermayenin yeniden üretimi ve birikiminin gerekli kıldığı iki ayrı dengeye işaret eder.

Birincisi, yukarıda gösterilmiş olduğu gibi değerler cinsindendir. İkincisi, gerek iki kesim içerisinde gerek bu kesimler arasında uygun miktarlarda emtianın üretilip birbiriyle mübadele edilmesi gerektiği için kullanım değerleri cinsindendir. Yukarıdaki şemaya göre, görüntülenen değer miktarlarının ilgili kullanım değerleriyle olan nicel ilişkisi belirsizdir. Varsayımsal bir alıştırmayla kesimlerden birindeki üretkenliği iki katına çıkarırken (bir başka deyişle, değerleri yarıya indirirken) öbüründekileri olduğu gibi bırakırsak bunu açıkça gösterebiliriz. Sonuç olarak, kullanım değeri dengesi aynı kalsa bile değer dengesi bozulur. Bu basit alıştırma, iki dengenin bir dereceye kadar birbirinden bağımsız olduğunu gösterir. Ne var ki birbirinden büsbütün bağımsız değillerdir. Örneğin üretkenlik değişmesi, eninde sonunda iki kesim arasında kaynak aktarımına yol açar. Bu, demin belirtilen iki denge arasında ekonomi çapında eş güdümün yanı sıra, büyüklükleri fiyat sistemince belirlenen tamamlayıcı para akışlarını işin içine katar.

Bu arada şekil 5.1'deki iktisadi yeniden üretim diyagramı, önceki bölümde tek sermaye devresi ışığında sergilenen (yanlış ya da kısmi) ekonomi görüşlerini pekiştirmekte kullanılabilir. Nitelikçe pek az şey eklenmiş olmakla birlikte şekil, iktisadi faaliyet düzeyini belirlediği düşünülebilecek etkenlerin hangileri olduğunu telkin eder. Bir kere, ana yolcu iktisat teorisi ve ideolojisinin merkezdeki mübadele faaliyeti "kutu"suna odaklanma eğilimi gösterdiğine, iki üretim alanının buna göre dışarıda göründüğüne dikkat edelim. Genellikle bu, neo-klasik üretim fonksiyonunda olduğu gibi, üretimin olmuş bitmiş gibi kabul edilebileceği

ya da mübadele ilişkilerinin sorunsuz temelini oluşturan teknik bir ilişkiden ibaret olduğu yolundaki yanlış görüşü destekler.

Bunun en iyi göründüğü yer, mübadele ilişkilerinin, iktisadi kaynakların tam istihdamı düzeyinde arz ve talep eşitliğini güvence altına almaya yeterli sayıldığı neo-klasik genel denge teorisidir (ya da **laissez-faire** iktisadıdır). Kararlılık çözümlemesinde ise sorun, devreler içerisinde cisimlenmiş çeşitli miktarlar arasındaki orantısızlığın, arz ve talep fazlalarına tepki olarak meydana gelen fiyat hareketleri aracılığıyla kendi kendini düzeltip düzeltmediğidir.

Keynesyen teoride derneşik talebin rolü belirleyici hâle gelir. Yatırım çoğaltanına odaklandığımızda $c_1 + c_2$'nin düzeyi merkezî bir rol üstlenir. Tüketimin rolünü de içerirsek o zaman ulusal gelirden, $v_1 + v_2 + m_1 + m_2$'den, bu kaleme yapılan harcama da, önemli hâle gelir. Bu biçimiyle tüketim fonksiyonunun (gelirin ücretler ile kârlara ayrıldığı) Keynes sonrası ve Kaletskici derneşik talep belirleme yöntemleriyle daha çok benzerliği vardır. Ama önemli nokta şudur ki, bu açılardan bakıldığında ekonomi içerisindeki tikel bir harcama akışları kümesi derneşik iktisadi faaliyet düzeyini, belirleyici bir etki altında bırakır. Ne var ki Marx'ın terimleriyle artık değer üretimine ve bu temel iktisadi ilişki üzerindeki çatışmaya yer verilmez.

Daha karmaşık bir Keynes sonrası iktisat, paranın rolünü içerir. Bu açıdan bakıldığında iktisadi faaliyet düzeyini, merkezî havuz P'den boşalan para akışlarının büyüklüğü belirler. Bunları ister girişimcilerin çekingenliği yoluyla ister merkez bankasınca dayatılan daraltıcı para politikaları yoluyla sınırladınız mı ekonomi sendeler. Bankacılık sistemi ile faiz oranının rollerini 12. bölümde ayrı ayrı ele alıyoruz. Burada önemli olan, bu açıdan bakıldığında, işsizliğin kaynağının, ekonominin kârlılık üretme yeteneğinden neredeyse bağımsız olarak yetersiz mübadele faaliyetinde yattığını kaydetmektir. Keynes'in kendi teorisinde bu, geniş ölçüde, iş dünyasının kârlılığı konusundaki zayıf beklentilerin (ve faiz oranları konusunda yüksek beklentilerin) kendini gerçekleştiren birer kehanet olarak ortaya çıktığı kötümserlik dalgalarına bağlıdır. Daha genel olarak ve önemli ölçüde farklı şekillerde, ana yolcu iktisat teorisi içerisinde meydana gelen

en son gelişmeler, (“akılcı” denilen) beklentilere, ekonominin yolunun belirlenmesinde epey geliştirilmiş bir rol vermektedir.

Nihayet daha radikal bir teori vardır ki, iktisadi faaliyet düzeyinin sermaye ile emek arasındaki bölüşüm ilişkilerince belirlendiği görüşünü savunur. Böyle bir görüş, ideolojik olarak hem sağ hem solla bağlantılıdır. İlki, kârlılığı yenilemek için işçi sendikalarının gücünün dizginlenmesi gerektiğini öne sürerken ikincisi, söz konusu çatışmaların kapitalizm sınırları içerisinde uzlaştırılamayacağını öne sürer. Tahlilî olarak bu görüş, ekonominin bir “sabit pasta” olarak anlaşılmasına bağlıdır. Buna göre ulusal gelir $v_1 + v_2 + m_1 + m_2$, iki sınıf arasında bölünür ve bunlardan biri ancak öteki aleyhine kazançlı çıkar. Örneğin $v_1 + v_2$ ile gösterilen ücretler fazla artarsa, $m_1 + m_2$ ile gösterilen kârlar azalmak zorundadır. Bu ise, hem biriktirme güdüsünü hem biriktirme yeteneğini zaafa uğratır.

Tersine görünüşlere karşın bu bakış, Marx’ın kapitalist ekonominin yapısı konusundaki kendi sunuşuna kesinlikle aykırıdır. Kârlılığın belirlenmesinde bölüşüme merkezî bir rol yüklenmesi, ancak, tahlilin mübadele arenası(nın bir kısmı) ile sınırlanmasıyla mümkündür. Bir kez üretim alanına da yer verildi mi bölüşüm ilişkilerinde ve ulusal gelirin içinden kârları ve ücretleri almakta sermaye ile emek arasındaki görünen bakışım buharlaşır; çünkü ücret ödemesi, önceden pazarlığı yapılabilecek bir “pasta parçası” olmaktan çok, üretim sürecinin başlaması için bir **ön koşuldur** (daha doğrusu bu, karşılığının fiilen ödenmesi pekâlâ daha sonra yapılabilecek olan emek gücü alımı için geçerlidir). Marx’a göre sermaye ile emek arasındaki bölüşüm ilişkileri, **ceteris paribus** ücretler düştüğünde kârlar yükselse (post-Keynesyenlerin yetersiz talepten hareketle başka bir görüş öne sürebilecek olmalarına karşın) bile “değişmez pasta” çeşidinden değildir. Kârlar, her şeyden önce, sermayecilerin üretim sürecinden artık değer sızdırma gücüne bağlıdır: Ücretler düzeyi ne olursa olsun, sermayecilerin emeği, o ücretleri üretmek için gerekli olan emek-zamandan daha fazla çalışmaya zorlamaları gerekir.

Artık değer üretimi konusundaki belirsizlik, sermayecilerin karşısına çıkan belirsizlik yönlerinden yalnızca bir tanesidir. Dört başka belirsizlik türü de geçerlidir. Birincisi, sermayeciler, artık değeri üretince, bunun ne

kadarının gerçekleşebileceğini, çıktı nihayet satılıncaya kadar kesin olarak bilemezler. İkincisi, rekabet koşullarında artık değerin sızdırılması kapitalizm döneminde sürekli üretkenlik geliştirici teknik değişmeye yol açar. Ne var ki yukarıda gösterilmiş olduğu gibi teknik değişme, ekonomideki değer ve kullanım değeri dengelerini bozar (ve iş yerinde hasımca ilişkiler meydana gelmesine katkıda bulunabilir); böylece belirsizliği daha da artırır. Üçüncüsü, 12. bölümde gösterildiği gibi kredi, mali sistemin kaynaklarını bireysel sermayecilerin kullanımına sunarak, birikimin aşırı genişlemesini kolaylaştırır ve mali ve iktisadi bunalım koşullarını yaratır. Örneğin kredi, elverişli getirilerden eser yokken, bireysel sermayecileri yanıltıp onları olumlu bekleyişlere sevk edebileceği gibi, taze kredinin, vadesi gelen borçları ödemekte kullanılması hâlinde de, birikimin aşırı genişlemesi iktisadi bunalım koşullarını yaratabilir. Nihayet paranın kendisinin ticareti yapılır da, üretim ve ticaretle ancak gevşek bir bağlantı içinde olan bir para simsarları sınıfı yaratılırsa belirsizlik daha da büyür. Para ve parayla ilişkili mali belgeler ticareti, muhtemelen istikrar bozucu spekülasyon ve hileye yol açarak, bu tür faaliyetlerle doğrudan doğruya ilgili olmayanlar için bile daha çok belirsizlik yaratır.

Dolayısıyla bir yandan Marx’a göre mutlak ve göreli artık değer üretiminin bölüşüm ilişkilerini anlamanın can damarı olduğu, ancak bu ilişkilerin tek başına üretim koşullarından okunamayacağı sonucunu çıkarabiliriz. Öte yandan (esas olarak sınai ve mali sermayecilerin gelgeç heveslerinden türemek yerine) kapitalist üretim koşullarının yarattığı belirsizlik, artık değer üretiminin yanı sıra, bunalımın yaratılmasında da özsel bir rol oynar. Bunlar, birbirinden ayrılamaz.

Toplumsal Yeniden Üretim

Önceki alt bölümlerde, tek başına iktisadi sistemin içerisinden bakarak basit ve genişletilmiş yeniden üretime odaklanmıştık. Aslında bir can alıcı istisnayla sermaye devreleri, kendi kendine yeterliymiş gibi görünür. Çarpıcı istisna emek gücüdür; çünkü ancak, ücret malları karşılığı bu amaç için yeterli olduğu ölçüde devreler içerisinde yeniden üretilir. Ama bir kez iş günü bitince işçilerin özgür olmaları (ayrıca iş yerinde ve dışındaki direnişleri) yüzünden sermaye, yeniden üretim süreci üzerindeki denetimini

eninde sonunda bırakmak zorunda kalır ki bir anlamda, toplumsal yeniden üretimin devreye girdiği yer burasıdır. Bu süreç, karmaşık bir iktisat dışı ilişkiler, süreçler, yapılar, güçler ve çatışmalar dizisini işin içine katar. Dar anlamda yorumlandığında toplumsal yeniden üretim, iş gücünün, gerek biyolojik olarak gerek uysal birer ücretli işçi olarak yeniden üretilmesi için zorunlu süreçleri içerir. Daha genel olarak toplumsal yeniden üretim, bir bütün olarak toplumun zaman içinde nasıl yeniden üretilip dönüştürüldüğüyle ilgilidir.

Kısacası ve büyük ölçüde yerinde olarak toplumsal yeniden üretim, bütün iktisat dışı etkenlerin içerisinde toplanacağı bir moda cümle ya da şemsiye hâline gelmiştir. Bu hâliyle soyut **sermaye** kategorisi ile ampirik **kapitalizm** gerçekliği arasındaki zeminin tümünü kapsar. Ama bu, toplumsal yeniden üretimin kapsam ve anlamının ancak kısmi bir anlaşılışıdır. Kapitalizmin gerek iktisadi gerek toplumsal yeniden üretimin doyurucu olmasına bağlı olduğu, iktisadi yeniden üretimin, ayrı ve bağımsız olmaktan çok bunun bir parçası olduğu açıktır. Bu ikisi arasındaki ilişkinin, iktisadi ve toplumsal yeniden üretim iş ve ev gibi birbirinden ayrıymışçasına algılanması yanlışı yaygındır. Büyük ölçüde, iktisadi olan ile toplumsal olanın (ikincisi siyaset, kültür ya da herhangi bir şey olmak üzere) uygunsuz bir şekilde yan yana konması, en çok toplumsal bilimler arasındaki disiplin sınırlarında belirgindir.

Toplumsal, giderek artan bir ölçüde de iktisadi yeniden üretimin en önemli yerlerinden biri devlettir. Devlet aracılığıyla, iktisadi yeniden üretim ilişkilerinden ayrı olan, ama onlardan bağımsız olmayan siyasi ilişkiler, yapılar ve çatışmalar kurulur ve dile getirilir. Devletin ne ölçüde ekonomiye bağlı olduğu son derece tartışmalı olup bu tartışma, uygunsuz tek boyutlu terimlerle ifade edecek olursak, devletin iktisadi, özellikle kapitalist buyruklara indirgenebileceğini öne sürenlerden, devleti, ekonomiden özerk olarak görenlere kadar uzanır. Kapitalist devletin niteliğini 14. bölümde ele alacağız; ama buradaki, bir yanda indirgemecilik, öbür yanda ise özerklik diye adlandırılan sorunların daha genel metodolojik, teorik ve ampirik anlamlılıkları vardır. Önemli olan nokta, hem kapitalist ekonominin iktisat dışı (ne tür bir devlet, eşya hukuku, töre, siyaset ve benzerinin hüküm sürdüğü) için nedensel anlamlılığını hem de bunların kendilerinin, iktisadi

olanca koşullanan, ama belirlenmeyen etkiler altında biçimlendiğini tanımaktır.

Elbette benzer düşünceler, devletin dolaysız yörüngesi dışında kalıp da, çoğu kez “sivil toplum” diye söz edilen toplumsal yeniden üretim alanları için geçerlidir. Toplumsal yeniden üretim, hane halkı ya da aile sistemine ve özel faaliyetin daha genel alanlarına, o arada işçi sınıfının tüketimine ve günlük olarak işe gelmesini özendirip mümkün kılan başka faaliyetlerine de bağlıdır. Buraya kadarki vurgu, emeğin toplumsal yeniden üretimi üzerindeydi; ama iktisadi yeniden üretim, bir bütün olarak sermaye devrelerinin yeniden üretilmesini mümkün kılan koşulların –o arada yasaları, düzenlemeleri ve benzerini gerektiren piyasanın, para ve kredi sistemlerinin– biçimlenme ve dönüşümüne eşit derecede bağımlıdır. Bunlar, bazı sermayecilerin çıkarlarını ötekiler aleyhine kayırırlarken, sermayeciler arasındaki rekabetin haddinden fazla yıkıcı olmasını önler. Bu tür sorunlar, aynı zamanda siyaset, devlet ve sivil toplumun konusudur. Soyut bir düzeyde, iktisadi ve toplumsal yeniden üretimin birbiriyle ilişki içinde yapılaşma şeklinin yanında, yalnızca iktisadi yeniden üretim için zorunlu olan ve onun uyardığı koşullar belirlenebilir. Sermaye birikiminin toplumsal uyumu nasıl sağlanmakta, üzerindeki çatışma nasıl yürütülmekte ve genel olarak nasıl yönetilip çevrelenmektedir? Bu kadarının ilerisine geçmek için, tartışmaya bir ölçüde tarihî özgüllüğün dâhil edilmesi zorunludur ki bu görev elinizdeki metnin kapsamının ötesindedir.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Önceki bölümde öne sürülmüş olduğu gibi Marx’ın *Kapital*’in 2. cildindeki tahlili ihmal edilmiş, dolayısıyla tartışmanın görece uzağında kalmıştır. Aynı şeyi toplumsal yeniden üretim için söyleyemeyiz. Bu sorun gerek Marksistler ile Marksist olmayanlar arasında gerek Marksizm içerisinde yoğun bir tartışmanın konusu olmuştur. Anlaşmazlık, iktisadi olan ile iktisat dışı arasındaki ilişkiyi (ve bunların birbirine nasıl bağlı olduğunu ya da olmadığını) ve devlet ve siyasetin özerkliğinin niteliğinden “sivil toplum”un rolüne kadar iktisat dışının kendisinin farklı yönlerini kapsar.

Bu bölüm, Karl Marx (2006a, 3. kısım)'ta kapsanan malzemeye odaklanıyor. Yukarıda geliştirilen toplumsal yeniden üretim yorumu, Ben Fine (1992b), Ben Fine ve Ellen Leopold (1993) ve Ben Fine, Michael Heasman ve Judith Wright (1996)'a dayanıyor; ayrıca bk. John Weeks (1983). Emek gücü değeri ve işçi sınıfının yeniden üretimi, Ben Fine (1998, 2002, 2007) ve Alfredo Saad-Filho (2006, Böl. 4) tarafından irdeleniyor; ayrıca bk. Kenneth Lapides (1998) ve Michael Lebowitz (2006).

6

SERMAYE BİRİKİMİ

Önceki bölümlerde kapitalizmi bir üretim tarzı olarak nitelemiştik. Bu, sermaye birikimini ve dünyanın hâkim üretim tarzı olarak kapitalizmin tarihî gelişmesini anlayabilmek için bir çerçeve sunar. Çünkü kapitalizme özgü üretim ilişkileri açığa çıkarılınca, bunların yaratılmasının ve gelişmesinin ardındaki sistemik güçler, az çok eş anlı olarak yer almakta olan yığınla görüngüden soyutlanabilir.

Marx, *Kapital*'in 1. cildinin geniş kesimlerini, İngiliz kapitalizminin oluşu ve biriktirme zorlamasının oynadığı temel rolü yorumlamaya ayırır. Bunu, kendisinin tarihî değişme kavrayışının önemli bir uygulaması ve doğrulaması olarak görmek gerekir. Burada Marx'ın yapıtının yalnız ana çizgilerini sunabileceğiz. Daha derine inmek için, meraklılarının Marx'ın kendi tahlili için *Kapital*'in kendisine, ilk ve sonraki kapitalist geçişler ve "sanayi devrimleri"nin nedenleri, niteliği, zamanlaması ve yerleri üzerine daha somut incelemeler için de daha sonraki Marksistlerin görüşlerine başvurmaları gerekir.

İlk Birikim

Kapitalizmin temel bir özelliği emek gücünün bir meta olarak varoluşudur. Bunun gerekli bir koşulu, emeğin üretim araçları üzerinde mülkiyet ya da alacak hakkından ayrılmasıdır. İşçiler, bunların sağlanması için bir başkasına muhtaçtırlar; çünkü işçiler üretim araçlarına aracısız erişebilselerdi, satılan, çalışma kapasitesi değil, emek ürünü olurdu (o koşullarda ürünlerin piyasada mübadelesi sürüp gidebilseydi). Madalyanın ters tarafında, emek gücü satın almak için öndeleyecek parası ve üretim

araçlarının mülkiyetini sürdürecek araç gereci olan sermayecinin bulunması gerekir. Bu toplumsal üretim ilişkilerinin, feodal ilişkiler içinden çıkarak tarihî olarak kuruluşu kapitalizmin doğuşunun anahtarıdır.

En ilkel olanların ötesindeki herhangi bir toplumda, gelecek için üretim araçları oluşturmak üzere, ister av silahları, tohumluk tahıl, damızlık hayvan ister başka türlü edevat biçiminde olsun ürün tasarrufu olur. Kapitalizmin ayırt edici özelliklerinden biri tasarruf oranında artıştır. Marx, kapitalizm bir kez kurulunca, iktisatçıların, kapitalizmin yaratılışını, cüzi kârlarını yeniden işlerine yatıran enerjik girişimcilerin özverisine atfetmelerini harcıâlem bulur. Daha yakın zamanlarda, yoksul ülkelerde tasarruf edilen ulusal gelir parçasının fazlasıyla küçük oluşu, birçok kalkınma iktisatçısı tarafından, kalkınmanın önündeki büyük bir engel olarak görülmüştür.

Marx böylesine sınırlı bir bakış açısına hakaret yağdırır. Kapitalizm, işçilerin var olan üretim araçlarından zorla ayrılmaları üzerine kuruludur. Britanya'da bu ayrılma, küçük çiftlik ve aile işletmelerindeki bireysel tutumluluk ve kendini düşünmeden işine sarılma tavrının katlanmış sonucu olmaktan çok büyük toprak sahipleri, aristokrasi ve devletçe dayatılmış olup, var olan üretim araçları ve emek gücünün geleneksel (feodal) kullanımının kapitalist örgütleniş içindeki toplumsal kullanımlarına çevrilmesini gerektirmiştir. Bu, ilk kertede üretim araçlarında herhangi bir ek birikime, hatta bunların daha etkin kullanımına değil, yalnızca yeniden dağılımına ve yeni ilişkiler uyarınca işletilmesine gerek duyar. Bu bir kez oluşunca rekabetçi birikim süreci gittikçe hız kazanır (bk. aşağıda ve 3 ve 4. bölümler).

Kapitalizm öncesi dönemde tarım gerek çıktı gerek istihdam hacmi açısından açık farkla hâkim üretim kesimi olduğu için bu kesim bir "özgür" ücretli emekçiler sınıfının kaynağını kapsıyordu. O hâlde ilk ya da erken sermaye birikiminin sırrı, tarımsal nüfusun mülksüzleştirme yoluyla topraktan koparılması ve (feodal harçların ödenmesi gerekli olsa bile) bireysel bağımsız tarım hakkı ya da âdetinin yok edilmesinde yatıyordu. Bunu, bireysel çapta, büyüyen piyasa mübadeleleri buyruğuna tepki gösteren toprak sahipleri üstlenebilirlerdi. Örneğin toprak sahiplerinin borçlarının birikmesi, uzun süreli enflasyonun darbesi, yün fiyatlarının

tahıla göre yükselişinin tarlalardaki emeğin azalmasını gerekli kılması ve benzerinden kaynaklanan basınçların sonucu olabilirdi. Dolaysız nedenleri ne olursa olsun bu dönüşümler şiddete dayalı ve şiddetle direnilen bir süreçti ve bunda doğru dürüst bir ilerleme kaydedilmesi devletin gücüne ihtiyaç gösteriyordu. Yükselen kapitalist sınıfın çıkarlarını temsil eden devlet müdahalesi iki yönlüydü. Birinci olarak, çit çevirme hareketleri, köylüleri gerek ortak gerek bireysel toprak kullanımından yoksun etti; direniş sertti, genelleşmişti ve hoyratça ezildi. Topraksız emekçiler sınıfı yaratılmış oldu. İkinci olarak, ücret mevzuatı ve 1834 tarihli kötü şöhretli Yoksullar Yasası ile doruğa çıkan sapkın "sosyal güvenlik" sistemleri, topraksız emekçileri uzun çalışma saatleri ve sanayi disiplinine zorluyordu. Bu dönüşümlerin birleşik etkisi, köylülerin çoğunluğunun ücretli işçilere dönüşmesiyle, mutlak artık değerin potansiyel kaynağının yaratılması oldu.

Burada Marx'ın vurgusu, var olan üretim araçlarının birikiminden çok, bunların kullanım yönteminin dönüştürülmesi üzerindedir. Hiç kuşkusuz teknik ilerleme ve üretimin yeniden örgütlenmesi, sanayinin yanı sıra sanayi proletaryasını da besleyecek olan tarımsal çıktı artışına katkıda bulundu. Eş anlı, ama ikincil olarak teknik ilerleme, tarımsal üretim için girdi olarak talep edilen imalat sanayisi çıktısının artışına da katkıda bulundu. Ne var ki bu çıktı artışının kazancını hisseden emekçiler pek azdı; hissedenler için de bu kazanç, çalışma koşullarının bozulması ve bir hayat tarzının yok edilişi karşısında tamamen önemsiz kalmış olmalıdır. Proletaryanın yaratılmasında piyasa güçlerinin düzgün işleyişinin değil de polis, ordu, vergi ve adalet sistemleri vb. dâhil, fiziksel zor ve devletin oynadığı özsel rol, bu bakımdan açıklayıcıdır. Bu durum, iktisadi ihtiyaçların kör zorlamasının ve bunun gelenek, eğitim ve alışkanlık yoluyla geliştirilmesinin, işçi sınıfını kapitalist üretim tarzının koşullarına apaçık ve ahlaken haklı gözüyle bakmaya özendiren günümüz işçi-işveren ilişkilerinin çoğuna ters düşer. Emek sermayeye derinlemesine bağlı olduğu, her zaman öyleymiş ve öyle olacakmış gibi göründüğü için, şimdi zorun (gerektiğinde kullanılabilir olmasına karşın) en önde yer almasına pek ihtiyaç yoktur.

Bu son derece kısa anlatım kapitalist üretim ilişkilerinin kökenlerini açıklıyor. On yedinci yüzyıla gelindiğinde ilk çit çevirme hareketi (onu on sekizinci yüzyılda bir yenisi izleyecekti) tamamlanmış, topraksız bir emekçi

sınıfının yanı sıra, ilkin çiftçiler olarak ortaya çıkmış olan bir sermayeciler sınıfını yaratmıştı. On sekizinci yüzyılda, ulusal borcun, vergilendirme sisteminin, ticaretin korunmasının ve sömürgelerin sömürülmesinin, servet biriktirmekte kullanılışı doruğa ulaştı. Emek ile servetin kapitalist ilişkiler içinde birleşimi bu süreçlere eşlik ederken on dokuzuncu yüzyıl, teknolojik yeniliklerin hızlı ilerlemesi ve sanayi toplumunun hızlanarak büyümesinin habercisi oldu.

Ne var ki Britanya'da kapitalizmin kurulmasının başka yerlerden oldukça farklı olduğunu kabul etmek de yerinde olur. Köylülerin topraktan zorla yoksun edilişleri, Avrupa'nın geri kalan yerlerindekinden daha kapsamlı, bu sürecin karakteri de, dünyanın başka bölgelerindeki benzer gelişmelerden bambaşka oldu. Britanya'da nüfusun daha büyük bir bölümü, ücretli işçilere dönüştürüldü. Bu, geniş çaplı bir toprak mülkiyeti sisteminin yaratılması, öylece sonunda görece az sayıda soylunun özel kişilere ait toprağın büyük çoğunluğunu ellerinde bulundurması yoluyla yapıldı. Avrupa'nın başka yerlerinin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusunda köylülerin ya da köylülerin bazı kesimlerinin, toprağı daha küçük parseller hâlinde temellük ederek kendilerini daha iyi savunabildiği, o arada kendilerini ücretli emek karşısında çok daha büyük bir ölçüde bağımsız kıldıkları ortaya çıktı.

Bu farkların anlamlılığı günümüze dek değişmemiş, Britanya'nın tarımı görece geniş çiftliklerle nitelenmeye devam ederken Britanya'nın çalışan nüfusu, tarım kesimi içinde Avrupa'nın geri kalan yerlerine oranla çok daha az çalışanı (ve kendi hesabına çalışanı) barındırmıştır. Ne var ki Marx'ın ilk birikim tahlilinin Britanya'ya odaklanmasına, o ölçüde de bir nebze istisna sayılacak bir durumu ele almasına karşılık, tarımsal nüfusun içinden ücretli emekçiler sınıfının biçimlenmesi konusundaki tahlili, dünyanın başka bölgelerindeki kapitalist geçişleri incelemek için özsel bir başlangıç noktası olarak kalır.

Marx'a göre kapitalizme geçişte can alıcı ögenin, bir ücretli işçiler sınıfının kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerinin içinden çıkarak biçimlenmesi olmasına karşılık bu yaklaşım, bu tür geçişlerin hangi dolaysız nedenler ve mekanizmalarla sağlandığını açık bırakır. Bunlar çeşitli ve karmaşıktır ve geçişten gerek önce gerek sonra piyasaların biçimlenmesinde yer alan farklı

etkenleri kapsar: devletin rolü, kredi, ihraç pazarları ve benzerine erişim gibi. O hâlde, yukarıda gözlemlendiği gibi, kapitalizme geçişlerin yalnız içerik ve yörünge bakımından çeşit çeşit olmakla kalmaması, gerek Marksizm içerisinde gerek Marksizm ile başka yaklaşımlar arasında şiddetle tartışılmış olması şaşırtıcı değildir.

Kapitalist Üretimin Gelişmesi

Britanya'da kapitalizm, yavaş yavaş, geniş ölçüde –hem değerli madenlerin keşfi ve gömülenmesi, düşük rantlar ve ücretler hem de kısmen merkantilizmden esinlenen ileriye etkili iktisat siyasetleri gibi– elverişli iktisadi koşulların örtüşmesi yoluyla öne çıktı. Sanayi kapitalizminin sonraki oluşu daha kısa süreliydi, daha çok zanaatkârlar ile loncaların içinden çıkarak gelişti ve kapitalist çiftçiliğin dışarı itmiş olduğu işçilerin massedilmesine bağlı oldu. Bununla eş anlı olarak, köylülerin büyük ölçüde kendi kendine yeterli geçiminin sona erişi, sanayi sermayesinin ürünleri için bir iç piyasa yarattı. Eskiden feodal örf ve âdet hukuku uyarınca üretim araçları (özellikle toprak ve tarım aletleri) üzerindeki denetimleri yoluyla kendi ihtiyaçlarını genel olarak karşılayabilmekteydiler. Kapitalizmin belirişiyle birlikte, geri kalan bağımsız üreticiler, tohum, alet ve öteki tarımsal edevatı satın almak için öndeleyecekleri paraya ihtiyaç duydular — bu ise, onların birer ücretli işçiye dönüşmelerine katkıda bulundu. Yani sermaye hane halkı üretimini ille üstün etkinliğinden dolayı yok etmez. Nitekim hane halkı üretimi bugün bile örneğin terhanelerde (sweatshops) devam ediyor. Bağımsız üretimi daha çok kapitalizmin yükselişiyle bağlantılı toplumsal değişmeler yok eder (ya da daha genel olarak kapitalist üretime tabi kılar). Örneğin İngiliz köylülerini kapitalist çiftliklerin rekabetinden çok, topraktan zorla boşaltma ve girdiler ile çıktıların ticarileşmesi yok etti.

Britanya'da sanayi sermayesinin biçimlenmesinin erken aşamalarında teknik üretim yöntemleri büyük ölçüde aynı kaldı. Ne var ki işçiler, üretim araçlarına ve girdilere doğrudan erişimlerini, dolayısıyla kendi emeklerini ve çıktıyı denetleme olanağını yitirdiler. Köylülerin mallarının mülklerinin yukarıda anlatılan zapt edilme süreci, ücretli işçileri iki apayrı anlamda "özgür" kıldı — beylerden ve feodal sistemin dayattığı harçlardan bağışık

olma anlamında özgür ve üretim araçlarına doğrudan erişimden arınmış olma anlamında özgür. Bu “özgür” işçiler, geçim araçlarını tedarik edebilmek için düzenli olarak emek gücü satmak zorundadırlar. Mülksüzleştirme İngiliz sınai işçi sınıfının temel tarihî kaynaklarından biridir. Öteki ana kaynak, ısmarlama mal üretilmesinin, daha sonra da kapitalist bir aracı tarafından teslim edilmiş ve ona ait olan girdilerin işlenmesinin (eve iş verme sistemi) bağımsız zanaatkârlara ihale edilmesidir. Sonraki tarihî aşama, bu bağımsız üreticilerin, sermayecilere ait “kamplar”da, fabrikalarda, başlangıçta aynı kalan teknolojilerle çalışmak üzere bir araya getirilmeleriydi (bk. 3. bölüm).

Fabrika sisteminin su yüzüne çıkışı teknolojik bir gelişmeden ibaret değildir. Esas olarak, bağımsız zanaatkârlar ile malları mülkleri zapt edilmiş köylülerin ücretli işçilere dönüşmelerini tamamlayan bir toplumsal yeniden örgütlenme sürecidir. Marx, buna sermayenin emek üzerinde **biçimsel boyunduruğu** (alta koyma) adını verir. Bu terminoloji seçişi, emeğin fiilen sermayeye tabi kılınmış olmasına karşılık, emek sürecinin kendisinin özünde aynı kaldığı olgusunu vurgular. Bu durumda sömürü, esas olarak, mutlak artık değer sızdırılmasına bağlıdır: iş günlerinin günde 12, 14, 16 ya da daha çok saate çıkarılması, çocukların çalıştırılması ve her aile üyesinin yürekler acısı ücretler karşılığında hoyratça sömürülmesi, iş yeri güvenliğinin hiçe sayılması ve işçi sınıfına aşağılayıcı yaşam koşullarının dayatılması gibi. Pislik, hastalık, açlık tehdidi ve alternatif yokluğu, “özgür” emekçileri “gönüllü olarak” iş sözleşmesini imzalayıp en korkunç koşullarda bile “kendiliğinden” işbaşı yapmaya zorlar.

Başlangıcının alçak gönüllü olmasına karşın fabrika sisteminin toplumsal ve bireysel hayat açısından derin içermeleri vardır. Yeni çalışma koşulları yaratır; üretim ve toplumsal yeniden üretim süreçlerini, tanınmayacak derecede değiştirir. Her bir fabrika içinde makineler yavaş yavaş kendi disiplinlerini uygular. Emek sürecini –kendi başarımları yönetim kurulunca ve nihai olarak gelişmiş kapitalizmde firmanın bankaları ve hissedarlarınca değerlendirilen bölüm yöneticileri, gözetmenler, muhasebeciler, puantörler ve bunların oluşturdukları amirler hiyerarşisi gibi– sermaye ajanları tarafından kolayca izlenen bir örnek ve yinelenen görevler hâlinde parçalarlar.

Fabrika sistemi, makineleşme, emeğin parçalanması ve kapitalist denetim süreçleri aracılığıyla bağımsız zanaatkârlar ile nitelikli ustaları, işletmek için para aldıkları makinelerin birer eklentisine dönüştürür — fabrika işçileri yalnızca yabancı sabit sermayenin bakıcılarıdırlar. Marx, buna sermayenin emek üzerinde **gerçek boyunduruğu** adını verir. Fabrika içerisinde ve bir bütün olarak ekonomide emeğin ayrıntılı iş birliği, emeğin daha ince bölünüşünün uzmanlaşmaya eşlik etmesine tamamıyla ters düşer. Emek üzerinde gerçek boyunduruk, göreli artık değer sızdırılmasına dayalı asıl kapitalist üretimin başlangıcına damgasını vurur. Bunlar, kapitalizmin, üstün etkinliğne dayanarak başka üretim biçimlerini yenilgiye uğratmakta kullandığı iktisadi koçbaşlarıdır. Fabrikanın dışında, eş anlı olarak, kentlerin, hızla büyüyen birer sanayi merkezi hâline gelişi kent ile köy arasındaki her ilişkiyi altüst ederken, kapitalist üretim yöntemlerinin ekonominin ve bütün dünyanın her tarafına yayılması, hayatın kendisini devrimcileştirir.

Rekabet ve Sermaye Birikimi

Kapitalist rekabet kendini farklı kanallardan hissettirir. Üretim alanında emek üzerinde gerçek boyunduruğa ve makineleşme yoluyla göreli artık değer sızdırılmasına yol açan rekabet, kurumsal olarak, çoğu kez işçilerin refahı pahasına şirket etkinliğini en üst seviyeye çıkarmaya çabalayan "beyaz yakalı" işçiler, işletmeciler, yöneticiler, hissedarlar, mali sistem ve devletin oluşturduğu karmaşık hiyerarşileri beraberinde getiren iç içe geçmeli mülkiyet ve denetim sistemlerinin yayılmasıyla bağlantılıdır. Nihayet firmalar, mübadele düzeyinde üretim araçları, emek gücü ve mamul metalar piyasaları dâhil, eş anlı olarak birkaç piyasada rekabete dalar. Bütün düzeylerde sermayeler, kendilerini, kaderleri anonim "piyasa güçleri"nin – yani her bir bireysel sermayenin davranışını belirleyen, genel olarak sermayenin biriktirme buyruğunun– elindeymiş gibi hisseder.

Bu rekabet kanallarını birbirinden ayırmak ve vargılarını açıklamak için Marx, kapitalizmde iki ayrı rekabet tipi belirler: kesim içi rekabet (özdeş kullanım değerleri üreten aynı sanayi dalı içindeki sermayeler arasında) ve kesimler arası rekabet (ayrı kullanım değerleri üreten farklı dallardaki sermayeler arasında).

Kesim içi rekabet *Kapital*'in 1. cildinde incelenir. Bu tip rekabet, teknik değişmenin kaynaklarını, benzer malları ayrı teknolojilerle üreten sermayelerin kâr oranlarının **farklılaşması** eğilimini ve orantısızlık ve aşırı üretim bunalımlarının olanaklılığını açıklar (bk. 7. bölüm). Firmalar, özdeş metalar üreten başka sermayelerle rekabet ederlerken ancak, aynı metayı üreten başka firmalardan daha etkin hâle gelmeye çalışarak –yani birim maliyetini azaltarak– ortalama kârlar elde edeceklerinden (ya da piyasa paylarını koruyup iflastan kaçınabileceklerinden) emin olabilir. Bu, emek süreci üzerinde acımasız disiplin ve kapsamlı denetimi, makineleşmeyi ve sürekli olarak daha üretken teknolojiler, makineler ve emek süreçlerine geçilmesini ve ölçek ekonomilerini (ortalama sabit maliyetleri düşüren büyük çapta üretimle maliyet en azlaştırması) gerekli kılar.

Bu sürekli altüst oluşları bireysel sermayecinin habaset ya da işgüzarlığından çok sistemik buyruklar dayatır. Bu güçler, bütün sermayeciler için, var kalma koşulunun katılmak olduğu bir rekabetçi birikim durumu yaratır. O yüzden rakipler, hem yenilik yaparak hem de kullanılabilir her teknik iyileştirmeyi benimseyerek, yenilik yapan firmaların üstünlüğünü aşındırırken ekonomi çapında daha çok teknik ilerlemeyi özendirici ögeleri korumuş olurlar. Bu savaşı vermek, iktisadi etkinliği artırıp, işçiler tarafından tüketilenler dâhil (göreli artık değer), her firma, çiftlik, dükkân ya da ofiste üretilen metaları ucuzlatır. Bu süreç, ayrıca çoğunlukla, daha büyük tutarları daha uzun dönemler için yatırabilen, daha geniş bir üretim teknikleri aralığı içinden seçim yapabilen ve en iyi işçileri işe alabilen büyük sermayeleri güçlendirme eğilimi gösterir. Bu da, onların başlangıçtaki üstünlüklerini pekiştirip, bir eğilim olarak daha zayıf rakiplerini yok eder (bu süreçteki önemli karşı eğilimler arasında, rakip firmalar arasında teknik yeniliklerin yayılması, görece küçük sermayelerin icat ve deneyleme yoluyla var olan teknolojilerin altını oyabilmesi ve dış rekabet yer alır).

Marx'ın belirlediği ikinci tip rekabet, farklı kullanım değerleri üretmekte olan sermayeler arasındaki kesimler arası rekabettir. *Kapital*'in 3. cildinde incelenen bu rekabet tipi basit meta üreticileri arasındaki piyasa rekabetine benzemekle birlikte bu ikincisi mübadele alanıyla sınırlıdır. Kâr en çoklaması, üretim teknolojileri ve çalışma pratiklerinin yukarıda açıklandığı

gibi dönüşmesi yerine başka (muhtemelen daha kârlı) kesimlere doğru sermaye göçüne yol açabilir. Yapısal talep kaymalarına, başka yerlerde yeni ürünler veya kâr fırsatlarının gelişmesine karşılık olarak ya da sırf hisse senedi piyasasındaki aktiflerin kısa vadeli olarak yeniden konumlanmasından ötürü meydana gelen bu hareketler sermaye ve emek dağılımı ile ekonominin üretim potansiyelini değiştirir. Bir eğilim olarak daha kârlı dallardaki arzı artırır, böylece aşırı kârları azaltırlar. Kesimler arası rekabetin dolaysız bir vargısı, iktisadi karar birimleri piyasada metaları için en çok mübadele değeri ararken, kâr oranları ile ücretlerin **eşitlenme** eğilimidir. Bu tip rekabetin, değerlerin fiyatlar olarak ifade edilişini de dönüştürmesiyle bu ikinciler üretim fiyatları hâline gelir (bk. 10. bölüm).

Marx kesimler içerisindeki ve arasındaki rekabetin çatışan güçlerinin farklı düzeylerde işlediğini, birincisinin ikincisinden daha soyut ve görece daha önemli olduğunu öne sürer. Bu, birinci olarak, kârın, dağıtılıp bir eğilim olarak eşitlenmesi için önce üretilmesi gerektiği içindir. İkinci olarak, göçün bireysel sermayelerin kâr oranını yükseltebilmesine karşın teknik ilerleme, bir bütün olarak sermaye kârlılığını artırabilir. Ayrıca Marx'ın sermaye birikiminin çelişik dinamikleri konusundaki tahlili, farklı rekabet tiplerinin salıverdiği çatışık güçleri basitçe toplayıp, kâr oranlarının saçılması yoluyla aralıksız sermaye yoğunlaşması ya da ana yolcu iktisatta olduğu gibi, kâr oranının eşitlenmesi yoluyla denge gibi tahminen statik sonuçlara varmamıza izin vermez. Böyle bir duruma ulaşılabilse bile aralıksız rekabet üstünlüğü arayışı o durumu hemen bozar. Rekabet, asla düzgün bir süreç olmayıp çok zaman istikrarsızlık ve iktisadi bunalımlar üretir. Marx'a göre rekabet tahlili, farklı düzeylerde ve başka başka piyasalarda etkili olan daha karmaşık yapı ve süreçlerin anlaşılabilmesi için gerekli temeli sağlar.

Sermaye birikimi (her ikisi mali sistemce fonlanan) bu iki tip rekabet arasındaki etkileşimin sonucudur. Sermayecinin rekabet gücünün, biriktirme potansiyeliyle sınırlı olduğu açıktır. Birikim kaynakları ikilidir. Bir yandan kârların yeniden yatırılabilmesi zamanla sermaye biriktirir. Marx, buna **yoğunlaşma** süreci der. Öte yandan sermayeci, kapitalist üretimin var olan kaynaklarını toplamak için borçlanabilir ve başkalarıyla birleşebilir. Buna Marx **merkezîleşme** süreci der. Yoğunlaşma, miras

yoluyla sulandırılan yavaş bir süreçtir; oysa merkezîleşme, büyük çapta gelişmiş bir kredi mekanizması ve hisse senedi piyasaları kaldıracını kullanarak, yoğunlaşmanın yüz yılda başarabileceği işi, göz açıp kapayıncaya kadar başarabilir.

Bireysel sermayeciler biriktirdikçe, her biri için geçerli olan, bir bütün olarak sermaye için geçerli olur. Bu, toplumsal sermaye birikiminde, sermayenin ve onun üretim ilişkilerinin genişletilmiş bir ölçekte yeniden üretiminde, proletaryanın artışı ve üretici güçlerin gelişmesinde yansımasını bulur. Ama bireysel sermayecinin rekabete bulduğu çözüm toplumsal bir ölçekte yeniden üretilmez: Birikime rakipler de girişirler; öyle ki rekabetin kendisi kesimlerin hem içerisinde hem arasında yeniden üretilmiş olur. Rekabet birikime neden olur; birikim rekabet yaratır. Birikim sürecinde geri kalanlar yok olur. Üretkenlik ilerlemesi, kitlesel üretim ve piyasa değerlendirmesinin demir kuralının ilk önce silip süpürdüğü, bağımsız zanaatkârlar ile öteki üretim tarzlarıdır. Ardından sermaye kendisine döner. Merkezîleşme, kredi ve yoğunlaşma gittikçe daha çok sermayeyi gittikçe daha az elde biriktirdikçe büyük sermaye küçük sermayeyi yok eder. Kısacası kendini genişleten değer olarak sermaye rakip ve ayrı birimler hâlinde var olur ve bu varoluş tarzı, birikim yoluyla verilen rekabet savaşını tetikler. Biriktirme ihtiyacını her bir bireysel sermayeci, dışsal bir zorlayıcı güç olarak hisseder. Ya biriktirirsin ya ölürsün: İstisnalar azdır.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Marx'ın Britanya'da ilk birikim incelemesi Marx (2004, 8. kısım)'ta bulunabilir. Farklı bölgelerde kapitalizmin tarihî kökeni üzerine seçkin incelemeler arasında Robert Brenner (1986), Terry Byres (1996), Vladimir İ. Lenin (1993) ve Ellen Wood (2007, 2003) yer alır; eleştirel bir özet için, bk. Michael Perelman (2007). Feodalizmden geçiş olarak kapitalizmin kökenleri, gerek Marksizm ile başka akımlar arasında gerek Marksizm içerisinde son derece tartışmalı bir konu olmuştur. Dobb-Sweezy tartışması, ticaretin dışsal, çözücü rolüne (Sweezy) karşıt olarak (Dobb'un savunduğu) feodal üretim içerisindeki gelişmelerin ve onun sınıf ilişkilerinin göreli önemi ve bunlara uygun olarak sırasıyla köy ile kent ve üreticiler ile tacirler üzerindeki vurgularla ilgiliydi. Bu tartışmanın temel metinleri Rodney

Hilton (1984) içinde yer alır. Bu anlaşmazlık “Brenner tartışması” adıyla sürdürülmüştür, bk. Trevor Ashton ve Charles Philpin (1985). Kapitalizme geçişin başlangıçta başlı başına teknik üretim yöntemlerinden çok, üretimin nasıl örgütlenip yönetildiğiyle ilgili olduğu düşüncesi için, ayrıca bk. Stephen Marglin (1974).

Marx kapitalist yeniden üretim ve birikim teorisini Marx (2004, 7. kısım)’ta açıklar. Bu bölümdeki rekabet ve birikim tahlili, Ben Fine (1980, Böl. 2, 6) ve Alfredo Saad-Filho (2006, Böl. 5)’ya dayanıyor; ayrıca bk. Paresh Chattopadhyay (1994, Böl. 2), Diego Guerrero (2007), David Harvey (1999, Böl. 4-7) ve John Weeks (1981, Böl. 6, 1985-86).

7

KAPİTALİZM VE BUNALIM

Kapitalizm, her sermayeyi, belirli bir ölçüde de işçileri, bir bütün olarak sermaye birikimi açısından işlevsel olan şekillerde davranmak zorunda bırakan iktisadi güçleri salıverdiği için genişler. Bu derecedeki iç bağdaşıklığa karşın kapitalizm, aynı zamanda derinlemesine ve çaresizce kusurludur; çünkü insan ihtiyaçlarının kâr güdüsüne tabi kılınışı, sermayenin yeniden üretiminin kapsamını sınırlayan bunalım ve çelişkileri tetikler. Bu gerilim ve sınırları aşağıda irdeleyecek, 14. bölümde de gözden geçireceğiz.

Marx'ın Birikim ve Bunalım Teorisi

Marx'ın kapitalist ekonomilerde düzenli bunalımların olanaklılığı ve ona karşıt olarak zorunluluğu teorisi, rekabet, sınıf çatışmaları ve kâr oranının azalma eğilimi yasası (KOAEY) arasındaki etkileşime dayanır. KOAEY'yi 9. bölümde irdeleyeceğiz. Şimdilik, bunalımların kâr oranındaki dolaysız hareketlerden ayrı olarak oluşabileceğini, hatta sermaye devresinin dışından kaynaklanan etkenlerden, örneğin toplumsal, siyasi, mali ya da teknik altüst oluşlardan ileri gelebileceğini gözlemlemek yeterli olur. Kâr oranının, sermayenin, daha yüksek kârlılık elde etmek için "yeniden yapılanmaktaki" yetersizliği yüzünden aşınabilir oluşu ve menkul değerler piyasasının "kötü" haberler karşısındaki kırılganlığı ile bunun iktisadi yeniden üretim açısından yansımaları hep bildik şeylerdir. Öteki potansiyel bunalım nedenleri arasında, sürükleyici sanayi kesimlerindeki aşırı üretim yüzünden fiyatların birden düşmesini, önemli finansal kurumların çöküşünü ve dış

ticaretten ya da yurt içindeki siyasi çalkantılardan kaynaklanan istikrarsızlığı sayabiliriz.

Marx, kullanım değerlerinin kâr için üretilişi ile bunların bireysel, daha doğrusu özel olarak tüketilişi arasındaki çelişkiden dolayı bunalımların her zaman ortaya çıkabileceğini öne sürer. Ancak kullanım için değil, mübadele için üretimin egemen olduğu kapitalizm dönemindedir ki bir metanın aşırı üretimi toplumsal çapta tedirginlik yaratabilir. Başka yerlerde bu, tüketim artışı anlamına geldiği için bir kutlama nedenidir. Ama sermaye için tüketim yetmez; sürekli birikim **kârın gerçekleşmesini** gerekli kılar. Bu satışa bağlıdır ve satış olanaksız hâle gelirse üretim azaltılabilir; bir bütün olarak sermaye ise, daraltılmış bir ölçekte iş görmeye zorlanabilir.

Örneğin tikel bir meta üreten bir dizi sermayeci ya iktisadi alanda ya da başka bir yerde meydana gelen bir sıkıntıya maruz kalabilir. Ne var ki bunların sermayelerinin genişletilmiş yeniden üretimi başka sermaye devreleriyle yakından bütünleşmiştir. Onların girdi talepleri başka sermayecilerin arzıdır ve bunun tersi de doğrudur. Ekonomiyi, iç içe geçmiş dişli çarklar gibi birbirine bağlanmış bir genişleyen devreler sistemi olarak düşünebiliriz. Bir dizi çark yavaşlar ya da durma noktasına gelirse sistemin başka taraflarındakiler de durabilir. Söz gelimi giysi sanayisinin genişlemesi için tekstil üretiminde eş güdümlü bir artış olması gerekir; bu ise daha yüksek bir keten ve pamuk üretimini ve daha çok makine ve benzerini gerekli kıldığı gibi bütün bu sanayiler için daha çok işçi ve finans bulmak da zorunludur. Sermayelerin zorunlu ama plansız ve rekabetçi bir şekilde iç içe geçmesidir ki Marx'ı, kapitalist üretim anarşisinden söz etmeye götürür. Bu noktada Marx, Keynes'in en iyi içgörülerinden bazılarını özellikle yeniden üretim şemalarıyla önceler. Ama Marx'ın tahlili, birçok bakımdan daha ileriye ve daha derine giderek (efektif) talep düzeyi irdelemesini, artık değer üretimi ve birikiminde yatan kaynaklarına yaygınlaştırır ve bunalımların, gerek birikim hızı gerek onun iç yapısında zorla meydana getirilen değişmeler olduğunu öne sürer. Marx, bunalımları, birikimin başka türlü sürüp gidecek iç çelişkilerini zorla çözmeleri anlamında **zorunlu** sayar. Bunalımlar, aynı zamanda, aşağıda göstereceğimiz gibi **kaçınılmazdır**.

Bunalım Olanaklılıkları

Bunalım teorileri, genellikle özel kararların üretim ve satın alma açısından toplumsal vargılarıyla birlikte, bireysel bir sermaye devresinin bozulmasından yola çıkar. Sermaye devresi, halkalarından herhangi birinde kesilebilir (bk. 5. bölüm, şekil 5.1). Sermayeci, devrenin devam etmesini sağlayabileceği hâlde buna istekli olmayabilir ya da istekli olduğu hâlde bunu yapamayabilir. Yani kesilme, sermayeci açısından iradi olabileceği gibi gayriiradi de olabilir. Birinci durumda sermayeci spekülasyon yapar. Sermayeci, ya devreyi geciktirerek kârlılığın artırılabileceğini bekler ya da öyle yaparak bir tekel konumu yaratmayı veya bunu istismar etmeyi umar. İkinci durumda sermayeci dolaysız denetimi dışındaki güçlere tabidir.

Devrenin üretim alanında kesilmesi, işçi sınıfı greve gitmediği veya büyük doğal ya da teknik aksamalar (elverişsiz mali koşullarda hızlı teknolojik değişme dâhil) olmadığı sürece olası değildir. Hemen hemen bütün bunalımlar, bir satın alma, satma veya yatırma güçsüzlüğü ya da isteksizliği olarak dolaşım alanından kaynaklanmış görünür. *P* – *M*< UA EG koluna bakalım. Buradaki bir kesilme, *M*’nin satışa hazır olduğunu, ancak *P*’nin sahibinin, girdilerin fiyatının düşmesini bekliyor ya da daha düşük bir fiyat yaratmayı umuyor olabileceğini ima eder. Özellikle emek girdisi açısından bu, artık değer oranını artırmaya dönük bir stratejinin parçası olarak, istihdam düzeyini azaltarak (ya da azaltmakla tehdit ederek) yapılabilir.

Devredeki kesilme gayriiradi de olabilir. Girdilerin sahipleri, bir “tekel” konumu yaratmaya ya da istismar etmeye çalışabilirler — özellikle işçi sınıfı greve gidebilir. İkinci bir şık olarak, toplumsal üretimin bir önceki döneminde çıktılar –kısmen bugünkü girdiler– yanlış oranlarda üretilmiş olabileceği için girdiler hazır olmayabilir. Bu, tikel bir metada bir talep fazlası, normal olarak da başka bir kesimde bir arz fazlası olmasını öngörür. Bu durum, çok sayıda üretici ve kesim çapında genelleşmiş hâle gelirse o duruma orantısızlık bunalımı adı verilir. Kıt olan meta emek gücüyse, bu söylenenleri tadil etmek gerekir. O zaman bir emek talep fazlasının yanı sıra bir de (kullanılmayan) para-sermaye arz fazlası var demektir.

Dolaşım alanındaki kesilme *M’* ile *P’* arasında da görünebilir. Sermayeci, iradi bir kesilme hâlinde meta-sermayenin gelecek fiyatı üzerine

spekülasyon yapıyor olabilir. İkinci bir şık olarak, ürünü satmak olanaksız olabilir. Bu, o metanın bol olması demektir. Bunun nedeni orantısızlık olabilir ya da normal olarak o metayı satın alanlarda hazır para, krediye ulaşma olanağı veya kârlı beklentiler olmaması olabilir. Söz gelimi hangi sebepten ötürü olursa olsun öteki devreler kesilmişse işçiler, sermayeciler ve başkaları, düzenli parasal gelir akışlarını elde edemeyecekler, dolayısıyla düzenli bir para harcamaları akışı yapamayacaklardır. Bu sonuncu durum, genelleşmiş hâle gelirse eksik tüketim (ya da, bir başka açıdan bakıldığında aşırı üretim) bunalımı olarak anılır. Marx, metaların paraya âşık olduğunu, ama gerçek aşkın yolunun asla engebesiz olmadığını söylerken sorunun tümünü zarif bir şekilde ortaya koymuş olur.

Marksistler, eksik tüketim/aşırı üretim ve orantısızlık bunalımlarına bakarken çok zaman, Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim şemasını (bk. 5. bölüm) izleyerek ekonomiyi, yatırım ve tüketim olarak iki kesime ayırırlar. Bazıları, tüketim malları arzının, sürekli olarak talebin üstüne çıkma eğilimi içinde olduğunu; başkaları, yatırım malları üretimi için, orantısız bir şekilde büyüme eğiliminin mevcut olduğunu öne sürerler. Her ikisi mantıken mümkün olmakla birlikte orantısızlıkların –bir kesimde aşırı üretim, bir başkasında eksik üretimin– tüketim ve yatırım malları kesimleri içerisinde oluşması olasılığı, birer derneşik büyüklük olarak bu ikisi arasında olduğundan daha az değildir. Bütün bu noktalarda, tüketim malları arzının fazla olduğu bir orantısızlık bunalımını bir eksik tüketim bunalımıyla karıştırmak mümkündür. İkincisi, genel bir aşırı meta üretimiyle ve bununla eş anlı olarak gelişen aşırı sanayi kapasitesiyle nitelenir. Bu aşırı kapasiteyi de, dış kaynaklı bir bozulmanın yaratmış olması gerekir. Orantısızlık bunalımı bu dış kaynaklı etkileri ön gerektirmese de kendisi böyle bir etki olabilir ve bir eksik tüketim bunalımı yaratma eğilimi gösterir.

Kapitalist üretim anarşisi, piyasa fiyatlarında dalgalanmalar, kredi sisteminin yelteklikleri, spekülasyon, tekelleşme ve teknolojik ilerlemeyle birlikte sabit sermayenin iktisaden ıskartaya çıkarılışı göz önünde tutulduğunda bireysel sermaye devrelerindeki kesilmeler son derece sık oluşur. Zaman zaman bunlar, ölçüsü iktisadi yeniden üretimdeki denkleştirme örüntüsüne bağlı olan bir bunalım üretmeye yetecek kadar önemli olur. Ne var ki bunalım olanaklılıklarının bu tarifi, kapitalist

üretimin güdüsü olan kârı bir kenara bıraktığı için sınırlıdır. Sermayeci açısından en önemli etken, sermaye devresinin çıkarıp attığı kâr miktarıdır. m yeterince büyükse devrenin hareketinin önündeki bütün engellerin üstesinden gelinebilir. Kârlılık düzelecek olursa sermayeciler, kârın ileride daha yüksek olacağı üzerine spekülasyon yapmakta, ücret artışlarını reddetmekte ya da kâr etme sürecini herhangi bir şekilde engellemekte isteksiz olurlar. Bu o kadar öyledir ki mali sistem, çok zaman spekülatif bir bunalımın süresini, kârlılık, kâğıt cinsinden olan dışında her bakımdan düşmeye başladıktan çok sonrasına dek uzatır. Bu, bunalımların sıklığını, oluşanları derinleştirmek pahasına azaltabilir. Sonuç olarak potansiyel bir bunalım nedeni, kârlılık yeterliyse büyük bir olasılıkla önemsiz olacaktır. Kârların açmayacağı kapı yoktur.

Ne var ki kâr üretimini genişletme gücü kısıtlanacak olursa yalnız bazı sermayeciler, iflas yoluyla üretimden kovulmaz; ayrıca genel bir kötümserlik hâkim olur, üretim azaltılır ve bir bunalım yaratılmış olur. Kârlılıktaki hareketler, yalnız satış koşullarına değil, değerlerdeki hareketlere de bağlıdır. 3. bölümde gördüğümüz gibi rekabetçi birikim süreci, bütün metaların değerlerinin sık sık azalmasını beraberinde getirir. Bireysel kâr peşinde koşulurken, emeğin artık değer kaynağı olmasına karşın, canlı emeğin üretimden göreli olarak kovulması yoluyla değerlerin azaltılması kapitalizmin çelişik bir özelliğidir. Marx, bunu kâr oranının azalma eğilimi yasası bağlamında tahlil eder (bk. 9. bölüm).

Aşırı üretim, eksik tüketim, orantısızlık ve azalan kâr oranından kaynaklanan bunalım teorileri kapsamlı bir edebiyat doğurmuştur; ne var ki soyutlanmış olarak bu yaklaşımlar sınırlıdır. Bunları kendi başlarına, rakip birer Marksçı bunalım teorisi olarak sunmaktansa, Marx’ın bunalım teorisinin birer yönü olarak tahlil etmek daha yararlı olabilir.

Kesim içi rekabet (bk. 6. bölüm), kesimler arasında eşit olmayan (orantısız) sınai gelişme, kesimler içerisinde ise aşırı üretim yönünde bir eğilim yaratır. Belirli koşullarda, muhtemelen kâr oranının düşmesiyle ilişkili olarak bu süreçler, genel bir bunalımı tetikleyebilir. Ne var ki bu ilişkilerden daha önemli olan, bunalımın temel nedenidir. Marx’a göre kapitalist bunalımlar, kapitalizmin, üretici güçleri (ve gerçekleşmesi gereken artık değeri) sınırsız geliştirme eğilimi ile toplumun ürünü tüketme

kapasitesinin sınırlı oluşu arasındaki çelişkiden kaynaklanır. Bu koşullarda iktisadi istikrar, ürünün gittikçe artan bir bölümünün sermayeciler tarafından yatırım amacıyla satın alınmasını gerekli kılar ki bu, her zaman mümkün olmaz. Kapitalizm o yüzden giderek artan bir ölçüde bunalıma yatkın olur. Üretim kârlı gerçekleşme olanağının ötesinde gelişince bunalım patlak verir. Bu, farklı sebeplerden dolayı meydana gelebilir; özgül bunalımların açıklanması açısından önemli olan ise, bunların temelinde yatan nedenin –kullanım değerleri üretiminin artık değer üretimine tabi oluşunun– orantısızlık, aşırı üretim, eksik tüketim ve azalan kâr oranı aracılığıyla nasıl belirdiğidir.

Birikim, Bunalım ve Proletaryanın Gelişmesi

Sermaye birikirken, öndelenmiş değişmez ve değişir sermaye arasındaki oranın (*c/v*) aynı kaldığını varsayalım. Reel ücret de değişmiyorsa, emek istihdamının artması gerekir. Ücretlerde bir artış olmadan, emek arzının sınırsız bir şekilde artırılabileceğini beklemek gerçekçi olmaz. Ne var ki ücret oranı ücret malları kesimindeki üretkenlikten daha hızlı artarsa kârlılık sıkışır ve bir eğilim olarak birikim oranında azalma olur (sınırda, ücretler her türlü artık değer üretimini tehdit edecek bir düzeye yaklaştığı zaman sermaye birikimi olmaz). Ancak birikim gevşedikçe emek talebi de gevşer ve işsizlikle birlikte işçi hareketinin gücü zayıfladıkça ücret oranı üzerindeki yukarı doğru basınç hafifler. Kârlılık, onunla birlikte de birikim onarılır ve çevrim kendini yineler (*c/v* oranı değişecek olursa bu argümana kayıt koymak gerekir, bk. 8. bölüm).

Marx, on dokuzuncu yüzyılın başında gözlemlenen on yıllık iş çevrimlerini bu şekilde niteler; ayrıca bunları eş zamanlı sabit sermaye yenilemesine ve ticari kredinin belirsizlik hâline bağlar. Klasik ekonomi politikçilerin tersine istihdamdaki dalgalanmaları birikim oranındaki dalgalanmalar ve bunun ücretler ile kârlılık üzerindeki etkileriyle (tersi değil) açıklar. Proletaryanın büyüklüğünün, ücretlerin geçimlik düzeyin altına inip üstüne çıkmasına cinsî üremenin cevap vermesi yoluyla kâh imha edildiğini kâh uyarıldığını ileri süren Malthus öğretisini saçma bulur. Ona göre bununla on yıllık çevrimler asla açıklanamaz. Marx, tarımsal üretimde azalan getiri (bk. 13. bölüm) düşüncesiyle büyülenmiş olan klasik

iktisatçıları da ağır bir şekilde eleştirip, buna karşıt olarak sermayenin verimliliğini vurgular. Bu derneşik terimlerle tarif edildiğinde iktisadi faaliyet, birikim oranındaki değişmelerle belirlenerek, düzgün bir şekilde dalgalanıyor gibi görünür. Hiçbir şey gerçeğe bu kadar uzak olamaz. Genel resim, kapitalist bir ekonomi içerisinde üretim kesimleri ve coğrafi bölgeler arasındaki muazzam değişimleri gizleyebilir. Üstelik daha önce göstermiş olduğumuz gibi sermaye, üretkenliği artırıp canlı emeği üretim sürecinden kovma eğilimi taşır.

Marx, kapitalizm döneminde, teknik değişmenin canlı emeği yalnız mutlak olarak değil, öteki üretim araçlarına göreli olarak da tasarruf edeceğini öne sürer. Bu, fabrikalardan ve yeni makineler kullanılmasından kaynaklanan ölçek ekonomileriyle sağlanır. Böylece işçi başına makine miktarının artışı hem sermayenin teknik bileşimini (bk. 8. bölüm) artırır hem de üretim sürecini hızlandırır. Her bir işçinin verili bir ham madde kütlesini daha kısa bir zamanda işlemesi, her bir metayı üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarını azaltır.

Canlı emeğin üretimden kovulmasına, toplam çıktının hızla büyümesinden dolayı istihdamda genel bir genişleme eşlik edebilir. Ne var ki rekabetçi birikim, eş güdümsüz bir şekilde ilerler. Çıktılar ile istihdamın kesimler ve bölgeler arasında genişleme oranları dengeli olmaz. Teknolojik değişmelerle birlikte, kullanılabilir emek ve üretim araçlarında kâh darlık kâh fazla görülür. Ne var ki canlı emeğin **bütün** üretim süreçlerinden kovulması, emekten işsizliğe doğru meydana gelen ve bir artık nüfus oluşturan sürekli bir akış üretme eğilimi gösterir (bu akış, yukarıda açıklandığı gibi, iktisadi genişleme ve birikim için yeni kesimler ve iş alanları yaratılmasıyla hafifletilir). Marx, buna **yedek sanayi ordusu** ya da **artık nüfus** adını verir — artığı, Malthus'ta olduğu gibi işçilerin biyolojik üremesinin değil, sermaye birikiminin yarattığına dikkat edelim. Bunlar arasında bir sürekli işsizler katmanı yer alır ki birikimin ritmi ile karakteristiklerinin birleşimi ve ister yaş, cinsiyet, geçmiş deneyimler (ya da bunların yokluğu) ister malullük yüzünden kendilerini kapitalist istihdama elverişsiz olarak algılayışları onları, yoksullaşarak sadakaya muhtaç duruma gelmeye mahkûm eder. Yedek ordu istihdama göre ne kadar büyükse istihdam için rekabet o kadar büyük, ücretler o kadar düşük olur.

Ama yedek ordunun ve onun sürekli işsizler katmanının mutlak büyüklüğü ne kadar büyükse yoksulluk ve sefaletin kapsamı o kadar büyük olur. Marx, kapitalizmin bu özelliğini **kapitalist birikimin genel yasası** olarak seçip ayırır.

Şimdiye kadar tahlil ettiğimiz, sermaye birikiminin proletaryaya yüklediği istemlerdi — bireysel ve toplumsal hayatın sürekli bir karışıklık içine itilişi. Tikel değişmeler, siyasi, iktisadi, ideolojik ve yasal cebirle zorlanabileceği gibi, ücretler ve beceri gerekliliklerinde meydana gelen değişmelerle piyasa aracılığıyla da uyarılabilir. Hangi tikel yöntemin seçileceği ve sonuç, iki sınıfın arkasındaki örgütlenme gücüne bağlıdır. Ayrıca merkezîleşmenin artışı ve bununla eş anlı olarak devletin dayanıklılığı, örgütlenişi ve zorlayıcı-baskıcı gücünün artışı birikime eşlik ettikçe kapitalist sınıfın gücü de artar. Marx, sermayenin merkezîleşmesiyle aynı zamanda işçi kitlelerinin de üretim içinde yoğunlaştığını öne sürer. Toplumsal örgütlenme, siyasi uyanıklıklarını ve iktisadi faaliyetlerini cesaretlendirir; bu ise siyasi hayat üzerindeki etkilerini artırır. Birikim ilerledikçe proletaryanın gücü, örgütlenişi ve disiplini de, maddi koşullarının gelişmesiyle birlikte büyür.

Kapitalizm, toplumun üretim potansiyelini geliştirmek gibi olumlu bir rolü yerine getirir, iktisadi etkinlik ilkelerini evrensel olarak benimsenen değerlere dönüştürür ve komünizmin maddi koşullarını yaratır. Gene de kapitalizm aynı zamanda tarihin en **yıkıcı** üretim tarzıdır. Kapitalist ekonomiler, rekabet koşullarında artık değeri sızdıran, gerçekleştiren ve biriktiren güçlerin çatışması yüzünden müzmin olarak istikrarsızdır. Bu istikrarsızlık yapısaldır ve en iyi iktisat siyasetleri bile ondan bütünüyle kaçınamaz. 6. bölümde, rekabetin her sermayeyi, emek üretkenliğini artıracak yollar bulmaya zorladığını göstermiştik. Bu, genellikle, makineleşme derecesini, firmalar içerisinde ve arasında emek süreçlerinin bütünleşmesini ve potansiyel üretim ölçeğini artıran teknik değişmeleri işin içine katar. Ama her zaman eşitsiz ve israflı olan bu süreçler, büyük sabit sermaye yatırımlarını, spekülasyonu, emek piyasasında kaymaları, vasıfsızlaşmayı, yapısal işsizliği, iflasları, bunalımı ve bunlardan kaçınma araçlarının mevcut olmasına karşın, yerine getirilmeyen ve temel ihtiyaçlar yaratılmasını beraberinde getirir.

Birikim, sermayenin yok edilişinin eyleyicisinin, örgütlü işçilerin, gelişmesine ve o yok edilişin rasyoneline de katkıda bulunur: toplumun üretim potansiyelini hâkimiyeti altına alarak onu yararlı hâle getiren bir planın toplumsal olarak eş güdümlenmesi yoluyla tüketimin toplumsallaştırılması. Toplum, emeğin ondan istediklerini artık sağlayamaz olunca proletarya, tarihî rolünü, sermayeciler sınıfının mülksüzleştirilmesini, yerine getirir. Bu, ille iktisadi bunalım sırasında meydana gelmez. Çünkü bunalımların, kârların azalışını, yüksek işsizliği ve ücretler üzerinde aşağı doğru basınçları beraberinde getirmesine karşılık durgunluk, işçi sınıfının da zayıflama eğilimi gösterdiği bir zamandır. Ayrıca bir üretim tarzından bir başkasına geçiş şöyle dursun, bir üretim tarzı içerisindeki değişmeler bile, siyasi ve ideolojik koşullara son derece bağımlı oldukları için tek başına iktisadi koşullardan basitçe okunamaz. Bunlar, işçi hareketinin iktisadi konumuyla birlikte, en güçlü oldukları noktaya, koşullar elverişli olduğu zaman çıkma eğilimi gösterir. Dolayısıyla iktisadi tahlil ile devrim arasındaki ilişki, karmaşık olduğu kadar başka etkilere de bağımlıdır (bu konuyu araştırmaya 14. bölümde devam ediyoruz).

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Bunalım teorisi üzerine olan edebiyat geniş kapsamlıdır ve çeşitli görüşler arasında sert bir tartışmanın konusudur. Bölünmelerden bir tanesi, bir azalan kârlılık teorisine bağlı kalanlar (bunlar arasında da nasıl ve niçin konusunda farklar vardır) ile kalmayanlar arasındadır. Edebiyattaki öteki farklar, üretim, bölüşüm, mübadele, finans ve sermaye ile emek arasında ve kapitalist sınıf içerisindeki güç dengesi üzerindeki göreli vurguları yansıtır. Giderek artan bir ölçüde devletin (iktisadi) rolü, bunalımın bir kaynağı ya da ona bir tepki olarak görülmüşse de bu konu, “küreselleşme”ye hürmeten bugünlerde daha az göze çarpmaktadır.

Marx’ın kendisi bunalım teorisini asla sistemli bir şekilde tartışmaz; bununla birlikte, bk. Karl Marx (1999a, Böl. 17 ve 1978, Böl. 20). Bu bölümdeki yorum, Ben Fine ve Laurence Harris (1979, Böl. 5)’e dayalıdır. Marx’ın bunalım teorisine toplu bakışlar için, bk. Simon Clarke (1994), Duncan Foley (1986, Böl. 9), David Harvey (1999, Böl. 13), Michael

Howard ve John King (1990), Michael Perelman (1987), Anwar Shaikh (1988), John Weeks (1981, Böl. 5, 8) ve *Research in Political Economy* (C 18, 2000). Eksik tüketimci teoriler Michael Bleaney (1976) ile John Weeks (1982b) tarafından eleştirel bir şekilde gözden geçirilir. Tartışmanın yenilenmesini başlatan kıvılcım Robert Brenner (1998, 2007)'dan geldi. Bunu izleyen edebiyatın tadına bakmak için, bk. *Historical Materialism* (C 4-5, 1999) ve Ben Fine, Costas Lapavitsas ve Dimitris Milonakis (1999).

8

SERMAYE BİLEŞİMLERİ

Bu bölüm, 9 ve 10. bölümlerde kâr oranının azalma eğilimi yasasının (KOAEY) ve dönüşüm sorununun incelenmesine bir girizgâh olarak Marx'ın sermayenin teknik, organik ve değer bileşimleri kavramlarını açıklıyor. Bu iki sebepten ötürü önemlidir. Birinci olarak, sermaye bileşimleri, değerler ile fiyatlar arasındaki ilişkiyi, teknik değişmeyi, iktisadi bunalımları ve kapitalist ekonominin öteki yapı ve süreçlerini anlamak için gerekli olmalarına karşın konuyla ilgili edebiyatta genellikle üstünkörü açıklanmış, olsa olsa yüzeysel ve hatalı bir şekilde anlaşılmıştır. İkinci olarak, KOAEY'ye, geleneksel olarak, dönüşüm sorunuyla ancak gelip geçici bir ilişkisi varmış gibi bakılır. Bu yanlıştır; çünkü bunlar, sermaye bileşimi aracılığıyla birbiriyle yakından ilişkilidir. Bunu aşağıda ayrıntılı olarak açıklıyoruz.

Sermayenin Teknik Bileşimi

Kapital'in 1. cildinde Marx, kapitalizme özgü üretim yöntemini, yani kapitalizmin, fabrika sistemini yaratırken emek sürecini sistemli bir şekilde ele geçirip dönüştürmesini ve öteki üretim koşullarını, örneğin doğal kaynakları mülk edinmesini inceler (bk. 6 ve 14. bölümler). Marx, 1. ciltte ayrıca, kapitalizm döneminde emek üretkenliğinin, verili bir emek-zaman içinde işlenip nihai metalar hâline getirilen üretim araçları kütlesini artırarak sistemli bir şekilde yükselmesi eğilimini saptar. Bu süreç, sermayenin teknik bileşimi (STB) kavramıyla yakalanır.

STB, tüketilen maddi girdiler ile bunları çıktıya dönüştürmek için gerekli canlı emek arasındaki fiziksel orandır. Marx'ın, STB'nin yükselme eğilimi

içinde olduğunu (kapitalizm döneminde emek üretkenliğinin yükselişinin ifadesi olarak) göstermesine karşın, STB'yi ve bundaki değişmeleri ölçme ya da farklı kesimlerdeki (örneğin tarım ile gemi yapımı) sermayelerin teknik bileşimini karşılaştırma çabaları zor bir sorunla karşılaşır: STB, ayrışık bir kullanım değerleri tomarı (maddi girdiler) ile her bir firma ya da kesimde harcanan somut emek miktarları arasındaki oran olduğu için doğrudan doğruya ölçülemez. Bir başka deyişle, STB, ancak ayrışık bir ham maddeler kütlesi ile canlı emek ortak bir paydaya indirgenirse tek bir dizinle ölçülebilir.

Ana yolcu teori için, STB'nin ölçülmesi bir dizin sayısı sorunudur. Buna karşılık Marx'ın teorisinde metaların değeri, STB'nin uygun bir şekilde ölçülebilmesinin temelini oluşturur. Bu, bir dizin yerine bir başkasının seçilişinden ibaret olmayıp Marx'ın, toplumsal olarak gerekli emek-zaman olarak anlaşılan değerin kapitalist bir toplum için meşru bir tahlil kategorisi olduğu yolundaki önermesini yansıtır. Bu toplumda, 2. bölümde gösterilmiş olduğu gibi farklı somut emekler, üretimde olsun mübadelede olsun düzenli, sistemli ve zorunlu bir şekilde birbiriyle eş değerlilik içine sokulur; böylece kapitalizm içerisinde değer ilişkilerinin hâkimiyetini kurarlar. STB'nin değer ölçümleri (her türlü dizin sayısının beraberinde getirdiği pürüzlerle birlikte yalnızca kullanışlı değil) meşrudur; çünkü kapitalizm döneminde üretim koşullarında meydana gelen sistemli değişmeleri, cisimlendirdikleri toplumsal ilişkiler ve değer ilişkileri cinsinden dile getirirler. Bir başka deyişle, STB'nin değerlerle ölçülmesi, değişen üretim koşullarının az çok kullanışlı ve isteğe bağlı bir dizini değil, birikim sürecinin bir bölümünün kavramlaştırılmasıdır.

Organik Bileşim ve Değer Bileşimi

STB'nin değer ölçüsünü inşa etme yolları daha ayrıntılı olarak tahlil edildiğinde bu yorumlar doğrulanır. *Kapital* dikkatle okunduğunda, teknik bileşime ek olarak, Marx'ın sermayenin **organik** bileşimi ile **değer** bileşimi (SOB ve SDB) arasında ayrım yaptığı görülür. Ne var ki SOB ile SDB konuyla ilgili edebiyatta nadiren birbirinden ayrılmış, ikisi neredeyse birbiriyle değiştirilebilir şekilde kullanılmıştır. Her ikisinin cebirsel tanımı, genellikle *c/v* (değişmez sermaye bölü değişir sermaye) ile gösterilmiştir.

Ancak bu şu soruyu davet eder: *c* söz konusu olduğunda ayrışık bir ham maddeler tomarını, *v* söz konusu olduğunda da canlı emeği tek bir değer boyutuna indirgemekte hangi değerler kullanılmaktadır? Bu, tahlilin tümü birikimle, dolayısıyla teknik değişme yoluyla meta değerlerinde meydana gelen sistemli azalmayla ilgili olduğu için bu bağlamda anlamlı bir sorundur (bk. 3. bölüm).

Bu sorunu birikimin dinamik bağlamı içinde ele almadan önce, anlaşılmasını kolaylaştırmak için, SDB ile SOB'yi statik bir bağlamda ayırt etmek yararlı olur. Örneğin mücevherat üretimine bakalım. Diyelim ki hem gümüş hem altın yüzük üretmekte tamı tamına aynı emek süreci ve aynı makineler ile teknoloji kullanılıyor. Her iki üretim sürecinin STB'si aynı olur; çünkü bu canlı emeğe oranla ham madde kütlesini ölçer. Ama altın yüzük üretimi, değeri daha yüksek ham maddeler (gümüşe karşıt olarak altın) kullandığı için daha yüksek bir SDB'yi beraberinde getirir. Üretim süreçleri arasında teknik açıdan bir fark olmayışını yansıtmak için Marx SOB'yi her iki üretim süreci için **eşit** olarak tanımlar. Bir başka deyişle, SOB STB'yi değer cinsinden ölçer; ama kullanılan ham maddelerin değerinin daha büyük ya da daha az oluşunun yarattığı farkları **bir kenara bırakır**.

Bu, *c/v* oranının hangi değerler üzerinden tanımlanmasının uygun olacağı belirtilmediği için, SOB'yi ölçmeyi biraz zorlaştırır. Örneğin tanım için altın değerini mi, gümüş değerini mi, yoksa arada bir şeyi mi kullanacağız? Bu, ayrımı statik bir bağlamda yapmaya çalışmanın yarattığı bir sorundur. Ancak üretim süreçleri değişmekte olduğu zamandır ki SOB ile SDB arasındaki ayrımın gerçek bir anlamı olur; çünkü aksi hâlde, organik açıdan üretim süreçleri arasındaki eş değerliliği ya da tersini belirtmek için tek başına STB ile SDB yeterlidir.

Şimdi, çelik sanayisini işin içine katan dinamik bir örnek üstünde duralım. Diyelim ki bu sanayideki teknik iyileştirmeler nedeniyle çelik değerinde bir azalma olmuştur. Sonuç olarak ekonominin her kesiminde SDB, değişmez sermayesinin üretiminde ve emek gücü değerinde çeliğin göreli içeriğine bağlı olarak değişir. Bütün kesimlerde türdeş bir iş gücünün istihdam edildiği daha basit bir örnekte SDB'ler, göreli çelik kullanımına bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu değişmeye karşın SOB'ler bütün

kesimlerde aynı kalır; çünkü STB'ler değişmemiştir. Bu örnek, SOB'nin üretimdeki değişmeleri değer cinsinden ölçtüğünü, dolayısıyla SDB'den ayrı bir şeyi ancak STB değişmekte olduğu zaman ölçebileceğini gösterir. Besbelli ki yukarıda verilen iki örnek, yalnızca SDB ile SOB arasındaki farkı açıklamaya yarar. Kendi başlarına fazla bir anlamları yoktur.

Değişen üretim koşullarını ele almaya bir kez başladık mı sorun farklılaşır. Marx, gelişmiş aşamasında, kapitalizmin göreli artık değer üretimi yoluyla birikimi beraberinde getirdiğini, o arada makinelerin canlı emeği sistemli olarak yerinden ettiğini öne sürer. Bu, ekonomi çapında yükselen bir STB ile sonuçlanır. Bu durumda, STB'yi değer cinsinden ölçmenin iki ayrı yolu vardır.

Bir yandan tek başına üretimdeki değişmeler açısından STB SOB ile ölçülür. Ham maddeler ile emek gücü üretim sürecine verili değerlerle girer; bu ise, emeğin girdileri çıktılara dönüştürmeye ne ölçüde zorlandığına bağlı olarak değişmez sermaye ile değişir sermaye arasında belirli bir orana yol açar. Kronolojik olarak ifade edecek olursak SOB, STB'yi, teknik değişmelerden ve üretim sürecinin yenilenmesinden önce hüküm süren "eski" değerler üzerinden ölçer. Öte yandan ne zaman ekonominin bir yerinde teknik ilerleme olsa meta değerlerinde bir değişme (azalma) olur. SDB bu aşamada ölçülür. İster istemez bu ölçü, STB'yi gerek SOB'de gerek mübadele alanında gerçekleştirilirken meta değerlerinde meydana gelen değişme açısından hesaba katar. Kronolojik olarak ifade edersek SDB, "eski" değil, "yeni" değerler üzerinden ölçülür. Sözün kısası SDB, hem yükselen STB'nin hem de teknolojik ilerlemeden dolayı azalan değerlerin çelişik içermelerini yakalar — o nedenle SDB, STB ile SOB'den daha yavaş yükselme eğilimi gösterir.

SDB ile SOB arasındaki farkın yeni ve eski değerler açısından tarif edilmesi, ayrım, kronolojik olmaktan çok kavramsal olduğu için biraz yanıltıcıdır: Her an bazı sermayeler üretim sürecine girerken başkaları oradan çıkar; üstelik teknik değişme her yerde hazır ve nazırdır. Bu ayrımla yapılan, üretim ile mübadele alanları arasındaki ayrılmaya (bk. 4. bölüm) dayanarak, onu daha karmaşık bir bağlamda kurmaktır. Üretimde, sermayeciler ile işçilerden oluşan iki sınıf üretim süreci boyunca karşı karşıya gelir ve birikim ilerledikçe STB, yükselme eğilimi gösterir.

Mübadelede sermayeciler, alım satım sürecinde birer rakip olarak karşı karşıya gelirler ve birikim ilerledikçe değerler azalma, SDB ise düşme eğilimi gösterir.

Bundan sonraki bölümde, bu süreçlerin etkileşiminin, üretim ile mübadele arasındaki yapısal ayrılma açısından anlaşıldığı şekliyle Marx'ın KOAEY'sinin konusu olduğunu gösteriyoruz. 10. bölümde Marx'ta değerler ile fiyatlar arasındaki ilişki, SOB'nin değer tahlilindeki rolü aracılığıyla açıklanıyor.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Konuyla ilgili edebiyatın, sermaye bileşimlerinin ele alınışı konusunda özensiz olduğunu belirtmiştik. Genellikle KOAEY bağlamında en çok dikkat, hiç değilse terminolojide SOB'ye odaklanmış, STB ile SDB yeterince göz önünde tutulmamıştır. İşin tuhafı, SOB'nin terminolojik olarak ağır basmasına karşın, pratikte kastedilen SDB olmuştur. Bu durum, Marx'ın kendi ayrımlarının önemsenmeyişini ve Marx'ın yapıtı ile niyetinin yanlış yorumlanışını yansıtır.

Özgül olarak sermaye bileşimleri üzerine olan edebiyatın yetersiz oluşu şaşırtıcı sayılmamalıdır. Marx, kendi kavramlarını Karl Marx (1999b, Böl. 12, 1978, Böl. 23 ve 2006b, Böl. 8) içinde açıklar. Bu bölümdeki yorum, Ben Fine (1990a) ile Ben Fine ve Laurence Harris (1979, Böl. 4)'e dayanıyor. Bu yorum, var olan edebiyat ışığında Alfredo Saad-Filho (1993, 2001 ve 2006, Böl. 6) tarafından gözden geçirilip geliştirilir.

9

AZALAN KÂR ORANI

Marx'ın kâr oranının azalma eğilimi yasası (KOAEY) konusundaki teorisi, geçerliliği, yorumlanması ve anlamı açısından son derece tartışmalı olmuştur. Bu bölümde Marx'ın yasasını özetleyip, ona karşı yöneltilmiş olan eleştirilerden bazılarını yanıtlıyoruz. KOAEY'nin iki tane yanlış yorumu vardır ki konuyla ilgili edebiyatta sık sık karşımıza çıkar. Bir yandan Marx'ın katkısı yüksek felsefe katına çıkarılır; burada KOAEY soyut bir hakikat, sermayenin kendisinin mantığından türetilen ve o nedenle çürütülemez olan bir şey karakterine bürünür. Öte yandan Marx'ın tahlili, tahlilcinin yönelimlerine ve seçilen ekonomi modelinin cebirsel gerektirmelerine bağlı olarak doğru, yanlış ya da ikisinin arasında bir şey olan bir cebirsel önermeler kümesiyle eş anlamlıymış gibi ele alınır.

Burada benimsenen görüş, gülünçleştirilmiş olduğunu itiraf ettiğimiz bu uçların her ikisinden farklıdır. Ne var ki argüman, karmaşık olup cebirsel değil, kavramsal mülahazalara bağlıdır. Sonuç olarak önce tahlilin yapısı özetliyoruz; bunu, geliştirme ve haklı çıkarmaları kapsayan daha ayrıntılı bir açıklama izliyor.

Argümanın Özeti

Marx'ın KOAEY'si sermayenin organik ve değer bileşimleri arasındaki kavramsal ayrıma dayalı olsa da konuyla ilgili edebiyatta bu ikisi nadiren ayırt edilir ve SDB'den söz edilirken genellikle SOB terimi kullanılır. 8. bölümde, SOB'nin birikimin sonuçlarını sırf **üretim**, yani (artık) değer yaratma alanına gönderme yaparak ölçtüğünü, SDB'nin ise birikim sürecini **mübadele**, yani (artık) değerin gerçekleşmesi alanında ölçüp yansıttığını,

bunun, satış sorununu merkeze koymakla birlikte onunla sınırlı olmaması gerektiğini göstermiştik.

SOB, kapitalizme özgü üretim yöntemlerinin benimsenmesi, özellikle kesimler içerisindeki rekabet ve göreli artık değer sızdırma yolundaki sistemli çaba bağlamında makine kullanımı nedeniyle, yükselme eğilimi gösterir. SOB'nin bu yükselme eğilimi başlı başına yasanın kaynağı olurken, SDB'nin biçimlenmesi, KOAEY'ye karşı koyucu eğilimler (KKE'ler) ile bağlantılıdır. Yasa ile KKE'ler arasındaki etkileşim, sermaye birikimi sürecinin temelinde yatan özsel bir yöndür. Bunların etkileşimi görece karmaşık iktisadi görüngüler oluşturur; ama yalnızca kapitalizmin gelişmesinin, seri imalatın hâkim olduğu aşamasında.

Bu, KOAEY'nin dar ön deyisel anlamda bir ampirik yasa olmadığını ima eder — söz konusu olan daha çok, kâr oranındaki hareketler konusunda olası işaretler vermeyen **soyut bir yasadır**. Bununla birlikte, daha ileri mantıki ve tarihî tahlilleri içererek görece karmaşık ve dolaysız iktisadi görüngüleri inceleyebilmek için temel sağlar.

Marx'ın KOAEY'sinin bu sunuluşu, bu konuda Japon iktisatçısı Nobuo Okishio'nun adına bağlanan ve Zraffacı iktisat okulunun yanı sıra bazı Marksistler tarafından da desteklenen anlayış ve eleştiriyle tam bir zıtlığa götürür. Bu yaklaşım, karşılaştırmalı statik ve denge çözümlemesiyle sınırlı olduğu için birikimi, üretim ile dolaşım arasında uyumlu bir etkileşimi zorunlu olarak doğuran bir süreç olarak ele alır. Dolayısıyla bu yaklaşım, Marx'ınkinin diyalektik karşıtı olarak nitelenebilir.

Başlı Başına Yasa ve Karşı Koyucu Eğilimler

Marx'ın KOAEY'yi ele alışı, **Kapital**'in 3. cildinin üçüncü kısmının üç bölümünü işgal eder. "Yasanın Niteliği" başlığını taşıyan ilk bölüm, kapitalizmde kârlılığın azalmasının görünüşte basit bir cebirsel ispatını kapsar. Kâr oranı, değer cinsinden, s artık değer oranı (m/v) ve SOB c/v iken $k = m/(c + v) = s/(\text{SOB} + 1)$ şeklinde yazılabileceğinden, k'nin azalışı, s'nin yükselmemesi koşuluyla SOB'deki yükselişin dolaysız sonucu olur.

Ne var ki bu yorum hatalıdır. KOAEY, kâr oranındaki ampirik hareketleri iki sebepten ötürü öngörmez. Birinci olarak, Marksçı yasalar ampirik düzenliliklerin teorik ifadesi değildir. Burada yer çekimi yasasıyla bir

analoji yardımcı olabilir. Yasa, Newton'ın yere düşen elmasında olduğu gibi, cisimlerin birbirini çektiği düşüncesine dayanır. Ama ampirik olarak yer çekimi yasası, bir yasa olarak kendisiyle çelişir görünen ampirik sonuçları **açıklar** — gezegenler güneş çevresinde kararlı yörüngeler çizer; binalar dik kalır. Benzer şekilde, Marksçı yasalar kapitalist toplumsal ilişkilerce kurulan başlıca maddi güçleri dile getirir ki Marx bunlara eğilimler adını verir. Bu nedenle KOAEY, görünüşte garip bir şekilde "eğilim yasası" diye adlandırılır. Marksçı yasa ve eğilimler, üretim tarzını tanımlayan toplumsal ilişkilerden çıkmalarına, o nedenle de zorunlu (kaçınılmaz) olmalarına karşın ampirik sonuçları doğrudan doğruya belirlemez. Örneğin makineleşme ve SOB'nin yükselme eğilimi, kâr oranının taş gibi düşmesi gerektiğini ima etmez; tersinden bakarsak, kâr oranının zaman içindeki dalgalanmaları KOAEY'yi olumsuzlamaz. Aynı şekilde, kâr en çoklamasının ve sermaye akışkanlığının bir sonucu olarak kesimler arasında kâr oranının eşitlenmesi eğilimi, bu oranların gelecekte eşitlenmiş olacağını (hatta olabileceğini) ima etmez (ancak ana yolcu iktisattadır ki bu eğilim, bir güncellik olarak görülerek, bütün kâr oranlarının eşitlendiği bir denge inşa edilebilir).

Marx'a göre, yasa ve eğilimlerin yerlerini kaynakları ve kendilerini belli edişlerinin daha karmaşık şekilleri bağlamında, tahlilî olarak belirlemek gerekir. Örneğin eğilimler, her zaman karşı koyucu eğilimlerle etkileşmenin yanı sıra tikel tarihî koşullar bağlamında, belirlenmemiş –ama ilke olarak anlaşılabilir– sonuçlara yol açar (bk. 1. bölüm). Söz gelimi rakip sermayeler söz konusu olduğunda, bunların kâr oranlarının eşitlenme eğilimini aynı kesim içindeki sermayeler arasındaki rekabetin karşısına koymak gerekir. Bu ikinci rekabet, ister üretkenliği artıracak birikimle ister daha düşük ücretler ödenerek ister başka bir şeyle olsun kâr oranlarını ortalamadan farklılaştırır (bk. 6. bölüm).

KOAEY'nin ampirik ön deyilere izin vermemesinin ikinci sebebi, sermayenin (değer değil de) organik bileşimiyle ilgili her türlü irdelemenin, bu yasada olduğu gibi üretimdeki değişmelerle sınırlı oluşu, dolaşımdaki değer değişmelerini hiç hesaba katmayışıdır. Bu, *s*'nin değerinin değişmemesinin neden keyfî bir varsayım değil, üretim sırasında metaların

(emek gücü dâhil) değerlerinin değişmemesinin bir ifadesi olduğunu açıklar.

Marx'ın "Zıt Yönde Etkiler" başlıklı ikinci bölümü KKE'leri ele alır. Bunlar, iki tipe ayrılır. Bir kere, yükselen SOB'nin sonucu olan değer değişmelerinden doğrudan doğruya çıkanlar vardır. $k = m/(c + v)$ diye yazarsak bundan şu sonuç çıkar ki *c* ya da *v*'yi azaltan herhangi bir şey ve *m*'yi artıran herhangi bir şey, *k*'yi artırma eğilimi gösterir. Göreli artık değer üretimi bunların hepsini yapar; çünkü üretkenlik artışı, *c* ile *v*'nin değerinde bir azalmayı (ister doğrudan doğruya ücret malları kesiminde ister bu kesimin daha düşük değerli ham maddeler kullanmasıyla dolaylı olarak) ve *v*'nin azalması (reel ücret verilmişken) yoluyla *m*'nin artmasını içerir. Metaların değerlerinde meydana gelen bu değişmeler, yukarıda öne sürüldüğü gibi, SDB'nin oluşumuyla eş anlamlı olup bu kavramın önemini ve SOB ile olan farkını vurgular.

Bunlara ek olarak Marx daha az sistemli türden KKE'leri de irdeler. Bunlar, doğrudan doğruya sermaye birikiminin sonucu değildir. Örneğin iş gücünün süper sömürüsünü (mutlak artık değer), dış ticaret yoluyla ham maddeler ile ücret mallarının ucuzlamasını ve anonim şirketlerin oluşmasını sıralar. Bu gruptaki KKE'ler, kapitalist gelişmenin birer sonucu olsalar bile sermaye birikimi ya da yükselen SOB'den zorunlu olarak çıkmaz. Marx'ın bunları, tahlilî olarak birbirinden ayırmadan başkalarıyla birlikte aynı kefeye koyduğu anlaşılıyor. Bu, 3. cildin yayıma hazırlanışının bitmemiş olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Marx'ın KKE'ler listesinin J.S. Mill'inkini yakından izlemesi, elindeki malzemeyi henüz layıkıyla yeniden biçimlendirememiş olduğunu akla getiriyor. Ne var ki Marx ile Mill arasındaki önemli bir fark, Mill'in yasayı ele alışının Ricardo'nunkini izlemesi ve Marx'ta olduğu gibi *bütün sanayi çapında artan üretkenliğe* değil, **azalan tarım üretkenliğine** dayalı olmasıdır.

Marx'ın KKE'leri bu şekilde ele alışı, başlı başına yasaya birer karşıt ağırlık olarak *k*'deki dolaysız hareketler üstünde durduğunu düşündürüyor. Ne var ki KKE'ler, belli ki yasadan daha karmaşık bir tahlil düzeyinde sunulmaktadır; çünkü daha önce görmüş olduğumuz gibi bunlar, gerek üretimde **gerek** mübadelede meydana gelen değişmeleri cisimlendiren SDB'nin oluşmasını işin içine katar (oysa yasanın kendisi, SOB'nin

oluşumunu ve yalnızca üretimdeki değişmeleri işin içine katar). Buna karşın, yasayı olduğu gibi KKE'leri de, kâr oranındaki hareketlere doğrudan doğruya yön veren ampirik ağırlıklı etkenler olarak değil, değişen üretim koşullarını mübadeledeki hareketlere dönüştüren süreçlerin cisimlenmesi olarak görmek gerekir.

Yasanın İç Çelişkileri

Önceki alt bölümde, gerek KOAEY gerek KKE'lerle ilgili olarak, bunların, kâr oranındaki dolaysız hareketleri öngörmekten çok, görece soyut süreç ve ilişkileri yakaladığı yorumunu yaptık. Marx'ın KOAEY konusundaki üçüncü bölümünü bu temel üzerinde inceleyeceğiz. Yerinde olarak "Yasanın İç Çelişkilerinin Serimi" adı verilmiş olan bu bölümde Marx, yasayı ve KKE'leri, görece karmaşık ampirik görüngülere yol açan temel süreçlerin çelişik bir birliği olarak inceler. Bu görece somut aşamada bile Marx, kâr oranındaki hareketleri öngörmekten çok, yasa ile KKE'lerinin hasımca bir arada yaşamasıyla ilgilenir. Bunun nedeni, yasa ve KKE'leri cebirsel olarak toplayıp, bu ikisinden hangisinin tesadüfen daha güçlü olduğuna göre, kâr oranında bir yükselme ya da azalma elde etmenin mümkün olmayışıdır. Marx, bunun yerine, sermaye birikimi mevcut değerleri azaltsa bile, değer yaratma süreci bu değerler temelinde ilerledikçe (artık) değer üretimi ile dolaşımı arasında meydana gelen çelişkilerle ilgilidir.

Marx'ın yasanın iç çelişkileri konusundaki tahlili, KOAEY'nin, kapitalist firmaların ya da ekonomilerin fiilî kâr oranlarında aralıksız bir gerileme öncelemekten çok soyut eğilimlerin etkileşimiyle ilgilendiğini örtük olarak doğrular. *Kapital*'in 3. cildinin üçüncü kısmında kâr oranındaki hareketler, hiç denecek kadar az tartışılır; ekonominin, üretmeyi başarmış olduğu ve genişlemek için ihtiyaç duyduğu artık değer kütlesini biriktirme yeteneğine çok daha büyük bir ilgi gösterilir. Bir başka deyişle, dikkatin yoğunlaşma noktası, birikimin ürettiği kâr oranının daha yüksek mi, daha düşük mü olduğu değil, sürdürülebilir olup olmadığıdır. Örneğin teknik ilerleme değişmez ve değişir sermaye değerlerini azaltırsa, ki azaltma eğilimi gösterir, bu durum, üretim koşullarındaki değişmelerin mübadele alanına ötelenmesine işaret eder ve azalan kâr oranları doğrultusunda bir eğilim

üretir (emek gücü değeri sürdürüldüğü ve birikim ve üretkenliğe uygun olarak reel ücretler arttığı ölçüde). Buna karşılık anonim şirketlerin oluşması, işçilerin süper sömürüsü ve dış ticarete açılma, hangi kâr oranında oluştuklarına bakılmaksızın birikimin sürekliliğine yardımcı olur.

Yasanın Ampirik İçermeleri

KOAEY'nin soyut bir yasa olarak irdelenmesi ampirik anlamlılığını yadsımaz. Marx'ın *Kapital*'in bu kısmında ulaştığı ana sonuç, yasa ile KKE'lerin süresiz bir şekilde uyum içinde yan yana var olamayacağı, bunların zaman zaman bunalımlara yol açmak zorunda olduğu yolundadır. Bu dikkatli bir yorumu gerektirir; çünkü nasıl azalan kâr oranının belitsel bir türetimi yoksa bunalımların zorunluluğunun da belitsel bir türetimi yoktur. Onun yerine Marx, tıpkı değişmeyen değerler temelinde alım ile satım arasında oluşan daha dar ayrıklık potansiyelinin bir sonucu olarak daha önce 2. ciltte yapmış olduğu gibi bunalımların **içkin** olanaklılığına işaret eder (bk. 7. bölüm).

KOAEY açısından potansiyel bir ayrıklık kaynağı, mübadelenin, emeğin göreli olarak kovulmasına ve üretimde değerlerin değişmesine uyum sağlaması sorunudur. Bu uyum süreçleri, ekonominin her tarafındaki teknik değişme yüzünden, ardı arkası kesilmeyen bozulmalara uğrar. Örneğin birikim ilerlerken değerlerde meydana gelen azalma mevcut değerlerin korunarak sermaye içinde cisimlenmesini zaafa uğratma eğilimi gösterirken, emeğin kovulması, emek gücü arzı ile talebi arasındaki dengeleri ve emek gücünün yeniden üretimini bozar. Bu bozulmalar, KOAEY ile karşı koyucu eğilimlerin, eğilimlerin basitçe öngörülmesi anlamında olmasa bile, gözlenir görüngülerle bir bağlantısı olduğunu gösterir. Ne var ki bunlar, sermaye birikiminden kaynaklanan gerilim ve yer değiştirmeleri anlamak için bir çerçeve sağladığı kadar, bir genişleme evresi sırasında bile yasa ile KKE'lerin sessizce yan yana var olamayacağı sonucunu destekler: Sermayeler, korunup genişletilirken bile değer yitirir. Bu çelişkilerin varoluşu, bunalımlar, patlamalar ve bunlarla bağlantılı üretim ve mübadele çevrimleri doğurur. Ayrıca bunalımın içkin olanaklılığının gelişmesi, bu süreçlere özellikle (ama bunlarla sınırlı kalmadan) orantısızlıklar, yanlış yatırımlar ve spekülatif köpükler yüzünden

uyum sağlanamaz olunca bunalımın **olabilirliğini** gündeme getirir. Bu bunalımlar ve bunların sonucu olan işsizlik, sermaye yoğunlaşması ve merkezîleşmesi ve benzeri Marx'taki soyut eğilimin gözlenir "ön deyiler"idir. Nitekim gözlenir kâr oranındaki tikel hareketler bu çevrimlerle ilişkilidir. Bazen kâr oranı fiilen azalır, bazen yükselir. Bu hareketler rastgele değil, soyut eğilimler ile bunların çelişkilerine dayalıdır.

Bu tahlil, kökenlerini üretim alanındaki gelişmelere borçlu olan bunalımların gene de dolaşım alanına sızacağını ve bir bütün olarak sermaye devresine katılanların göreli güç ve kırılganlıklarına bağlı olarak bunu şaşırtıcı biçimlerde yapabileceğini önerdiği için KOAEY'nin **daha ileri düzeyde** ampirik içermelerini davet eder. KOAEY'nin ampirik olarak kâr oranında fiilî azalmalara yol açabilir oluşunun sebeplerinden bir tanesi budur: Birikim süreci tökezler, gerçekleşen kâr kütlesi, değişmeyen bir sabit sermaye kütlesiyle karşı karşıya kalırsa kârlılık, azalma eğilimi gösterir. Ama öyle olmayabilir de. Söz gelimi iktisadi durgunluk ve iflasların bir sonucu olarak geniş sermaye kütleleri değer yitirir ya da sağ kalan sermayeciler tarafından yok pahasına toplanırsa, kâr oranının bunalımın sonucu olarak yükselmesi bile mümkündür (bu süreç çok zaman iktisadi toparlanmada önemli bir rol oynar).

KOAEY ve Bunalım Teorisi

Yukarıdaki nokta, Marx'ın kendi tahlili konusunda benimsenen görüş ne olursa olsun, azalan kâr oranının konuyla ilgili edebiyatta bir tür fetiş olduğunun örneğidir. Odak noktası, hangi mekanizmayla olursa olsun, ister SOB'nin ister SDB'nin ister ücretlerin (kârlar aleyhine) yükselmesiyle olsun, teorinin kâr oranında bir azalma yaratıp yaratamayacağı olmuştur. Bir kez kâr oranı azalınca, yetersiz yatırımın, Keynesyen teoride olduğu gibi potansiyel çıktıya karşı yetersiz talebe yol açmasıyla, ekonominin çökerek bunalıma gireceği varsayılır. Bu bakış açısında, kârlılıktaki azalmayı veren teori ile o azalmanın sonuçları arasında, yani bunalımın nedeni ile seyri (ve daha uzaktan ilişkili olarak toparlanma mekanizması — ki Keynes'in tahlilinde bir **deux ex machina**'ya, yani devletin açık harcamasına ve bunun kapitalist beklentiler üzerindeki etkisine bağlıdır) arasında tam bir ayrılma vardır. Ne var ki kârlılıkta azalmanın, otomatik

olarak bunalımla sonuçlanacağı varsayılamaz. Ödül açısından bakıldığında, biriktirmeye özendirici ögeler ve biriktirme kapasitesi azalabilir; ama biraz ödül hiç yoktan iyidir. Birikimin devamı, mevcut (sabit) sermayeyi korumak, mevcut borçları geri ödemek için zorunlu olabilir ve hepsinden önemlisi, azalan kârlılık, zorlu bir rekabet gücü olarak iş görür. Dolayısıyla sermayecilerin, kârlılığı onarmaya çalışırlarken, eskisinden daha hızlı biriktirmeleri bile mümkündür!

Marx'a göre, bunalımların kâr oranındaki yakın düşüşler yoluyla üretilmesi (örneğin sınai iflasların banka iflaslarına ve bir kredi daralmasına yol açması), bir olanaklılık olmakla birlikte bunalımların genel nedenine ve seyrine nüfuz edici bir tahlil sunmaz. Daha önemlisi, bunalım ile sermaye birikimi süreci arasındaki organik ilişkiyi gösterirken önemsiz bir noktanın ötesine geçemeyerek, eş güdümsüz bir piyasa ekonomisinin uzun dönemde dengeli büyümeyi başaramayacağını ima etmekle yetinir. Buna karşılık KOAEY, üretim ile mübadeleyi birleştiren çelişik eğilimlerin birleşimi olarak anlaşılırsa o zaman bu eğilimlerin, aralarındaki etkileşimin yer aldığı daha karmaşık bir düzeyde incelenmesi, bunalımların **birikim sürecine** bağlı ve dayalı tahliline giden yolu açar.

Bu, değer üretiminin ve mübadelede biçimlenmesinin, *Kapital*'in 1. cildinin başlangıç bölümünde sunulandan çok daha geniş bir bağlamda tahlil edilmesini gerekli kılar. Orada değer kategorisi, farklı somut emek tipleri arasındaki gerçek eş değerliliği soyut emek kategorisi aracılığıyla dile getiren bir toplumsal ilişki olarak anlaşılır. Her bir kesim içerisinde rakip firmalar arasında farklı üretkenlik düzeyleri de olacaktır. Ama kâr buyruğu, kesimler içerisinde ve arasında rekabet, emek süreci üzerinde kapitalist denetim ve mübadelede meta eş değerliliği bu emekleri ortak değer paydasına zorla indirger (bk. 2 ve 3. bölümler). Birikimle ve meta değerlerini azaltma uğrundaki rekabetle birlikte her bir kesimde, toplumsal olarak gerekli emek-zaman (TOGEZ) bireysel emek ile birikim süreçlerinin çevresinde döndüğü merkez hâline gelir.

Yasa ile KKE'ler arasındaki etkileşimin tanınması, değer teorisi için zor sorunlar yaratır. Bunlar ancak daha karmaşık ve somut bir değer anlayışıyla çözülebilir. Örneğin birikim TOGEZ'de bir azalmaya yol açtığı için değer kavramının tümü tehlikedeymiş gibi görünür; çünkü öyle bir kategori

kullanmaya çalışıyoruz ki, kurulur kurulmaz, nicelenmesi altüst olmaktadır. Bu güçlükle başa çıkmanın tek yolu, farklı tiplerde emek arasında kurulan eş değerliliğin zamanla farklı üretkenlikteki emeklere yaygınlaştığını tanımaktır. Bu sürecin iki örneğini daha önce vermiştik. Birincisi, farklı anlarda ve farklı teknolojilerle imal edilmiş girdiler, canlı emekçe birleştirilip yeni çıktıya dönüştürülür; o da, bir başka üretim sürecinde girdi olarak çoğu kez üretken bir şekilde tüketilir. Bu hâliyle farklı emek tipleri arasında ve farklı üretkenlikte emekler arasındaki maddi eş değerlilik, mübadelede değil, üretimde kurulmuş olur. İkincisi, SOB önceden kurulmuş değerlerin eş değerliliği temelinde inşa edilirken SDB, SOB'nin yükselmesiyle bağlantılı olarak değişen üretim koşullarını izleyen değerlerin yeniden kurulması süreci aracılığıyla biçimlenir.

Bu tahlil düzeyinde genel kâr oranının dinamiği üzerine söyleyebileceklerimiz bu kadar olup, yasa ile KKE'ler arasındaki etkileşimin doğası belirtilmeden daha fazla ilerleyemeyiz. Bunu, teorik olarak, yani değer ilişkilerini mübadele sırasında dile getiren mekanizmaların tahlilini genişleterek yapabileceğimiz gibi, ampirik olarak, yani birikimin tarihî olarak hangi koşullarda yer aldığını belirterek de yapabiliriz. Kârlılık tahlilinin her iki yönünde iki önemli etken finansın rolü ile sabit sermayenin rolüdür. Her ikisi, kendilerince farklı yollardan, değerlerin değişmesi sırasında mübadelede kurulan değer eşitliğinde alabildiğine etkilidir ve ondan doğrudan doğruya etkilenirler. En sorunlu oldukları ortam, değerlerin değişmekte olduğu ve sermayelerin, daha ucuz ikame malların ve daha üretken rakiplerin rekabetiyle karşılaşabilecekleri uzunca bir dönem boyunca değeri koruyup aktarmaya çabaladığı bir dünyadır. Bu konuları burada ele alamayacağız; ama 3. bölüm ve tamamlayıcı okuma önerilerine bakınız.

Okishio'ya Bir Cevap

Marx'ın KOAEY teorisinin en iyi bilinen eleştirisi, Japon iktisatçısı Nobuo Okishio tarafından sunulmuş bir teoremi çıkış noktası olarak alır. Kısa ve enformel bir anlatımla Okishio, görece çok sayıda üretim tekniği kullanılabilir olduğunda, reel ücretler yükselmedikçe kâr oranının azalamayacağını öne sürer. Bir başka deyişle, azalan kâr oranı, Marx'a göre

öyle olduğunu yukarıda göstermiş olduğumuz gibi, sermaye birikimi sürecindeki çelişkilerin sonucu olmaktan çok, ücretlerin yükselmesine bağlıdır. Okishio'nun tahlilinde, geçerli meta fiyatları veriliyken sermayeciler, kullanılabilir hâle gelen yeni üretim tekniklerini, eğer ve yalnız eğer mevcut tekniklerden daha kârlıysalar seçerler. Bir kere bu yeni teknikler ilgili kesimlerde genelleşti mi bu durum, yeni (daha düşük) bir fiyatlar kümesi ve kesimler arasında eşitlenmiş yeni bir kâr oranıyla sonuçlanır. Elbette fiyatlar, yalnız yeniliğin olduğu kesimlerde değişmez; çünkü daha düşük olduklarını varsaydığımız bu fiyatlar, o metaların girdi olarak ya da ücretin bir parçası olarak kullanıldığı kesimlere geçirilir. Bu durumda Okishio'nun sorusu şudur: Yeni tekniklere geçerek bireysel kârlılığı artırmak için gözü kapalı davranan sermayeciler, paradoksal bir şekilde sistemi daha düşük bir kâr oranına götürüyor olabilirler mi? Reel ücretler artırılmadıkça bu soruya olumsuz cevap vermesi ve Marx'ın hatalı olduğu sonucuna ulaşması şaşırtıcı sayılmamalıdır.

İlk önce, Okishio'nun teoreminin bir karşılaştırmalı statik alıştırması olduğunu, yani bir iktisadi denge konumunu bir başkasıyla karşılaştırdığını görmek önem taşır. Karşılaştırmalı statiğin bu şekilde kullanılışı, bir bunalım kaynağı olarak kâr oranındaki hareketlerin tahlili bağlamında açıkça uygunsuzdur. Bir başka deyişle, bir dengeden bir başkasına geçersek, kâr oranına ne olursa olsun bunalımları tahlil etmiş olamayız. Bu argümanın bir tek istisnası vardır ki onu bir önceki kesimde tartışmış, anlamlılık ve geçerliliğinin sınırlı olduğunu göstermiştik: kâr oranındaki hareketlerin sonraki bunalımlardan bağımsız ama onların kaynağı oluşu. Ne var ki Okishio, burada, birinci olarak, ekonominin bir statik denge konumundan bir başkasına geçtiği sonucunu çıkarır. İkinci ve örtük olarak, kâr oranı azalırsa bunalım olur; azalmazsa olmaz. Ne var ki dengenin, daha düşük bir kâr oranıyla olsa bile, neden birdenbire bunalıma düştüğü açıklanmaz.

Bu, çok daha ilginç olan, iki denge arasındaki hareket sorununu ortaya atar. Bu süreç incelendiğinde görülür ki, Marx'ın KOAEY'sini yorumlamak şöyle dursun, Okishio'nun adına bağlanan yaklaşım onun diyalektik karşıtıdır. Çünkü Okishio'nun yaklaşımında bireysel bir sermayeci, başlangıçta, ister finansa ister teknolojiye erişiminin üstün olması dolayısıyla daha kazançlı bir üretim tekniğini benimser ve başlangıç

fiyatları üzerinden bu sermayeci, ortalamadan yüksek bir kâr oranı elde eder. Bu sonucun Okishio'nun sorununun dar çerçevesi içinde doğru olmasına karşın bu yaklaşım, Marx'ın yükselen SOB tahliliyle keskin bir zıtlık gösterir. Marx'a göre, yukarıda gösterilmiş olduğu gibi, azalan kârlılık eğilimi, girdiler ile çıktıların eski değerler üzerinden değerlendirilmesinden kaynaklanır ve **sermayenin bütünü** için geçerlidir.

Şimdi Okishio'nun teoremi bağlamında, yeni tekniğin kesimdeki bütün sermayelere genelleşmesinin vargıları ve yeni denge fiyatları ile kâr oranının biçimlenmesi üstünde duralım. Okishio tarafından kullanılanlara benzer matematiksel tekniklerin yardımıyla, yenilik yapan sermayecinin kısa dönem kâr oranının yeni uzun dönem "denge" oranından daha büyük (teknik değişmenin yayılmasından sonra) olduğunu, bunun da "özgün" kâr oranından daha büyük (teknik değişmeden önce) olduğunu gösterebiliriz. Bu, teknik yenilik sayesinde bir üstünlük kazanmış olan sermayecinin, yenilik öteki sermayeler arasında genelleşince, bu üstünlüğün aşınmasıyla karşılaşacağını ima eder. Yeni tekniklere geçiş yoluyla değerlerin azalması, yenilik yapan sermayecinin kâr oranını da azaltır. O nedenle Okishio'ya göre, teknik değişmeden çıkan fiyat oluşumu, yenilik yapan **bireysel** sermayeci için, kâr oranını (yeni) ortalamaya doğru indiren bir basınç olarak iş görür. Buna karşılık Marx'a göre, teknik değişmeden çıkan fiyat (ve SDB) oluşumu, değişmez ve değişir sermaye değerinde, teknik değişmenin **sonucu olan** bir azalmaya yol açtığı için, kârlılığın azalmasına karşı koyucu bir eğilimdir.

Şimdi bu iki süreci, yani yeni teknolojiye geçilmesi ile bunun başka üreticiler arasında genelleşmesiyle yeni fiyatların biçimlenmesini bir araya getirelim. Okishio için bu süreçler dolaysız birer ampirik görüngüdür. Birbiriyle etkileşip daha karmaşık ve somut sonuçlar vermezler; yalnızca cebirsel olarak toplanıp bir bütün olarak ekonominin kârlılığında yükselişe yol açan bir etkiler toplamı oluştururlar. Üstelik bu iki dengesizlik süreci, birbirini götürerek sistemi uyumlu denge içinde bırakır. Bundan dolayı karşılaştırmalı statik bağlamında, Okishio yaklaşımını izleyenler SDB ile SOB arasında asla ayrım yapmazlar. Onun yerine bütünüyle dengeli bir SDB kavrayışına bel bağlayıp ona gene de organik bileşim adını verirler. Buna karşılık Marx'a göre yasa ve KKE'ler, aralarındaki etkileşimin basit

bir cebirsel toplam değil, bunalımlarla dolu bir birikim yolu verdiği soyut eğilimlerdir.

Kapsamının sınırlı oluşuna karşın Okishio'nun sonucu, yalnız, ücretler yükselirse kâr oranının ampirik olarak azalabileceği anlamında güçlüdür. Ne var ki birinci olarak, kâr oranı, ücret düzeyiyle ilgisiz olan başka sebeplerden ötürü, söz gelimi ekonominin ters bir dış şoka (örneğin ithal fiyatlarının yükselmesine bağlı olarak ticaret hadlerinin bozulması) uğraması hâlinde azalabilir. İkinci ve daha önemli olarak, Okishio'nun sonucu zorunlu değildir; çünkü sonuç üretim ve talep yapılarına, emek üretkenliğindeki eş anlı değişmelerin etkisine, bunların uluslararası rekabet gücü üzerindeki etkisine ve benzerine bağlıdır. Özgül olarak, ücretlerin yükselişi, bir bunalımı çabuklaştırabilse bile, daha yüksek tüketim düzeylerine yol açacağı için sermaye birikimi, reel ücretlerin yükselmesiyle birlikte **hızlı bir gelişme de gösterebilir**. Buna karşılık teknik ilerlemeye karşın reel ücretler aynı kalırsa emek gücü değerinde azalma, artık değer oranında artış olur. Bunlar Marx'a göre KKE'lerdir. Bunların, birikimin bir sonucu olarak var olması, bunalımın olmayacağını güvence altına almaz. Bu sonuçların Marx'ın KOAEY ve KKE'ler tahlili bağlamında her zaman mümkün olmasına karşılık, Okishio'nun dar anlamda kâr-ücret oranıyla ilgilenişi bunları olanaksız kılar.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

KOAEY çevresindeki sorunlar metinde işleniyor. Karl Marx, tahlilini Marx (2006b, 3. kısım) içinde geliştirir. Bu kitaptaki sergileme, Ben Fine (1982, Böl. 8 ve özellikle 1992a) ile Ben Fine ve Laurence Harris (1979, Böl. 4)'e dayanır. Benzer yorumlar için, bk. Duncan Foley (1986, Böl. 8), Geert Reuten (1997), Roman Rosdolsky (1977, Böl. 26) ve John Weeks (1982a). Nobuo Okishio'nun (1961) Marx eleştirisi, en son olarak *Research in Political Economy* (C 18, 2000)'de olmak üzere muazzam ilgi toplamıştır; ancak Okishio (2000)'nun ilk makalesindeki sınırlılıkları kabullenişine (bu bölümde saptanan sorunları ele almayan değişiklik önerileri dâhil) de bakınız.

10

DÖNÜŞÜM SORUNU

*Kapital'*in 1. cildinde Marx, değer ve artık değer üretimiyle, 2. ciltte ise bunun dolaşım ve mübadelesiyle ilgilenir. 3. cildin büyük bir bölümü, üretimin mübadeleyle olan etkileşiminin ortaya çıkardığı bölüşüm ilişkilerini ele alır. Marx, tahlilinde, ekonomi çapında üretilen artık değerin rakip sanayi sermayeleri arasında ve bir bütün olarak sanayi sermayesi, ticari ve mali sermaye dâhil, öteki sermaye biçimleri ve toprak sahipleri sınıfı arasında bölüşümüne odaklanır.

Marx, sanayi sermayecilerinin genellikle aynı yatırımla farklı artık değer miktarları ürettiklerini, çünkü her bir sermayenin istihdam ettiği değer üretici emeğin farklı miktarlarda olduğunu öne sürer. Buna karşın bütün sermayeler (bir eğilim olarak) eşit getiri oranlarından yararlanmak zorundadır; aksi hâlde ekonominin daha kârlı alanlarına kayarlar. Marx, ekonomi çapında sermaye ve emek dağılımı ile (başka sermaye biçimlerinin yokluğunda) sanayi sermayesince üretilmiş artık değerin dağılımını değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü aracılığıyla açıklar. Daha somut bir tahlil düzeyinde ticari ve mali sermayeciler ile toprak sahipleri, sanayi sermayesince üretilmiş artık değerin bir parçasını mübadele

Çizelge 10.1 Marx'ın dönüşümü *

Sermayeler ($P = c + v$)	Artık değer oranı ($s = m/v$)	Artık değer ($m = sv$)	Çıktı değeri ($P' = c + v + m$)	"Değer" kâr oranı ($k = m/(c + v)$)	Fiyat ($p = (c + v)(1 + k)$)	Kâr ($\pi = p - (c + v)$)	"Fiyat" kâr oranı ($k = \pi/(c + v)$)
$60c + 40v$	1	40	140	0,4	150	50	0,5
$40c + 60v$	1	60	160	0,6	150	50	0,5
$100c + 100v$	1 (ya da %100)	100	300	0,5 (ya da %50)	300	100	0,5 (ya da %50)

(*): Son satır yerine göre toplamları ya da ortalamaları gösterir.

sırasında kaparlar. Marx, bu süreçleri (burada sırasıyla 11, 12 ve 13. bölümlerde işlediğimiz) ticari kâr, faiz ve rant tahlili aracılığıyla açıklar.

Değerlerden Üretim Fiyatlarına

Marx, artık değerin ekonominin farklı kesimlerindeki sermayeciler arasında dağılımını ele alırken başlangıçta kâr oranının eşitlenme eğilimine odaklanır. Genel bir kâr oranını $k = M/(C + V)$ olarak biçimlendirip (burada M, C ve V değer nicelikleri bir bütün olarak ekonomi için artık değer ve değişmez ve değişir sermaye derneşik büyüklükleridir) her bir sermayecinin, üretilen artık değerden, öndelenmiş sermayedeki hisselerine göre pay alacağını öne sürer. Sanki her bir sermayeci, ekonominin bütünündeki bir hisse senedinden kâr payı almaktadır. Sonuç olarak, değişmez ve değişir sermaye öndeliği $c_i + v_i$ olan *i*'nci sermayecinin kâr payı $k(c_i + v_i)$ ile gösterilir. Örneğin genel kâr oranı yüzde 50 ise ve zamazingo üreten ortalama sermayeci (sabit sermayenin değer yitirmesi dâhil, değişmez ve değişir sermayeden oluşmak üzere) 100.000 YTL öndelemişse firmanın yıllık kârları (eğilimsel olarak) 50.000 YTL olur.

Buna ilgili meta için, maliyet artı kârdan oluşan bir *üretim fiyatı* tekabül eder:

$$p_i = c_i + v_i + k(c_i + v_i) = (c_i + v_i)(1 + k)$$

Basit bir örnekle açıklayalım (bk. çizelge 10.1).

Diyelim ki ayrı mallar üreten yalnızca iki tane sermaye vardır. Artık değer oranı yüzde 100 iken bunlardan biri $60c + 40v$, öbürü ise $40c + 60v$ kullanmaktadır. Bu durumda birinci sermayenin çıktısının değeri $60c + 40v + 40m = 140$, ikinci sermayenin çıktısının değeri de $40c + 60v + 60m = 160$ olur.

Bu örnek ciddi bir sorunu ortaya koyar. Çünkü sermayeciler eşit para tutarları öndeler, ama değişik oranlarda c ve v kullanırlarsa, kâr oranlarının *farklı* olacağını ima eder. Bizim örneğimizde, birinci sermayenin yalnızca $k_1 = 40/(60 + 40) =$ yüzde 40 kaldırmasına karşılık ikinci sermaye çok daha yüksek bir kâr oranından yararlanır: $k_2 = 60/(40 + 60) =$ yüzde 60. Bu, öndelenen sermayelerin bileşimindeki farktan, bu arada görece yüksek bir değişir sermaye oranının daha yüksek bir kâr oranına yol açmasından

kaynaklanır. Bu şaşırtıcı sayılmamalıdır. Yalnız emek değer (dolayısıyla kâr) yaratıyor, üretim araçları ise yalnızca değerlerini çıktıya aktarıyorsa, daha çok emek istihdam eden sermaye daha çok değer ve artık değer üretir ve öteki durumlar öyle kaldığında onun kâr oranı daha yüksek olur.

Kesimler arasında sermaye göçü olanağı varsa, farklı kesimlerde bu kadar farklı kâr oranları elde eden sermayeler uzun süre bir arada var olamaz. Bir başka deyişle, her bir sermayeci, öndelenen sermayeye eşit katkıda bulunduğu (100) için, her birinin, dağıtılan kârdan eşit pay alması (ellişer) gerekir. Bu, iki kesimde üretilmiş değerlerin farklı olmasına karşın öyledir — bir başka deyişle, farklı kesimlerde iş gören sermayeler arasında kâr oranlarının eşitlenmesi ekonominin kesimleri arasında (artık) değer **aktarımını** gerekli kılar.

Kısacası farklı kesimlerdeki sermayeler, meta üretmek için genellikle değişik miktarlarda emek, ham madde ve makine kullandığı için Marx, çıktıların değerleri üzerinden değil, üretim fiyatları üzerinden mübadele edildiği sonucunu çıkarır. Bu üretim fiyatları, sermaye bileşimi c_i/v_i'nin ekonominin bütününün ortalamasından daha büyük ya da daha düşük oluşuna göre değerlerden farklılaşır. (Çizelge 10.1'deki birinci sermaye için $c_1/v_1 = {}^3/_2$, ikinci sermaye için $c_2/v_2 = {}^2/_3$ olduğunu, ekonominin bütününün ortalamasının ise 1 olduğuna dikkat edilsin.)

Marx'ın Dönüşümü ve Onu Eleştirenler

Marx'ın değerler ile fiyatlar arasındaki ilişki konusundaki açıklaması, belki şaşırtıcı bir şekilde değer teorisinin en tartışmalı yönlerinden biri oldu. Başka konularda Marksizme yakınlık duyanları bile, emek-değer teorisini, geçersiz, hatta yanlış olduğu gerekçesiyle reddetmeye yöneltti.

Bu tepkinin sebebi, Marx'ın dönüşüm sorunu çözümünün hatalı olarak algılanışı ve bu sözde "hata"nın vargılarının sözüm ona geniş kapsamlı oluşudur. Eleştirinin püf noktası şudur: Marx, sermayeler kesimler arasında rekabet ettiği (ve sermaye göçü oluştuğu) zaman, metaların artık değerlerine eşit fiyatlar üzerinden mübadele edilmediğini göstermiştir. Ne var ki bunu yaparken, **c** ve *v* girdilerini (ve üretim fiyatlarının hesaplanmasında kullanılan "değer" kâr oranını) bunlar birer fiyat değil,

birer değermiş gibi değerlendirmeye devam etmiştir. Bir başka deyişle, sanki Marx, eleştiricilere göre, metaların çıktı olarak "değerler üzerinden" satın alındığını (sırasıyla 140 ve 160), ama girdi olarak "fiyatlar üzerinden" satıldığını (150 ve 150) varsaymaktadır; bu ise, satış ve alış fiyatları aynı olmak zorunda olduğu için tutarsızdır.

Dengedeki bir ekonomide verili değerleri üretim fiyatlarına çevirme sorunu açısından bakıldığında bu gerçekten ciddi, ama Marx'ın tamamen farkında olduğu ve kolayca düzeltilebilecek bir yetersizliktir. Sorun, hem girdileri hem çıktıları dönüştürmekten ibaret olup, burada tekrarlanmasına gerek olmayan basit bir cebirsel yordamdır. Bu "düzeltmenin" içermeleri dolambaçsızdır: Metaların hem değerleri hem fiyatları olduğunu ve (ister teoride ister pratikte ille eşit derecede anlamlı olmayan) iki ayrı muhasebe sisteminin mümkün olduğunu gösterir. Bu muhasebe sistemlerinden biri, her bir metayı üretmek için ihtiyaç duyulan toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, öteki ise, genel olarak, metanın satılırken getireceği para miktarını dile getirir.

"Dönüşüm sorunu"nun bu (ya da başka herhangi bir) cebirsel çözümünden daha önemlisi, bu tür nicel muammaların, düzeltilmiş cebirsel çözümün ima etmeye çalıştığı gibi Marx'ın emek-değer teorisini tökezletemeyeceği gözlemidir. Can alıcı nokta, Marx'ın, değerlerin, üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerin bir vargısı olarak var olduğunu, fiyat oluşumunun ise, üretim ilişkilerinin mübadele ilişkilerine çevrilmesi olduğunu göstermiş olmasıdır. Değerler, (sırf tahayyüldeki bir deneysel kavram olmayıp) **var oldukları** için, fiyat teorisine bulunmuş cebirsel çözümlerin doyurucu sayılıp sayılmamasına göre reddedilemez. Onun yerine, değerler ile fiyatlar arasındaki **gerçek** ilişkiyi teorik olarak tanımamız, tahlilî olarak da araştırmamız gerekiyor — örneğin hâkim üretim ilişkileri, niye değer biçimini doğurur ve değerler nasıl pratikte fiyatlar olarak görünüp zaman içinde değişir?

Bu gözle bakıldığında, şu noktanın kaydedilmesi anlamlı olacaktır: Geleneksel olarak kavrandığı şekliyle dönüşüm sorunu, ekonomideki farklı kesimler arasında **sermayenin değer bileşimindeki** (SDB) farkların içermelerine odaklanır — sanki çizelge 10.1'de *c* ve *v* birer **para** miktarı,

140 ve 160 birim çıktının "özgün" fiyatları, 150 ise "rekabetçe tadil edilmiş" birim fiyatlardır.

Marx'a göre durum böyle **değildir**. Çünkü 3. ciltte Marx, dönüşümü tamamıyla **sermayenin organik bileşimi** (SOB) açısından irdeler. Bu kavram ise, daha önce 8. bölümde göstermiş olduğumuz gibi (SDB'nin yakaladığı, girdilerin kendilerinin değişen değerleriyle değil) yalnızca ham maddelerin çıktılara dönüştürülme oranlarının farklı oluşunun etkileriyle ilgilidir. Öyle olunca Marx, girdilerin (*c* ve *v*) fiyatlarını geçmişte nasıl edindiğiyle daha az, farklı organik bileşimlerin fiyat ve kâr oluşumu sürecini nasıl etkilediğiyle ise daha çok ilgilenir.

Bir başka deyişle, Marx'ın sorunu şudur. Kesimlerin bir tanesinde (*v* kadar değişir sermaye öndelenerek istihdam edilen) verili bir canlı emek miktarı, bir başka kesimdekinden daha büyük ve (maliyeti ne olursa olsun) *c* ile temsil edilen bir ham maddeler **niceliğini** işliyorsa, üretilen metalar, yukarıda irdelendiği ve çizelge 10.1'de sayısal olarak örneklendiği üzere değere göre daha yüksek fiyatta olur. Aynı şekilde, üretimde daha büyük bir emek **niceliğinin** kullanılması, daha küçük bir niceliğe oranla –kesim, üretilmekte olan kullanım değeri ve ham maddelerin maliyeti ne olursa olsun– daha çok değer ve daha çok kâr yaratır. Marx'ın dönüşüm tahlilinde SDB yerine SOB'nin kullanılışı anlamlıdır; çünkü SOB, kâr oranı ile canlı emeğin değer ve artık değer ürettiği **üretim** alanı arasında bağ kurar. Buna karşılık SDB, kâr oranı ile metaların alınıp satıldığı ve yeni yerleşen değerlerin sermaye birikimi oranını ölçtüğü **mübadele** alanı arasında bağ kurar.

SOB üzerindeki vurgusu, Marx'ın, esas olarak –ham madde olarak kullanılan üretim araçlarının değeri ne olursa olsun– öndelenmiş sermayelerin farklı (artık) değer yaratma kapasitesinin fiyatlar üzerindeki etkisiyle ya da üretim araçlarını çıktıya dönüştürmek için gerekli farklı emek **niceliklerinin** fiyatlar üzerindeki darbesiyle ilgilendiğini gösterir. Kârın yaratılıp dağılmasının tahlilinde SOB'nin kullanılışı, artık değer ve kârın kaynağını açıkça **karşılığı ödenmeyen emeğe** bağladığı için önemlidir. Bu, makinelerin değer yaratmadığı, artık değer ile kârın eşitsiz mübadeleden kaynaklanmadığı ve sanayi kârı, faiz ve rantın üretici ücretli

işçiler tarafından üretilmiş artık değerden alınan birer pay olduğu yolundaki iddialarını desteklemekte Marx'a yardımcı olur.

Bu bölümdeki argüman, dönüşümü ele alırken, Marx'ın, ana yolcu iktisatta (ve Marx'ın teorisinin geleneksel yorumlarında) olduğu gibi denge fiyat teorisiyle değil, üretimdeki farklar ya da değişmeler ile fiyat oluşumu arasındaki ilişkiyle uğraştığını açıklıyor. Bu, 3. ciltte, kâr oranının azalma eğilimi yasasının ele alınışına girizgâh görevi yapar (sunuş sırası bu kitapta tersine çevrilmiş olsa da). Nihayet dönüşüm sorunu ve KOAEY, genellikle iki ayrı sorun olarak görülmüştür (bir yazarın bunların her biri konusundaki tutumu çok zaman Marx'ın değer teorisi lehinde ya da aleyhinde bir taahhüt olarak okunmuş olsa da). Ne var ki bu bölümde ve bir öncekinde, SDB'den farklı olarak SOB'nin tutarlı bir şekilde kullanılmasıyla bu iki sorunun birbiriyle yakından ilişkili olduğunu saptamış bulunuyoruz. Her ikisi, üretimin mübadeleyle bütünleşmesinin yarattığı gerilimlerle, özellikle de üretim koşullarında meydana gelen fark ya da değişmelerin, özel olarak fiyat oluşumu açısından vargıları ve daha genel olarak mübadeledeki hareketlerle ilgilidir.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Bir kez daha, dönüşüm sorunuyla ilgili tartışma konularının ana hatları, metin içinde çiziliyor. Marx'a yakınlık duyanlar arasında bile, sorunun Marx'ın ekonomi politiğindeki başka "sorunlar"dan kopuk bir şekilde yüzüp gezerek nasıl başlı başına fiyat oluşumu üzerine bir tartışma hâline geldiği dikkate değer. Dönüşüm sorunu üzerine olan edebiyatın uçsuz bucaksız olduğuna şaşırmamak gerekir. Özgün yaklaşım, Marx (2006b, 1-2. kısımlar) içinde sunulur. Bu bölümdeki dönüşüm yorumuna Ben Fine (1983a) öncülük etmiş, yorum, Alfredo Saad-Filho (1997b ve 2006 Böl. 7) tarafından açıklanıp daha da geliştirilmiştir. Çeşitli alternatif yaklaşımlar mevcuttur; bir toplu bakış için, bk. Simon Mohun (1995) ve Alfredo Saad-Filho (2006, Böl. 2). Değer teorisini, anlamsız ve/ya da hatalı olduğu gerekçesiyle reddeden Zraffacı tahliller Ian Steedman (1977) içinde özlü bir şekilde sunulur — eleştiriler için, bk. Ben Fine (1986) ve Bob Rowthorn (1985) içindeki makaleler, ayrıca Anwar Shaikh (1981 ve 1982). Gérard Duménil (1980) ile Duncan Foley (1982), dönüşüm sorunu konusunda,

Marx’taki sözüm ona muammaları çözüme bağlamanın bir aracı olarak para değerine odaklanan bir “yeni yorum” önerir. Bu yaklaşım, Ben Fine, Costas Lapavitsas ve Alfredo Saad-Filho (2004) ve Alfredo Saad-Filho (1996) tarafından eleştirel olarak gözden geçirilir.

11

TÜCCAR SERMAYESİ

Bu ve bir sonraki bölümde Marx'ın mübadele alanı içerisinde sermaye teorisinin ana hatları çiziliyor. İlk bölümlerde, esas olarak, artık değer üretmekte sermayenin rolüne odaklanılmış, mübadele, zorunlu, ama pek araştırılmayan bir tümleyici olarak kalmıştı. Ne var ki kâr ve faiz tahlili, üretimdekinden başka kapitalist faaliyetlerin yakından, ama ilk inceleme konularıyla sıkı ilişki içinde incelenmesini gerekli kılıyor. Bu bölüm, tüccar sermayesi kategorisini açıklıyor. 12. bölüm, faiz getiren sermayeyi araştırıyor.

Marx'ın Tüccar Sermayesi Kategorisi

Marx'ın mübadelede sermayeyi ele alışını kateden temalardan biri **para olarak para** ile **sermaye olarak para** arasında can alıcı bir ayrım yapılması gerektiğidir (bk. 4 ve 12. bölümler). Para, iki karar birimi arasında yalnızca bir mübadele aracı olarak iş gördüğü, dolayısıyla bu karar birimlerinin bir bütün olarak sermaye dolaşımı içindeki konumları ne olursa olsun –ister üretime girişen sermayeciler ister tüketime girişen sermayeciler ve işçiler olsunlar– meta mübadelesine aracılık ettiği zaman, para olarak işlev yapar. Dolayısıyla para olarak paranın rolünü, basit meta dolaşımı *M – P – M*'ye gönderme yaparak anlıyoruz. Buna karşılık, sermaye olarak para, sermaye devresi *P – M ... Ü ... M' – P''*ne gönderme yapılarak anlaşılır; burada para, artık değer üretme özgül amacıyla kullanılır.

Kapitalizmde paranın iki işlevi arasında belirli bir ilişki vardır; çünkü basit meta dolaşımının ve sanayi üretiminin mübadeleleri eninde sonunda bağlantılıdır, özellikle bir karar birimi için *M – P* olanın bir başkası için *P –*

M olduğunun farkında olursak. Ayrıca paranın gerek para olarak gerek sermaye olarak kullanılışı, ilgili mübadele fiillerini kolaylaştırmak üzere ödünç para alınıp verildikçe kredi ilişkilerini işin içine katabilir. Marx, para olarak paranın işleyişini, tüccar sermayesinin parçası olarak ayrıntılarıyla tahlil eder.

Marx'ın tüccar sermayesini ele alışı soyuttur. Kapitalist üretim ile ticaretin sıkıca birbirine karışmasına karşın bunlar birbirinden ayrıdır ve Marx, bu faaliyetlerin ayrılması yönünde bir eğilim belirler. Bu eğilimi teoride yeniden üretmek gerekir ki tüccar sermayesinin, sadece mübadele yapmaya yönelmek olan özgül doğasını kavrayalım.

Artık değer üreten sanayi sermayesi ile onu dolaştıran ve sermayenin meta ve para biçimleri arasındaki geçişi (dolaylı olarak sanayi sermayesinin etkinliğini, o nedenle de üretilen artık değer kütlesini artırarak) kolaylaştıran tüccar sermayesi arasındaki bölünme bir yana, Marx, tüccar sermayesinin kendisinin, iki biçime ayrılma eğilimi gösterdiğine işaret eder: ticari sermaye (meta alım satımı) ve para ticareti yapan sermaye ya da PTYS (para alım satımı).

Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte alım ve satım fiilleri, tikel sermayecilerin uzmanlık görevleri (örneğin taşıma, depolama, perakendecilik ve toptancılık) hâline gelerek sermayeciler arasında bir "iş" bölümü yaratır. Bu durumda sanayi sermayecileri, (artık) değerin gerçekleşmesinin üstlenilmesinde, uzmanlaşmış tüccar sermayecilere bel bağlarlar. Ayrıca üretimin meta biçiminin doğurduğu birtakım işlevler, para simsarlarının uzmanlık faaliyeti hâline gelir. Bunlar arasında muhasebe, bir para rezervinin hesaplanıp koruma altına alınması ve vezneciler ile muhasebecilerin rolleri sayılabilir.

Marx, tüccar sermayesinin sanayi sermayesiyle akışkanlığa tabi olduğunu (sanayi sermayecileri ticarete geçebilirler ve tersi), dolayısıyla bizatihi artık değer üretmese bile (bunu ancak sanayi sermayesince işe alınmış üretici emek yaratabilir, bk. 3. bölüm) tüccar sermayesinin getiri oranının sanayi sermayesinin kâr oranına eşitlenme eğilimi gösterdiğini ekler.

Tadil Edilmiş Üretim Fiyatları

Tüccar sermayesinin araya girmesi, meta alım satımında öndelenen sermaye artık değer üretmediği, ama kâr olarak dağıtılan artık değerden eşit pay alma eğilimi gösterdiği için, üretim fiyatlarının biçimlenmesini tadil eder. Ticari sermayeciler açısından bakıldığında, onlar tarafından satın alınmış emek gücü, değişir sermayeyle ve öndelenmiş sermayeyi değerlemek niyetiyle satın alındığından, üreticiymiş gibi görünür. Ne var ki onun aslında yarattığı, artık değer değil, yalnızca ticari sermayecilerin, sanayi sermayesince üretilmiş artık değerin bir bölümünü mülk edinme yeteneğidir. O nedenle tüccar maliyetleri (ve bunların kârları) değere yapılmış bir ekleme değildir ve ticari sermaye, metaların satıldığı fiyatı belirlemez. Ticari kârlar, tacirlerin metaları üretim fiyatlarının **altında** satın alıp (10. bölümde incelenen) üretim fiyatları üzerinden satmalarıyla oluşur.

Diyelim ki başlangıçta ticaret bedelsizdir ve tacirlerin yaptıkları, işlevlerini yerine getirmek için B miktarı kadar bir parayı öndelemekten ibarettir. Bilinen gösterimi kullanırsak toplam öndelenmiş sermaye şimdi $C + V + B$, genel kâr oranı da $k = M/(C + V + B)$ olur. Sanayiciler, metaları tacirlere değerlerin altında fiyatlarla, $(C + V)(1 + k)$ kadar bir derneşik fiyatla, satarlar. Tacirler ise, kendi kârlarını ekleyerek toplam satış fiyatını $(C + V)(1 + k) + Bk = C + V + (C + V + B)k$ şeklinde oluştururlar. Ama $(C + V + B)k = M$, öyle ki toplam satış fiyatı, üretilmiş toplam değer olan $C + V + M$'ye eşittir.

Tacirlerin, basitçe para öndelemekten başka maliyetleri varsa durum biraz daha karmaşık olur. Bu maliyetler, dolaşım sürecinde kullanılan üretim araçları ile ticari ücretler şeklinde öndelenen değişir sermayeyi içeriyor olabilir. Bu maliyetler K_t olsun. Yukarıki yordamı izlersek sanayiciler tacirlere değerin altında, $(C + V)(1 + k)$ üzerinden, satış yaparlar. Tacirler, daha önce olduğu gibi para öndelikleri B üzerinden ortalama kâr oranını elde edip, maliyetleri olan K_t'yi kârıyla birlikte geri alırlar. Toplam değer toplam satış fiyatına eşit olduğu için $C + V + M = (C + V)(1 + k) + Bk + K_t(1 + k)$. Bu şu ifadeyi verir: $k = (M - K_t)/(C + V + B + K_t)$. Bekleneceği üzere, ek sermaye öndelikleri olan K_t, paydaya yansıdığı gibi, birer maliyet olarak, sermayecilerin tümüne dağıtılacak artık değerden bir kesinti olarak payda da yer alır.

Daha Karmaşık Bir Düzeyde Tüccar Sermayesi

Sanayi ve tüccar sermayesi arasındaki teorik ayrım, sanayi sermayesi devresinde üretim ile mübadele alanları arasında buna uygun düşen ayrımı bir kez kabul ettik mi ilke olarak yeterince basittir. Ama işler pratikte o kadar basit değildir. Çünkü tarihî olarak ve bugüne dek devam etmek üzere, "melez" diyebileceğimiz öyle oluşumlar vardır ki bu ayrımları çaprazlama keser. Bazı sanayiciler, bir bütün olarak ticarete hizmet eden uzmanlaşmış tacirlere bel bağlamaktansa satışları kendi hesaplarına üzerlerine alabilirler. Keza bazı tacirler, eve iş verme sisteminde ya da daha yakın zamanlarda giyim perakendecilerinin bir yığın az çok düşük ücretli emekten yararlanmalarında olduğu gibi, üretimin örgütlenişine el atabilirler. Bunlar sanayi sermayesi mi, tüccar sermayesi mi, yoksa hiçbiri midir?

Daha genel olarak, sanayicilerin farklı tiplerde üretim, ticaret ve mali yönetim işlerine giriştiklerine sık sık rastlarız. Sınırları aşan bu taşmalar, üretim ile mübadele arasındaki tahlilî ayrımı yadsımaz. Ne var ki sınıflandırma sorunlarının çoğu kez teoride değil, ancak ayrıntılı bir ampirik soruşturmayla çözülebileceğini gösterirler. Özgül sermaye birimlerinin, yukarıda belirlenen kategorilerden birine ya da bir başkasına tahsisi, özünde, bu faaliyetlerin üretim ya da mübadele alanları içerisinde bağımsız olarak üstlenilmesinin ne ölçüde normal olduğuna bağlıdır (bu yoldan "melezler" için de standartlar konmuş olur). Ayrıca, daha önce ima edilmiş olduğu gibi, sınai ve ticari faaliyetin bölünme ve dağılımı değişmeye tabi olduğu için, ikisi arasındaki ilişkinin dinamiğini ve özgül biçimlerin daha istikrarlı düzenlemelere geçiş niteliğinde olup olmadığını değerlendirmek önemlidir.

Belki bir analoji yardımcı olur. Kendi hesabına çalışanları alalım. Bunların statüsü nedir? Sömürülen ücretli işçilere benzemezler. Peki, ya kazançları nitelikli bir ücretlininkilerle eş değerli, çalışma saatleri aynı uzunluktaysa ve ola ki aynı şirket için çalışmaktaysalar? O zaman kendi hesabına çalışanlar fiilen gizli birer ücretli işçi olurlar. Peki, ya kazançlar üretilen değeri aşarsa (örneğin üst düzey muhasebeci ve avukatlar)? Bu örnek, şunu gösteriyor: Sınıflandırma sorunları ya da melez kategorilerin varlığının soyut tahlili geçersiz kılmasına gerek yoktur. Hatta gittikçe incelen tasvirci kategorilere gömülmeyeceksek soyut tahlil daha da gerekli

olur. Ne var ki daha ileri gitmek için, soyut tahlilin sınırlarının kabullenilmesi ve ampirik gerçekliklere gönderme yapılması zorunludur.

Bu belirsizliklerin varlığı ve bunların varoluşunun süregelen dinamiği ya da yapısal sebepleri ancak ampirik olarak belirlenebilir. Tam da aynı şey, üretim ve mübadele alanları arasında ve sanayi ile tüccar sermayesi arasındaki ayrımlar için geçerlidir. Burada bu noktaların üstünde, yalnız tüccar sermayesi çevresindeki muammaları dağıtmak için değil, daha da karmaşık bir örnek olan para ve faiz getiren sermaye açısından anlamlı oldukları için de enine boyuna durduk.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Tüccar sermayesi konusundaki Marksist edebiyat sınırlı olup tartışmanın merkezinde, tüccar faaliyetinin üretici olup olmadığı yer almıştır (bk. 3. bölüm). Karl Marx’ın teorisi, Marx (2006b, 4. kısım) içinde geliştirilir. Bu bölümdeki yorum, Ben Fine (1988) ile Ben Fine ve Ellen Leopold (1993, özellikle Böl. 20)’e dayanır; ayrıca bk. Duncan Foley (1986, Böl. 7).

12

BANKACILIK SERMAYESİ VE FAİZ TEORİSİ

Marx'ın, önceki bölümde açıklanan tüccar sermayesi tahlili, paranın para olarak rolü üstüne kuruludur. Buna karşılık, faiz getiren sermaye (FGS) teorisi, paranın **sermaye** olarak rolüne dayanır. Bu teori, bir yanda para-sermayeciler, öte yanda sınai ya da tüccar sermayeciler arasında yer alan borç alma ve borç verme işlemleriyle ilgilenir. Marx'a göre, FGS'yi niteleyen şey, bir bankadan borçlanma fiili ya da faiz ödemesi değil, ödüncün hangi amaçla kullanıldığıdır. Ödüncün para-sermaye olarak öndelenmesi ve bir sanayi sermayesi devresine girişmekte kullanılması gerekir. O nedenle FGS kullanabilmek demek, yalnız borçlanabilmek değil, sermayeci olabilmek demektir.

Bu ilişkideki borç alma ve borç verme işleminin öznesi olarak para-sermaye, özel tipte bir meta hâline gelir. Kendini genişletme kullanım değerini gerek borç verene gerek ödünç alana eş anlı olarak sağlar: Birincisi, faizi, ikincisi, ödünç para-sermaye kullanılarak üretilmiş artık değerden, faiz ödendikten sonra geriye kalan girişim kârını gerçekleştirir. Marx, bu biricik metanın fiyatının (faiz oranı) "akıl dışı" olduğunu, çünkü temelde yatan üretim koşullarıyla ilgisi olmadığını vurgular. Bu fiyat, ödünç alanlar ile borç verenler sınıflarına yön veren rekabet ilişkilerine bağlıdır. Bu sorunları aşağıda araştıracağız.

Faiz Getiren Sermaye

FGS'yi sanayi ve tüccar sermayesinden ayırt eden iki karakteristik vardır. Birincisi, borç alma ve borç vermenin (yani kredi ilişkileri) özgül olarak, artık değerin mülk edinilmesi için para-sermaye öndelemek amacıyla

kullanılışıyla ilgilidir. Bu kredi ilişkileri, kapitalist sınıfın en önemli iki hizbini işin içine katar: FGS arzını denetleyen para-sermayeciler ile üretimde sermaye olarak kullanmak üzere ödünç FGS alan ve üretim ve satışa nezaret ederek sanayi devresi boyunca sermayenin işleyişinden sorumlu olan sanayi sermayecileri. Kapitalist sınıftaki bu bölünmeye, ikinciler tarafından sızdırılan artık değerde bir bölünme uygun düşer. Yukarıda açıklandığı gibi, para-sermayecilerin faiz elde etmelerine karşılık sanayi sermayecileri, faiz ödemesinden sonra geriye kalan girişim kârını mülk edinirler (faiz oranının belirlenmesi aşağıda irdeleniyor).

İkincisi, FGS'nin varoluşu, meta-sermayenin satılması yoluyla biriktirilen para-sermayenin yanı sıra sınai ve ticari sermayecilerin, işçilerin, devletin ya da başka herhangi birinin elindeki, geçici olarak kullanılmayan para gömülerine dayanır. Bu gömüler ve tasarruflar, finansal kurumlarda toplanıp merkezîleştirilerek, sanayi sermayesinin kullanabileceği potansiyel para-sermayeye dönüştürülür. O nedenle FGS, bir bütün olarak sermaye adına para-sermayenin sahiplik ve denetim işlevlerini yerine getirir. Ne var ki FGS bu kurumların hukuki malı olmayıp mudiler, fonlarını geri çekmeye yetkilidirler (bununla birlikte farklı mali yatırım tipleri, para çekme haklarına geçici kısıtlamalar getirebilir). Bankalar, ayrıca mevduat düzeylerinden daha fazla kredi verebilir ve bu tür krediler, bir sanayi sermayesi devresi başlatmakta kullanılabilir.

Sanayi sermayesi ile FGS arasındaki farkları bunların kendi devreleri örnekler. Sanayi sermayesinin *P – M – P'* ile dile getirildiğini, burada paranın üretim ve mübadele süreçlerinde araya girdiğini 4. bölümde göstermiştik. Buna karşılık FGS *P – P'* ile gösterilir ki burada para, bu süreçlerden ayrı durur.

Hızlı birikimin anahtarının FGS'ye erişimin elinde olduğu, **Kapital**'in üç cildinin başından sonuna kadar değişmez bir temadır. Sermaye büyüklüğünde, çoğu kez borçlanma yoluyla sağlanan artış rekabetçi birikimin en önemli araçlarından biridir. Örneğin merkezîleşme süreci genellikle banka kredileriyle finanse edilir ve sermaye büyüklüğü, daha ileri makinelere geçilerek üretkenlik artışları peşinde koşulurken kritik bir rol oynar. Bu ilişkilerin ve süreçlerin ayrıntılı olarak tahlili yoluyladır ki Marx, mali sistemin yapısını ve sanayi sermayesiyle olan ilişkisini açıklar.

Para-Sermaye ve Mali Sistem

Marx'ın sanayi sermayesi ile FGS arasında yaptığı ayrım, önceki bölümde yer alan, tüccar sermayesine bağlı "melezler" örneğinin gösterdiği gibi her zaman temiz bir şekilde ampirik tahlile çevrilemez. Öyle olmasının iki ana sebebi vardır.

Bir yandan, para olarak para işlevleri çeşitli mali araçlarca üstlenilebilir — örneğin bir kredi kartı, ödeme aracı olarak iş görebilirse de bütün hesapları bir çırpıda denkleştiremez. Sonuç olarak –ister ABD doları ister altın gibi değerli başka bir şey olsun– "asıl para"nın en yüksek noktasında yer alıp bütün işlevleri yerine getirdiği ve bütün koşullarda hizmet gördüğü karmaşık ve örtüşen bir parasal araçlar basamaklanması ortaya çıkar. Ayrıca para ticareti yapan sermaye (PTYS) ile ilişkili faaliyetler, o arada muhasebe, bir para rezervinin hesaplanıp koruma altına alınması ve veznecinin rolü, farklı şekillerde, örneğin şirket içinde (firmaların kendi muhasebecilerini işe alması ya da döviz kuru hareketleri üzerine ve vadeli işlem ve opsiyon borsalarında spekülasyon yapmak üzere uzmanlaşmış bölümler kurması), bankacılık sistemi dışındaki uzman firmalarca ya da finansal kurumlarca yerine getirilebilir. Tahlilî açıdan bu faaliyetler, şirket içinde sanayi sermayesince yerine getirilse bile tüccar sermayesinin birer işlevidir ve artık değer üretmeseler bile normal kâr oranını çeker (bk. 11. bölüm). Koşullar ne olursa olsun üç tahlilî ayrım PTYS'yi FGS'den ayırır: PTYS, genel olarak kredi öndelerken FGS, kredi ilişkilerini, artık değer mülk edinmek için para-sermaye öndelemekte kullanır; PTYS sanayi kârının bir bölümünü ele geçirirken (ticari sermayeyle aynı şekilde) FGS, artık değerin faiz ile girişim kârına ayrılmasına yol açar ve nihayet, PTYS'nin getirisi genel kâr oranıyla sınırlıyken FGS'nin getiri oranı normal kâr oranını aşar (aşağıya bakınız). Bu farklara karşın, PTYS'nin yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmış olduğu çağdaş toplumda PTYS'nin işlevleri çoğunlukla bankacılık sistemince üstlenilmiştir ve ilgili kaynaklar FGS'nin parçası hâline gelir. Sonuç şudur ki, firmaları ve denetledikleri kaynakları sınai, para ticareti yapan ya da faiz getiren sermaye kategorilerinden biri ya da öbürü içinde sınıflandırmak pratikte çok zor olabilir ve "melezler"in varoluş alanı pratikte hayli geniştir.

Öte yandan FGS, ya bağımsız olarak ya da sanayi sermayesiyle ilişki içinde, artık değer üretmeyi veya mülk edinmeyi hedefleyen çeşitli işlemlere taraf olabilir. Kredi sistemi, yeniden üretim sürecinin sınırlarını genişletip üretici güçlerin ve dünya pazarının gelişmesini hızlandırır. Bu işlemlerin getirileri, kapitalist ekonominin ve hisseler veya risk sermayesi için olduğu gibi özgül yatırımların kaderine göre değişebilir ya da bu getiriler önceden belirlenmiş olabilir veya az çok rizikolu olabilir (sayılabilir). Bu alışverişlerin biçimi ve koşulları ne olursa olsun FGS, bunlar aracılığıyla kendini, bir bütün olarak sermayenin dolaşımı ve iktisadi yeniden üretimine iliştirir. FGS, bu ilişkiler aracılığıyla, henüz üretilmemiş artık değer üzerinde bir alacak hakkını temsil eder — ister henüz yapılmamış ödemeleri işin içine katan işlemler ister külhanbeyi alacak tahsildarlarından devlet tahvillerine, ayrıca döviz piyasalarına, henüz üretilmemiş metalar için vadeli piyasalara ve benzerine kadar uzanan yöntemlerle bu alacak haklarının ticarete konu olan aktiflere dönüştürülmesi aracılığıyla. Bu piyasalar sırayla birbirini beslerken mali hizmetler, emeklilik fonları ve yatırım ortaklıklarında olduğu gibi aktif portföyleri hâlinde satılır. Bunların her biri, mülkiyet üzerinde kâğıttan bir alacak hakkıdır. O mülkiyet üretken sermayeyi içerebilir de içermeyebilir de; üretken sermaye artık değer üretebilir ya da mülk edinebilir de üretmeyebilir ya da mülk edinmeyebilir de. Marx, bunu "fiktif sermaye" diye adlandırır.

Bu açıdan bakılınca, mali kesimin aşırı üretimi finanse edebilir ve çok büyük spekülatif köpükler ile bir o kadar büyük çöküşler üretebilir oluşu hiç de şaşırtıcı olmadığı gibi, hile olanağının her zaman mevcut oluşu da şaşırtıcı değildir. Son 30 yıl içinde dünya finansı ve ulusal mali sistemlerde meydana gelen gelişmeler, finans ile sanayi arasındaki bölünmenin ve bunlar arasındaki dengede görülen kaymanın dramatik bir örneğidir. Şişmiş ve bol bol ödüllendirilmiş uluslararası mali sistem, reel birikimin aleyhine bu gelişmelerden istifade etmiş, son on yıl içinde ise ara sıra şiddetli bunalımlara maruz kalmıştır. Marx, **Kapital**'in 3. cildinde, FGS birikiminin ve onun üstüne kurulu aktifler ile piyasaların hangi koşullarda reel sermaye birikimince onaylanabileceğini araştırır. Buna peşinen cevap verilemeyeceği, çünkü artık değerin üretilip mülk edinilmesinin güvencesi

olmadığı sonucuna ulaşır (bk. 7. bölüm). Örneğin FGS sahibi, yiyici, yetersiz veya işleri bozulmuş bir sanayiciye ya da borcunu geri ödeyemeyen ya da geri ödemeyi reddeden bir tüketiciye öndelik verebilir. Her iki durumda FGS devresi kesilebilir ki bunun gerek faiz getiren gerek sınai sermaye açısından potansiyel olarak ağır içermeleri olur.

Son olarak sanayi sermayesi ile FGS arasındaki bölünme, sermaye devrelerinin birbirine karışmasının sonucu olup bunun reel birikim açısından önceden belirlenmiş sonuçları yoktur. Bu temel sebepten ötürü ne mali sistemin işleyişi ne de reel birikimle olan etkileşimi, ana yolcu terimlerle ifade edersek, para arzını sabitleştirmek veya onu (ya da maliyetini) reel iktisadi faaliyet düzeyine bağlamak anlamında denetime tabi olabilir. Bu demek değildir ki para politikası dâhil, mali sistemin özel ya da kamusal olarak düzenlenmesinin sonuçlar üzerinde bir etkisi olamaz. Ama fiktif sermayenin düzenleme yoluyla reel birikimle aynı hizaya getirilebileceği düşüncesi yanlıştır; çünkü fiktif sermaye, reel birikim için giderek artan bir ölçüde zorunlu hâle gelmiş olsa da onu güvence altına alamaz. Keza mali sistemin doğası ve reel birikimle olan etkileşimi, soyut tahlil yoluyla mantıken önceden belirlenemez. Bunlar, daha çok, görece uzun dönemde birlikte evrilerek hem tikel mali ve sınai faaliyet yapıları hem de bunalımların seyri içinde özgül sonuçlar yaratır.

Bir İktisadi Kategori Olarak Faiz

Yukarıdaki tahlile dayanarak, Marx’ın faiz teorisinin dört ayırt edici özelliğini belirlemek mümkündür. Birinci olarak, başlangıç noktası “teknik” veya kurumsal etkenler ya da para-sermaye arz ve talebi değil, para-sermaye denetimi ile üretken sermaye denetimi arasındaki yapısal ayrılma, ayrıca para ve sanayi sermayecileri arasındaki toplumsal-siyasi güç dengesidir. Bu tahlilî etkenleri, zamanın her bir noktasında hangi farklı yollardan etkili olduklarına bakmaksızın uygulamak yerine daha geniş bir toplum ve tarih kuramı içerisinde bağlamsallaştırmak gerekir. Marx’a göre kapitalist sınıfın iki hizbi arasındaki bütünleşme tarzı ve artık değerin bunlar arasında bölünmesi soyut olarak belirlenemez. FGS sahiplerinin kazanacakları bir “doğal” (ya da uzun dönem denge) faiz oranı olmadığı

gibi piyasa faiz oranının güncel düzeyleri ve vade yapısı da salt teorik olarak belirlenemez.

İkinci olarak, yukarıda açıklanan ayrılma, sanayi ve FGS kesimleri içerisinde yer almakta olan rekabet süreçleri arasındaki yapısal farklara yansır. Sanayi kesiminde, sermaye akışkanlığı, borsa faaliyeti ve FGS'ye erişim yoluyla yapılan rekabet, kâr oranlarının bir biçimliliği yönünde bir eğilim yaratır. Ne var ki bu süreç, kâr oranı eşitlenmesine ayak bağı olan çok sayıda engel yüzünden hem yavaştır hem de eşit değildir (bk. 6. bölüm). Oysa FGS kesimi içerisindeki rekabet, gerek faiz oranlarının bir biçimliliği gerekse az sonraki bir aşamada bu kesimde iş gören firmalar arasında getiri oranlarının eşitlenmesi yönünde güçlü eğilimler yaratır. Bu eğilimler, FGS kesimi içerisindeki olağanüstü para akışkanlığı ve ilgili "meta"nın bir biçimliliği nedeniyle sanayi kesimindekinden çok daha hızlı gerçekleşir.

Üçüncü olarak, faizin, sanayi sermayesince sızdırılmış artık değerden yapılan bir kesinti olmasına karşın FGS'nin getiri oranı, genellikle sanayi sermayesinin normal kâr oranını **aşar**. Çünkü bunlar arasında eşitlik olması, FGS hizbi içerisindeki rekabetin sanayi sermayesi kesimleri arasındaki rekabet kadar şiddetli olmasını gerekli kılar. Ama sanayi sermayeleri arasındaki rekabet savaşının kısmen daha büyük miktarlarda FGS'ye erişim yoluyla verilmesine karşılık, bankacılık kesiminin kendi içerisinde bunun oluşabilme derecesi sınırlıdır. FGS kesiminde daha fazla birikim için potansiyel para-sermaye kaynakları, kredi sistemi aracılığıyla bütün sermayeciler tarafından sistemli bir şekilde kullanılamaz; çünkü bankalar, (sanayi kesiminden göç etmeye niyetli olanlar dâhil) potansiyel rakiplerini finanse etmek için nadiren ödünç verir ve eldeki kaynakları daha çok kendi kârlılıklarını artırmak için kullanma eğilimi gösterir. Üstelik sanayi sermayesi ile FGS arasındaki akışkanlığın kısıtsız olması, FGS'nin toplumun kullanılmayan para-sermayesi üzerindeki denetiminin etkisiz kalmasıyla sonuçlanır. Bir başka deyişle, sanayi sermayesinin, FGS kesimiyle rekabet etmek üzere genel olarak bu kesime girememesine karşılık FGS kendisi dâhil, bütün kesimler arasında en yüksek getiriyi arayabilir. O nedenle FGS, normal kâr oranının üstünde bir getiri oranı

kazanma eğilimi gösterir. Besbelli ki kârlılık farklarının ölçüsü ve bunların zaman içinde dalgalanmaları soyut olarak belirlenemez.

Dördüncü olarak, faiz oranının düzeyi, (ister görece soyut olan toplumsal olarak gerekli emek-zamanlar düzeyinde ister daha somut olan kâr oranı eşitlenmesi düzeyinde olsun) değer yasasınca değil, çeşitli kurumsal etkenler ve ödünç verilebilir para-sermaye arz ve talebince belirlendiği için "ilineksel"dir. Bu etkenler, sınai genişlemenin ritmini, ödemeler bilançosunu ve devlet maliyesini, ekonomide ödemeler ve mali hizmetlerin yapısını ve finansal spekülasyonun genişliğini içerir. Bu büyük belirsizlik derecesine karşın faiz kütlesi, zorunlu olarak kâr kütlesiyle sınırlıdır.

Marx'ın, kâra karşıt olarak ayrı bir faiz teorisi inşa edebilmiş olması iktisadi tahlilinin ayırt edici bir özelliğidir. Örneğin klasik ekonomi politikte faiz, hiç denecek kadar az açıklanarak kullanılan bir kategori olup faiz oranı, keyfî ve para arzı ile talebinden başka belirleyicisinin olmadığı bir "doğal" oran çevresinde salınır. Keza neo-klasik iktisat içerisinde, özellikle Fisher'ın dönemler arası tüketim ve üretim teorisine göre faiz ve kâr oranları, kavramsal olarak özdeş, nicelikçe de dengede eşittir. Parasal etkenlerin özgül olarak ortaya konduğu Keynesyen iktisatta (ve Keynes'in kendisinde) bile –sermayenin marjinal etkinliğiyle temsil edilen– kâr oranı faiz oranına eşitlenir. Ayrıca kısa dönem beklentilerinin faiz oranında bir dengesizlik değerine yol açabilmesine karşılık, Keynzciliğin temelinde yatan fikir, bir tam istihdam doğal ya da denge faiz oranının bulunduğudur. Marx'ın teorisinden bu önemli ıraklaşma, Keynesyen teorinin, çoğaltan amacıyla olanın dışında, birikime ve tüketime olan talep, dolayısıyla kredi arasında fark gözetmeyişiyle yakından bağlantılıdır.

Buna karşılık Marx, faizi, ayrı olarak kategorize etmekle kalmaz; iktisadi düşüncesinin tahlilî yapısı içerisine yerleştirerek faizi, kapitalist sınıfın birbirinden açıkça ayırt edilen iki hizbi arasındaki rekabet ilişkilerinden türetir. Bunu yaparken, kapitalist ekonomide belirlemiş olduğu soyut eğilim ve yapılara, örneğin kâr oranının eşitlenmesi, kredi sisteminin birikimdeki rekabet mekanizması olması, paranın öteki metalardan ayrı durması, kullanılmayan gömülerin bankacılık sistemi içinde merkezîleşmesi ve benzerine gönderme yapar. Bu soyut irdelemeler, FGS'nin ve ampirik tahlil yoluyla keşfedilmesi gereken özgül toplumsal biçimlenişlerin mali

yapılarının tarihî ve ampirik tahliline uygulanır. Marx’ın bu sorunlar üzerine, özellikle **Kapital**’in 3. cildindeki İngiliz mali sistemi konulu incelemesinde söyleyecek çok sözü varsa da bu karmaşık malzemeyi burada kapsamıyoruz.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Çağdaş kapitalizm açısından muazzam önemlerine karşın Marksçı para ve finans incelemeleri görece yavaş ilerlemiş, finansın niteliği ve mali sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki ilişki gibi daha temel sorunlar üzerine söylenmekte olanlar, (özellikle neoliberalizm tarihî döneminde birincisinin öneminin gittikçe artmasına işaret edilmesinin dışında) genellikle pek az olmuştur.

Karl Marx’ın FGS ve faiz teorisinin ana hatları, Marx (1999b, 2003 ve özellikle, 2006b, 5. kısım) içinde çizilir. Bu bölüm Ben Fine (1985-86)’a dayanır. Marx’ın para ve kredi teorisinin farklı yönleri, Suzanne de Brunhoff (1976 ve 2007), Duncan Foley (1986, Böl. 7), David Harvey (1999, Böl. 9-10), Rudolf Hilferding (1995), Makoto Itoh ve Costas Lapavitsas (1999), Costas Lapavitsas (2000a, 2000b, 2007, 2003b), Costas Lapavitsas ve Alfredo Saad-Filho (2000), Roman Rosdolsky (1977, Böl. 27) ve John Weeks (1981, Böl. 5) tarafından açıklanır.

13

MARX'IN TARIMSAL RANT TEORİSİ

Marx'ın rant teorisi iki önemli ve birbiriyle yakından bağlantılı bileşeni kapsar: bir farklılık rantı teorisi ve bir mutlak rant teorisi. Marx, rant teorisini, tarım kesiminde özel toprak mülkiyetinin sermaye birikimi önünde potansiyel bir engel olarak etkili olduğu ve ekonomide üretilmiş artık değerin bir parçasını ele geçirdiği bir temel üzerinde tahlil eder. Sınırlı bir ölçüde aynı şey, ister neo-klasik ister Rikardocu olsun Ortodoks rant teorisi için de geçerlidir (bununla birlikte Ricardo'nun rant ile kârı birbirinden tahlilî olarak ayırt etmeye çalışmasına karşılık, neo-klasik teorinin, aşağıda gösterildiği gibi tam tersini yapması önemlidir). Ortodoks teoride üreticiler, özel mülkiyet ile doğal ya da teknik kısıtların bir birleşimi yüzünden rant öderler — ya genel arzda ya da niteliği veya yeri daha iyi olan toprak arzında görülen bir darlık gibi. Daha karmaşık açıklamalarda, farklı toprak ürünlerine olan talep de hesaba katılabilir. Her iki durumda rant, kısmen, kaynakları etkin bir şekilde farklı topraklar arasında dağıtma işini görerek tüketime hizmet eder.

Ortodoks görüşten iki ilginç özellik çıkar. Birincisi, başlı başına toprak mülkiyeti önemsizdir; rantın düzeyini değil, yalnızca onu kimin elde edeceğini belirler. İkincisi, rant düzeyini teknik üretim koşulları (ve talep) belirler. Ortodoks görüşün bu özelliklerini, Marx'ın yaklaşımıyla olan önemli farklarını vurgulamak için öne çıkarıyoruz. Marx için başlangıç noktası, artık değerin bir parçasının toprak sahipleri tarafından rant biçiminde mülk edinilmesinin koşullarıdır. Bu hâliyle rant teorisi, toprak mülkiyeti ile kapitalist üretim arasındaki ilişkinin belirtilmesine bağlıdır. Bunlar ise, ister istemez (teknik olarak verili değil) tarihî olarak özgül ve

değişkendir. Dolayısıyla genel bir rant teorisi olamaz ve bir kertede ulaşılmış sonuçlar, otomatik olarak ötekilere uygulanamaz.

Bir başka deyişle, rant, yalnızca genel bir etki, örneğin kapitalist üretime köstek olma temelinde tahlil edilemez. Aksi hâlde "rant" kapitalist yatırımların önündeki her türlü engelin sonucu olurdu (Marshall'ın, sermayecilerin üstün bir üretim yönteminden geçici olarak yararlandıklarında kısa dönemde elde ettikleri rant benzerleri kavramının ana fikri budur). O durumda finans ya da piyasalara ayrıcalıklı erişim ve bir sürü başka koşulun rant teorisiyle eşit düzeyde ele alınması gerekir (neo-klasik "rant arayışı" teorisinde görüldüğü gibi), toprak mülkiyetinin toplumsal rolünün özgül bir teorisi kaybolurdu. Kısacası rant, hele kapitalizm, bir üretim tarzı olarak, biriktirme buyruğunun önüne çıkan engelleri silip süpürme eğilimi gösterirken, özgül tarihî koşullarla birlikte incelenmek zorundadır. Toprak mülkiyeti, sermaye birikimini neden ve nasıl sınırlayıp, sanayi sermayesinin emdiği artık değerden pay sızdırmayı başarır?

Bu kitabın, en çok gayret isteyen bölümü budur. Burada yer alışının iki sebebi vardır: Birincisi, Marx'ın yönteminin önemli bir uygulamasını örneklediği ve güya değer teorisiyle çelişen bir sorunun üstüne gittiği için; ve ikincisi, petrol, madencilik, tarımsal kalkınma ve kentsel dönüşüm gibi çok çeşitli sorunlar açısından rantın anlamlılığı devam ettiği için.

Farklılık Rantı 1

Marx'ın farklılık rantı (FR) teorisi, ancak, toprak mülkiyetinin tarımın içerisinde sermayenin işleyişine nasıl müdahale ettiği incelenerek anlaşılabilir. Nasıl olur da rekabet süreci, rant biçiminde mülk edinilecek artık değer bırakır ve bu durumun içermeleri nelerdir? Bu sorunun üstüne gitmek için, hafifçe konu dışına çıkıp, topraktan gelen önemli bir çarpıtıcı etki yokken, sermayelerin bir kesim içerisinde birbiriyle nasıl rekabet ettiğini incelememiz gerekiyor.

Aynı kesim içerisindeki sermayelerin, esas olarak, sermayenin organik bileşimi (SOB)ndeki artışlar yoluyla üretkenliği yükselterek birbiriyle rekabet ettiğini 6 ve 8. bölümlerde göstermiştik. Artışlar kesim çapında eşit bir şekilde oluşmadığından, bu sermayeler arasında önemli üretkenlik

farkları olma eğilimi görülür. Marx, meta değerlerinin, bu farklı bireysel üretkenliklerin içinden çıkarak biçimlendiğini öne sürer. Önemli olan, değerlerin kesimin ortalama emek-zamanına eşit olması gerektiği konusunda ısrarlı olmayışıdır (işçilerin ekonomi çapında özdeş oldukları varsayılsa bile). Örneğin en elverişli ya da en az elverişli teknik ortalamaya kıyasla yeterince ağırlıklıysa o zaman kesimin piyasa değerini ortalama değil, söz konusu teknik düzenler. Her iki durumda **aşırı** ya da **artık kârlar**, üretkenlikleri kesim ortalamasından yüksek olan sermayelere gider.

Marx'ın FR1 açıklaması, bereket farklarından ötürü tarımda artık kârların var olmasıyla (taşıma ve öteki maliyetler yok sayıldığında) başlar. Bu, genellikle Ricardo'nun yaygın son birimiyle ilişkilendirilir. Kısacası sermaye, bereketleri eşit topraklara düzgünce akamaz; çünkü bunlar, kullanılabilir durumda olmayabilir. Daha iyi topraklara akan sermayeler, toprak mülkiyetinin engeliyle karşılaşıp toprak sahipleri tarafından, artık kârlarının bir kısmından rant biçiminde vazgeçmeye zorlanırlar. Sonuç, yalnızca rant yaratılması değil, aynı zamanda tarımda piyasa değerinin oluşmasının çarpıtılmasıdır. Sanayide en kötü üretim yöntemleri ancak istisnai olarak ağırlıklı oldukları zaman hâkim olur ve daha üretken yöntemler kullanan sermayeler artık kârlar ele geçirir. Oysa tarımda en kötü yöntemler toprak mülkiyetinin müdahalesi yüzünden hâkim olabilir ve daha iyi (marjinal olmayan) topraklara yatırılmış sermayeler, artık kârlarından FR1 biçiminde toprak sahipleri lehine vazgeçmek zorunda kalabilir. Ricardo'ya göre, toprak mülkiyetinin oynayabileceği bu roller, toprak sahibinin kim olduğuna bakmaksızın (bu, ona göre, salt bereketçe belirlenmiş rantları kimin elde edeceğini belirler) hüküm sürmek zorundadır. Oysa Marx'a göre rant, her zaman toprak mülkiyetinin fiilî varlığına ve farklı nitelikte topraklara bağlı farklılık artığını mülk edinme kapasitesine bağlıdır.

Bu yüzden tarım kesiminde kârlılık farklarının varoluşu, FR1'in var olması için gerekli ama yetersiz bir koşuldur. Bu artık kârların aynı zamanda sürekli olması ve yeterince güçlü emlak sahipleri tarafından mülk edinilmesi gerekir; aksi hâlde (Marshall'ın rant benzerlerinde olduğu gibi) FR, ekonominin her kesiminde var olmakla kalmaz; (sermaye hareketleri ve her bir kesim içerisinde teknolojik yeniliklerin yayılmasından ötürü rekabet

yoluyla ortadan kalkma eğilimi gösteren) artık kârlar gibi aşınır da. Bununla birlikte şunu kaydetmek gerekir ki, başlı başına doğal koşulların farklı oluşu FR1'in kaynağı değildir. Bunlar üretkenlik farklarına katkıda bulunabilir; ama ne artık kâr ne farklılık rantı kategorilerini yaratırlar. Çünkü FR, kapitalist üretim ilişkileri altında doğal koşulların (ve üretkenlik farklarının) kullanılmasına olduğu kadar toprak mülkiyetinin müdahalesine de bağlıdır. Bir başka deyişle, rant, artık kârlar var olduğu için değil, bunlar sermayeci tarafından değil de emlak sahibi tarafından mülk edinildiği için var olur.

Farklılık Rantı 2

Marx'ın FR1 teorisi, **eşit** sermayelerin **farklı** topraklara uygulanması temeli üzerinde inşa edilmiştir. Bu durumda artık kârlar (ve rant), bu topraklar arasındaki az çok sürekli bereket farklarından doğar. İkinci tipte farklılık rantı (FR2) da tarım kesimi içerisindeki rekabetle ilgilidir. Ne var ki FR2, **eşitsiz** sermayelerin **eşit** topraklara uygulanmasından doğan geçici üretkenlik farklarının yarattığı artık kârların mülk edinilmesinden kaynaklanır. Bu durumda toprak sahipleri, toplumun, bireysel topraklarda teknik yeniliklere geçme ve büyük ölçekli üretimi örgütleme alanında ilerleme kaydetmesinden yararlanırlar; böylece o toprakların sahipleri ek artıktan bir payı kendilerine mal edebilirler. Tarımda birikim ilerleyip üretkenlik ve artığı yükselttikçe, toprak mülkiyetinin mülk edindiği artık payı da çoğalabilir.

Gene de FR2'nin potansiyel temelini oluşturan artık kârların tümünün toprak sahiplerine gitmeyebileceği açıktır. Bu artık kârlar, sermaye yatırımlarının normal dışı büyüklüğü kesim çapında normal hâle geldikçe aşınma eğilimi gösterir. Ne var ki FR2, kapitalist çiftçilerin yaygın (daha fazla toprakta aynı teknoloji) değil de, yoğun (aynı toprakta daha çok sermaye ve daha iyi teknoloji) yatırımlar yapma hevesini ister istemez azaltır; bu ise, tarımın teknolojik gelişmesini körletir. Bu nedenle Marx, tarımın, kapitalist gelişme biçimine mutlak olarak direnmeyebilirse de sanayiye göre yavaş bir ilerleme hızı sergileme eğilimi gösterdiğini öne sürer. Marx'ın FR2 teorisinden çıkarılacak belki en önemli sonuç budur: artık değerin rant biçiminde bölüşümünün statik olarak formüle edilişinden

çok, sermaye birikiminin gelişmesinin önündeki engellerin dinamik olarak ele alınışı.

FR1 ile FR2 birbirinden bağımsız olsaydı FR1 ile FR2'yi basitçe toplar, FR tahlilini tamamlamış olurduk. O zaman FR1'in etkisi, toprakları eşitlemek olur, FR2 ise, eşitsiz sermayelerin kârlılığından hareketle hesaplanabilirdi. İkinci bir şık olarak FR2, farklı sermaye uygulamalarının etkilerini eşitler, FR1 ise, topraklar arasında farklılaşan bereketlerden hareketle hesaplanabilirdi. Ne var ki bu yordam geçersizdir. Aslında Marx, *Kapital*'in 3. cildinde FR2'yi salt biçimi içinde, yani eşit topraklara eşitsiz sermaye uygulamaları şeklinde asla incelemez. FR2'yi daima FR1'in –yani eşitsiz nitelikteki toprakların– yanında irdeler. Marx'ın böyle yapmasının sebebi, FR2'nin nicel belirlenişini, varoluşunun nitel temelini atmış olarak tahlil etmektir.

Bu bölümde gerek FR1 gerek FR2'yi sermayeler ile bereketlerin dağılımı konusundaki belirli soyutlamalar temelinde belirledik. Bunu, sergilemeye açıklık kazandırmak için yaptık; yoksa FR1 ile FR2'nin etkileşiminin yalnızca toplamsal olduğunu varsaymış değiliz. Eşitsiz topraklar ile bu topraklar üstünde eşitsiz sermayelerin bir arada varoluşu söz konusu olduğunda, daha karmaşık bir tahlilin işin içine girmesi zorunludur. FR1 için, eşitsiz sermaye uygulamalarının (FR2) varlığında, en kötü toprağı belirleme sorunu vardır. Örneğin bazı topraklar bir yatırım düzeyinde daha kötüyken öbürleri için olmayabilirler. FR2 için, topraklar farklıyken (FR1), normal yatırım düzeyini belirleme sorunu vardır. Bazı sermayeler bazı tiplerdeki topraklar için, başka sermayeler başka topraklar için normal olabilir. Ek yatırımların azalan üretkenliği, tarım ürününün piyasa değeri yükselmediği sürece, normal dışı büyüklükteki sermayelerin artık kârlar elde etmesine izin vermeyeceğine göre FR2 için ayrı bir güçlük söz konusudur. Bu şu soruyu davet eder: Piyasa değeri, bir toprak parselinin bireysel üretkenliğince mi belirlenmelidir, yoksa o toprağa yatırılmış sermayenin bir parçasınca belirlenebilir mi? Bir başka deyişle, "normal sermaye" büyüklüğü her zaman bir toprağa uygulanan toplam sermaye midir, yoksa o sermayenin bir parçası olabilir mi? Normal sermaye terimi bile isabetsiz olabilir; çünkü tikel bir toprakta sermaye yatırımı her zaman özgüldür, genel değil.

Bu sorunlar, tarımda **en kötü toprak** ile **normal sermayenin** eş anlı olarak belirlenmesiyle ilgilidir. İkisinin etkileşimi tarımsal ürünün piyasa değerini ortaya çıkarır; bundan hareketle de farklılık rantları hesaplanabilir. Bu sorun, sanayi sermayesi için ortaya çıkmaz; çünkü normal sermayenin belirlenmesi, değerin belirlenmesiyle eş anlamlıdır. Ötekinin yokluğunda FR1 ile FR2'nin her biri için aynı şeyin geçerli olduğunu yukarıda göstermiştik. Salt biçimiyle FR1 (eşit sermayeler) için, en kötü toprağın belirlenmesi değerin belirlenmesiyle eş anlamlıyken salt biçimiyle FR2 (eşit topraklar) için, değerin belirlenmesinde öne çıkan, normal sermayenin belirlenmesidir.

Bu sorun, yani normal sermaye ile en kötü toprağın (daha doğrusu, kullanılan toprakların fiziksel olarak en kötüsü değeri belirleyecek toprak olmayabileceğinden normal toprağın) birbiriyle bağlantılı olarak belirlenmesi, soyut olarak çözüme bağlanamaz; dolayısıyla FR1 ile FR2, salt teorik olarak belirlenemez. Daha önce tartışıldığı gibi bunlar, tarihî olarak olumsal koşullara, tarımın geçmişte nasıl gelişmiş olduğuna ve sermayecilerin toprağa erişimi (yasal, mali ve öteki koşullar burada etkili olabilir) açısından sermaye birikimiyle nasıl bir ilişki içinde olduğuna bağlıdır. Ayrıca almaşık ekimler ve üretim teknolojilerinde değişmeler toprak talebini ve en iyi ve en kötü toprak tanımlarını tadil eder. Kısacası FR teorisi, kesinleşmiş bir rant tahliline özgül olarak yol açmasa da, hangi süreçler aracılığıyla tarihî olarak incelenebileceğini açığa çıkarır.

Mutlak Rant

Farklılık rantının biçimlenmesinin anahtarı, tarım kesiminde değerin belirlenmesi ve artık kârların varlığıysa mutlak rant (MR)ın biçimlenmesinin temeli, piyasa değerlerinin üretim fiyatlarına çevrilmesidir (bk. 10. bölüm). Bu anlamda MR FR'den çıkar. Her iki rant biçimi, toprak mülkiyetinin sermaye yatırımının önüne koyduğu engel ve artık kârın rant biçiminde mülk edinilmesiyle ilgilidir. Ne var ki FR ile MR farklı tahlil düzeylerinde yer alır; o yüzden kaynakları da farklıdır. FR'nin tarım içerisindeki üretkenlik farklarından türemesine karşılık MR tarım ile ekonominin öteki kesimleri arasındaki üretkenlik farklarından türer.

Salt biçimsel açıdan Marx’ın MR teorisi şöyledir: Toprak mülkiyetince dayatılan ve FR2 tahlilinde açıklanmış engeller yüzünden tarımın SOB’si, sanayiden daha düşük olma eğilimi gösterir; o nedenle tarımda istihdam edilen canlı emek oranı daha yüksektir, bu kesim ek artık değer üretir ve rantın yokluğunda üretim fiyatı değerin altında olur.

Ne var ki bu tamamen statik bir açıklamadır. Dinamik açıdan, cebirsel ayrıntılarını aşağıda ele aldığımız üzere, üretim fiyatlarının biçimlenmesi, rekabete ve kesimler arasında sermaye akışı olanağına bağlıdır. Ne var ki tarıma olan akışlar ve bu kesimde üretim fiyatlarının biçimlenmesi toprak mülkiyetince engellenir. Bu engel yüzünden toprak sahipleri, yeni toprağa sermaye akışları için bir MR (ya da kullanımdaki mevcut topraklara akışlar için FR2) harcı alabilirler. Bu harç tarım ürünlerinin fiyatını üretim fiyatlarının üstüne çıkarır. Sınırda bu metalar değerleri üzerinden satılabilir; satış fiyatları ile üretim fiyatları arasındaki fark MR olarak ele geçirilir. Hâl böyle olunca, MR’nin yok olacağı koşullar şunlardır: (a) tarımın gelişme hızının sanayininkine eşit olması ve tarımın SOB’sinin toplumsal ortalamaya eşit (ya da ondan yüksek) olması ve (b) MR yeni topraklara doğru sermaye hareketlerine bağlı olduğuna göre, bütün toprakların işlenmiş olması.

Konuyla ilgili edebiyatta Marx’ın MR teorisinin bir başka yorumu, sık sık karşımıza çıkar. Buna göre toprak sahipleri, tarıma sermaye akışını önleyebildikleri için rant elde ederler. Ne var ki bu, bir tekel rantı olarak MR’den başka bir şey değildir. Benzer mülahazalar toprak mülkiyetinin yokluğunda da geçerlidir — örneğin üretim sürecinde bir asıl patent söz konusuysa. Bu yaklaşım iki sebepten ötürü yetersizdir. Birinci olarak, bu teorinin statik bir artık değer bölüşümü teorisi olma olasılığı yüksek olduğu için. İkinci olarak, bu yorumda, MR’nin var olması için Marx’ın koyduğu koşullar salt keyfî hâle gelir. Bu, MR’nin tarımda düşük SOB’ye bağlı olması için geçerlidir — özellikle SOB’lerin sanayi kesimleri arasında, rant oluşmaksızın farklılaştığı göz önünde tutulursa. Üstelik tarımda bile, MR’nin değer ile üretim fiyatı arasındaki farkla sınırlı olması için sebep olmazdı. MR bir tekel rantı olsaydı tarım ürünlerinin piyasa fiyatı, toprak sahiplerinin yüksek fiyatlar dayatma güç ve istekliliklerinin elverdiği ölçüde değerlerinin üstüne çıkabilirdi.

Ne var ki Marx'ın, MR'nin hangi koşullarda ortadan kalkacağı konusundaki irdelemesi, statik bir teorinin söz konusu olmadığını telkin eder. Önemli olan, yukarıda açıklandığı gibi sanayiye göre tarımın gelişme hızı ve yeni topraklara doğru sermaye hareketidir. Elbette bu koşullar statik olarak yorumlanabilir (örneğin bütün toprakların kiralandığı ve bütün kesimlerin gelişme düzeylerinin eşit olduğu varsayılırsa); ama onun dışında, kullanılan öteki kavramları, özellikle SOB'yi Marx'ın birikim teorisinin dinamiği içinde yorumlamak gerekir. Bu görevi yerine getirirken, Marx'ın MR teorisinin sermaye tahliliyle tamamen tutarlı olduğunu aşağıda göstereceğiz.

Tutalım ki başlangıçta SOB, c/v olarak verilmiştir ve herhangi bir kesimde (tarım dâhil) bir $b > 1$ çarpanı kadar artırılabilmektedir. O zaman verili bir emek miktarı, c yerine bc kadar değişmez sermayeyi nihai mallara çevirir. Tarım için, kâr oranı k iken değer ile üretim fiyatı arasındaki fark (d) şudur:

$$d = [c + v + m] – [(c + v)(1 + k)] = m – (c + v)k$$

Teknik değişmeyle birlikte kâr oranı $k = m/(c + v)$'den $m/(bc + v)$'ye dönüşür. O nedenle değer ile üretim fiyatı arasındaki fark:

$$d = s - \frac{(c + v)s}{bc + v} = \frac{(bc + v)s - (c + v)s}{bc + v}$$

$$d = (b – 1)ck$$

hâline gelir. Bu fark, kâr oranının, harekete geçirilen ek değişmez sermayeyle çarpımına ya da ikinci bir şık olarak, daha yüksek SOB'nin ortaya çıkardığı artık kârlara eşittir. SOB hâlen kullanılmakta olan topraklar üstünde artsaydı bu artık kârlar FR2 şeklinde ele geçirilirdi. Sözün kısası, MR, yeni topraklarda yaygın tarımdan alınabilecek ve yoğun tarıma rakip yatırımlar yapılması olanağının izin verdiği en yüksek harçla sınırlıdır. Bu, tarımda değer ile üretim fiyatı arasındaki farka tekabül eder.

Yukarıda göstermiş bulunuyoruz ki Marx'ın rant teorisi, sermaye teorisinin, toprak mülkiyeti engeliyle karşılaşan birikime tutarlı bir şekilde yaygınlaştırılmasıdır. Ona göre rant tarımdaki sınıf ilişkilerinin iktisadi

biçimidir ve ancak, sermaye ile toprak arasındaki ilişki incelenerek anlaşılabilir. Rant, artık değerin toprak mülkiyetinin müdahalesi aracılığıyla üretilip mülk edinilmesine bağlıdır. Farklılık rantı, tarım kesimi içerisindeki rekabet aracılığıyla oluşan artık kârların varoluşuna bağlıdır. FR1, "doğal" koşullardan kaynaklanan üretkenlik farklarının sonucu olup, eşit sermayelerin tarımda farklı kâr oranları elde etmesine yol açar. FR2 tarımda eşitsiz sermaye uygulamalarının (farklı büyüklüklerde sermayeler) farklı getirilerinin sonucudur. Sanayide artık kârlar en üretken sermayeye gider. Oysa tarımda bunlar, rant olarak mülk edinilebilir. Nihayet MR, tarımda değer ile üretim fiyatı arasındaki farktan, tarımın SOB'sinin ortalamadan düşük olması nedeniyle çıkar.

Marx'ın rant teorisi, üretim, birikim, değerin biçimlenmesi teorilerine ve üretim fiyatları teorisine dayanır. Bu hâliyle kapitalist ekonomi konusundaki anlayışının muhtemelen en karmaşık uygulamasıdır. Aynı zamanda, daha ileri bir tahlilin tam da, toprak mülkiyetinin nasıl gelişmiş olduğuna ve kapitalist gelişmeyle nasıl etkileştiğine bağlı olduğunu göstererek kendi sınırlarını bütün açıklığıyla ortaya koyar.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Marx'ın rant (daha doğrusu toprak mülkiyeti) teorisinde en tartışmalı noktalar, farklılık rantı teorisinde Ricardo'dan ayrılıp ayrılmadığı, ayrılıyorsa ne bakımdan ayrıldığı, mutlak rantın tekel rantı olup olmadığı ve tarımda daha düşük SOB'nin keyfî olup olmadığıdır (MR'nin değer ile fiyat arasındaki farkla sınırlı oluşuyla birlikte). Ne var ki Marx'ın teorisinin önemi, kesinleşmiş bir rant ve fiyat teorisi sağlamaktan çok, toprak mülkiyetinin hangi tarihî olarak özgül yollardan sermaye birikiminin hızını, ritmini ve doğrultusunu etkilediğine dikkat çekmesinde yatar — ister tarım, petrol ister kentsel dönüşüm bağlamında olsun.

Marx'ın rant teorisi, özellikle Karl Marx (1998, 1999a, Böl. 1-14 ve 2006b, 6. kısım) içinde geliştirilir. Bu bölüm Ben Fine (1982, Böl. 4, 7, 1986 ve 1990b)'a dayanır. Benzer yaklaşımlar için, bk. Cyrus Bina (1989), David Harvey (1999, Böl. 11) ve Isaak I. Rubin (1979, Böl. 29).

14

SONUÇ: MARKSİZM VE YİRMİ BİRİNCİ YÜZYIL

Marksizmin tutulması ve tanınması, düşünsel modalarla birlikte ve dünya olaylarının ritmiyle birlikte yükselip alçalır. Bu iki etki, birbirinden bağımsız olmaktan uzaktır. Dahası Marksizmin içeriği ve vurgusu diye anlaşılan şey, zaman, yer ve bağlama göre bir o kadar değişkendir. Küreselleşme dönemi olduğu varsayılan günümüzde öne çıkan kapitalizm eleştirisinden (eski) sosyalist ülkelerde ve kapitalizme sömürgecilik sonrası alternatifler inşa etme mücadelelerinde olduğu gibi ona alternatifler getirmeye kadar uzanır. Marksizm, ayrıca, toplumsal bilimlerin bir ucundan öbür ucuna yer alan bütün büyük akademik tartışmalara yoğun bir şekilde karışmış, ancak bir kez daha buralardaki varlığının ağırlığı ve içeriği, zaman, konu ve disipline göre hem farklı hem istikrarsız olmuştur.

Bu bölümün amacı, Marx'ın ekonomi politiğinin, çağdaş sorunların incelenmesindeki öneminin devam ettiğini savunmak olup kapsamı, ister istemez ancak fikir verici ve sınırlı olabilir. Bu kitabın ana gövdesi ekonomi politiği kapsadığından odak noktasını aşağıda "iktisat dışı" sorunlara kaydırıyoruz. 1960'lar ve 1970'ler sırasındaki son popülerlik doruğundan bu yana Marksizme yöneltilen büyük akademik saldırı uygun bir başlangıç noktası olacaktır. Keynzciliğin kapitalist bunalımlar sorununu az çok çözmüş olduğu efsanesini saymazsak anti-Marksizm, Marksizmin kaba ve doktriner olduğunu önererek serpilmiş, birbiriyle yakından bağlantılı iki sorun özellikle öne çıkmıştır — birisi sınıfın doğası, öteki (kapitalist)

devletin doğasıyla ilgilidir. Çevre kaygıları ve kapitalizmin sonrası da aşağıda inceleniyor.

Sınıf

Sınıfla ilgili olarak Marksizme yöneltilen başlıca eleştiri, sanayi sonrası, demokratik, refahçı ve benzeri gibi çeşitli adlar takılan ileri kapitalist toplum içerisindeki sınıf ilişkilerinin karmaşıklık ve çeşitliliğinin hakkını vermekte sözüm ona yetersiz kalışıdır. Eleştirinin iki ayrı bileşeni olup biri sınıfsal **yapı**, öbürü o yapının **içermeleriyle** ilgilidir. Kısaca ve kısmen ifade edersek, Marx, sınıfsal yapının sözde giderek kutuplaşacağını (haksız yere, işçilerin "mutlak" yoksullaşması dâhil) öngördüğü için, burjuvazi ile proletarya arasındaki bölünmenin fazlasıyla kaba olduğu ve özellikle Marx'ın işçi sınıfından olan devrimci dileklerinden dolayı sınıf eylemi ve ideolojisinin, Marx'ın beklentilerini ve onun vazettiği sınıfsal yapıya uygun düşen beklentileri karşılamaktan muhtemelen uzak kaldığı öne sürülmüştür. Örneğin ücretli işçiler neden sağcı hükûmetlere oy verirler ve muhafazakâr hükûmetler neden emekçi halkın yararlandığı reformlar yapar? Bu sorular aşağıda ele alınıyor. Metodolojik bir düzeyde ise gerek Marx'ın teorisinin yapısı gerek nedensel içeriği konusunda kaygılar vardır. Örneğin –sözüm ona her şeyin iktisadi olandan çıktığını ima ettiği, iktisadi olanın kendisini ise esas olarak üretim ve sınıf ilişkileriyle özdeşlediği için– fazlasıyla gerekirci ve indirgemeci bulunduğu olur.

Hiç kuşkusuz, kısmen, kapitalizmin birer erdemi olarak kolaycacık tantanası yapılan "özgürlük", "etkinlik" ve "eşitlik" safsatalarını teşhir etmek amacıyla olsa da, bu aşırı basitleştirme ve öteki etkenlerin dışlanması tahlilî günahlarını işlemiş olan Marksistler çoktur. Bununla birlikte bu kitapta şimdiye kadar sunulmuş olduğu kadarıyla, Marx'ın ekonomi politiği ve yönteminin, Marx'ın kendisinin bu eksikliklerle suçlanmasının makul olmayacağını göstermeye yeteceği umulur. Nitekim Marx, bir keresinde, yönteminin kendisi hayattayken kötüye kullanılması karşısında, kendisinin Marksist olmadığını ilan etmişti!

Marx'ın ekonomi politiği, daha özgül olarak, sınıf söz konusu olduğunda kapitalizmin sınıfsal yapısının can alıcı ve çekirdek bileşenini –sermaye ile emeğin emek gücünün alım satımı üzerinde ister istemez karşı karşıya

geldiğini– açığa çıkarır. Ayrıca Marx'ın ekonomi politiği, bu kitapta sunulduğu gibi bu sınıfsal yapının birikim, yeniden üretim, eşit olmayan gelişme, bunalımlar ve benzeri açısından vargılarıyla ilgilenir. O yüzden bütün öteki iktisadi ve toplumsal görüngüleri bu tür tahlile indirgemek şöyle dursun, Marx'ın ekonomi politiği, kapitalizmin yapısının, ilişkilerinin, süreçlerinin ve vargılarının daha geniş, sistemli ve daha karmaşık bir şekilde araştırılmasına giden yolu açmaktan başka bir şey (ancak bu kadarı da az şey değildir ve can alıcı önemi vardır) yapmaz.

Demek ki Marx'ın ekonomi politiği sınıfsal yapıyı sermaye ile emeğe indirgemez. Tersine öteki sınıfların yerleri, sermaye ve emekle ilişkileri içinde, kapitalist üretim tarzının ister özsel ister olumsal birer parçası olarak belirlenir. Örneğin kapitalizmin kendisi içerisinde, kendi hesabına çalışanlara su yüzüne çıkma, "serbest meslek sahipleri"ne de, refaha erme fırsatı yaratılır; çünkü farklı sebeplerden ötürü bunlar, ücret, daha doğrusu maaş almalarına karşın emeklerinin tüm meyvesini ellerinde tutabilirler. Formel olarak bunu, bu katmanların emek gücü değeri v üzerinden bir ücret yerine canlı emeklerinin tam ödülünü, yani $e = v + m$ aldıkları şeklinde gösterebiliriz. Bununla birlikte daha önemlisi, bu tür katmanların ve onlarla ilişkili faaliyet ve çalışma koşullarının neden sermayece mülk edinilmediğini açıklamaktır.

Bazıları yapısal, bazıları olumsal olmak üzere bir dizi genel argüman ileri sürülebilir. Örneğin ileri kapitalizmin bir ön koşulu, başkaları adına fonları ve metaları faal olarak harekete geçirip dağıtanların mebzul ödüller aldıkları karmaşık kredi ve ticaret sistemlerinin su yüzüne çıkışıdır. Aynı şey, bütün yönleriyle sermaye dolaşımının ve daha genel olarak sermayenin toplumsal yeniden üretiminin çarklarını yağlamak ya da koruma altına almak için gerek duyulan meslekler için de geçerlidir. Şu var ki bunların ağırlık ve anlamı zaman ve yere göre değişir ve meslek kuruluşlarının etkisiz kaldığı yerlerde proleterleşmeye maruzdurlar. Ne de olsa "kendi hesabına çalışan" ama devamlı bir işi olmayan inşaat işçisi ya da taşeron yanında çalışan temizlikçi ile uzman hekim ya da yönetim danışmanı arasında devasa farklar vardır.

Nihayet sınıf ekonomi politiğinin önündeki en çetin sorun olarak algılanan bir konu vardır: kendisi bileşimi ve karakteristikleri açısından son

derece çeşitli bir katman olan orta sınıfın yükselişi. İleri kapitalizm, sanayi işçisinin gerilemesine, hizmetlerin, özellikle devletçe istihdam edilen, dolayısıyla doğrudan ticari isteklendirme ve hesaplamadan potansiyel olarak uzaklaşmış olanların ise yükselişine tanık oldu. Kısacası devletçe istihdam edilen sağlık, eğitim işçileri ve başka işçiler ordusunun büyümesi, özel hizmetler kesimindekilerden apayrı olarak, sermaye ile emekten ibaret bir sınıfsal yapının üstüne kurulmuş tahlili zaafa uğratır mı?

Sorunun bu açıdan konuluşu, emeğin, ücrete olan bağımlılığı açısından tanımlandığı iktisadi sınıfın süregelen anlamlılığına işaret eder. Bu, emek sınıfının iktisadi açıdan bile –kesime, beceriye (kol ya da kafa), emek sürecine, sanayide mi ticarette mi ve kamu kesimi için mi özel kesim için mi çalıştığına göre– kendi arasında alabildiğine ayrımlaşmış olduğunu yadsımaz. Bu ayrımlaşma sınıf kavramını geçersizleştirmez. Sınıf çıkarları ve eylemlerinin her zaman, hatta çoğu zaman sınıfsal yapının dolaysız birer vargısı olarak var olmadığını vurgular, o kadar. Doğrusu şudur ki sınıf çıkarları, zorunlu olarak, içinden türedikleri sınıf ilişkilerinden toplumsal ve tarihî olarak çıkan şekillerde iktisaden, siyaseten ve ideolojik olarak biçimlenir. Dolayısıyla sorun, şu ya da bu bireyi bireysel karakteristikleri –kol işçileri, sendikacılar, işçi partilerinin üyeleri ya da her neyse– temelinde şu ya da bu sınıfa ayırmak değil, işçi sınıfının hangi ilişkilerle yeniden üretildiğinin, hangi maddi ve ideolojik ilişkiler içinde temsil edildiğinin izini sürmektir. Bu temel üzerinde iktisadi ve öteki toplumsal karakteristikler arasında düzgün ve sabit bir mütekabiliyet olamaz; ama bunlar birbirinden büsbütün bağımsız da değildir. İşçi sınıfının (yani çok daha dar bir alt küme olan mavi yakalı sanayi işçileri değil, ücretliler) yeniden üretimi için ücretlere muhtaç oluşu, öyle değilmiş gibi göründüğü yerlerde bile çağdaş toplumsal hayatın her yönünü koşullandırır; ama onları sıklık ve içerik bakımından demirden bir belirlenime tabi tutmaz.

Devlet ve Küreselleşme

Sınıf üzerine bu genel gözlemler kapitalist devlet teorisi açısından anlamlıdır. Bir kez daha bu, Marksizmin parodi biçimine sokularak eleştiriye tabi tutulduğu bir konudur. Marksizmin devlet teorisi, devletin yönetici sınıfa, dolayısıyla kapitalist çıkarlara hizmet ettiği yolundaki basit

önermeye indirgenmiş olarak algılanınca hemen şu itiraza açık olur: Devlet, özellikle sosyal yardım reformları yoluyla sık sık emekçi halkın yararlandığı politikalar uygulamaz mı? Bu kadar kaba resmedilmiş bir Marksizmin, reformları, yönetici sınıfın, kendisi adına daha iyi üretim yapacak (hatta savaşacak) bir işçi sınıfını sağlama bağlamayı, bu olmazsa devrimi engellemeyi amaç edinen sinsi bir stratejisi olarak anlayarak kendini savunacağı sanılır.

Önceden olduğu gibi tarihî kayıtlar reformların zamanlaması ve içeriği için bu kadar basit güdüleri doğrulamadığı gibi, sağlık, eğitim ve sosyal yardım hizmetlerini yalnızca kısa ya da uzun dönem emek üretkenliğini geliştirme aracı olarak açıklamak da yeterli değildir. Marksist teorinin bir başka yaygın tahrifi, devleti, sermaye ile emek arasında değil de, kapitalist sınıf **içerisinde** çatışan çıkarlara aracılık etmek için gerekli olarak görmektir. Bu durumda devletin ana işlevi, sermayecilerin birbirini aldatmalarını ve rekabetin şiddetinin gereksiz yere işleyiş bozukluğu yaratmasını önlemek olur. Bir sınıfın bir başkasına karşı aracı olarak devlet teorisi gibi bu yaklaşım da, devletin rolü ve eylemlerinin karmaşıklık ve çeşitliliğine ancak sınırlı bir ışık tutar.

Bu örneklerin her birinde sorun, devletin "piyasa"dan açıkça ayrılmış, içsel olarak homojen bir kurum ve kolayca belirlenebilir –emeğe karşı sermayenin ya da bireysel ögelerinin yıkıcı yönelimlerine karşı bir bütün olarak sermayenin, hatta rakip uluslara ve sermayelere karşı "ulus"un– çıkarlara hizmet eden bir araç olarak görülmesidir. Oysa bu tür çıkarlar, her zaman bu kadar soyut ve gene de kolaylıkla tanınabilir biçimler içinde var olmaz ve olamaz. Sınıflar ve sınıf çıkarları, daha çok, sınıflaşmanın şu ya da bu ölçüde ve değişik şekillerde bağlı olduğu sermaye birikimi ve toplumsal yeniden üretim kalıplarınca (istihdam yapıları, çalışma koşulları, sendikal ve başka faaliyet biçimleri ve evde, iş yerinde ve başka yerlerdeki gündelik yeniden üretim dâhil) katı bir şekilde belirlenmese bile koşullandırılan iktisadi, siyasi ve ideolojik eylemler aracılığıyla oluşur.

Bu alanların her birinde kapitalist devlet gittikçe daha merkezî bir rol işgal eder. Sermaye dolaşımı, kendisi için, iktisat dışından yapısal olarak ayrı ama eş anlı olarak ona bağımlı olan ve onu destekleyen bir iktisadi faaliyet alanı yaratır. İşçilerin mülkiyet ilişkilerine uysalca riayetleri ile

iktisadi ve başka eşitsizliklerin meşrulaştırılmasının yeniden üretilmesine en az dolaysız değer ilişkileri kadar gerek vardır. Böylece kapitalist devletin zorunluluğu büyük ölçüde iktisat dışı rolü sayesinde yapısal olarak yaratılmış olur. Öyle olsa bile devlet kapitalizmin iktisadi hayatına her zaman yoğun bir şekilde ve doğrudan doğruya karışır — vergilendirme ve harcama yoluyla (artık) değeri mülk edinip dağıtarak, birikimi düzenleyerek, çevrimsel kalıplarından geçerken sermayeyi yeniden yapılandırarak, para politikası ve öteki makro-iktisadi politikalar yoluyla döviz kurlarını yönlendirerek ve vergilendirme ve gelirler politikası yoluyla bölüşüm ilişkilerini etkileyerek.

Ne yazık ki Marksizmin, kritik birer önemi olan bu içgörüleri, Marx, küreselleşmeyi öncelemekteki basiretinden dolayı ya da benzer süreçleri daha erken bir tarihî aşamada fark ettiği için övülürken bile çok zaman görmezlikten gelinmiştir. Elbette Marx, kapitalizmin uluslararası karakterini ve bulunabileceği her yerde kâr peşinde koşmasını vurgular. Bu tutum, küreselleşmeyi, uluslararası akışkanlığı gittikçe artan ve elektronik alışveriş sayesinde finans aktarımı kadar zahmetsizce dolaştığı düşünülen bir sermaye karşısında gittikçe güçsüz hâle gelen ulus-devletin körelmesi olarak anlayanlarla birtakım yakınlıklar oluşturur.

Ne var ki sermayenin üç biçiminin (para, meta ve üretim) uluslararasılaşmasının ulaştığı düzey ne olursa olsun kapitalizmin iktisat dışı yeniden üretimi, kaçınılmaz olarak ulus-devletin rolünü gerekli kılar, hatta güçlendirir. Bununla birlikte ticaretin tek boyutlu buyruklarına uyma basıncı tek biçimliliğe yol açmaz. Bir anlamda bu nokta, “küreselleşme”ye karşı yapıcı muhalefet yaparak, onun muzır tezahürleri olarak görülen şeylere alternatifler gösterip getirenler tarafından kabullenilmiştir. Bu tür görüşler, kapitalizm **sırf küreselleşme olarak anlaşıldığı**, bütün kötü sonuçlarının ondan çıkarılabileceği ve ilke olarak düzeltilebileceği düşünüldüğü ölçüde sınırlı kalır. Oysa küreselleşmeyi, hangi yönüyle ve nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, kapitalizmin uluslararası düzeyde yeniden üretiminin **sonucu**, dolayısıyla **ekonomi politiğin yasalarının son dönemde aldığı biçim** olarak görmek gerekir. Kısacası küreselleşmenin iktisadi, siyasi ve ideolojik yönleriyle uygulanışına hangi anlam verilirse

verilsin, artık değer üretimi ve mülk edinimine olan temel bağlılığında tahlilî açıdan sebat etmek gerekir.

Sermayenin Çevresi

Şimdi çevre bozulması sorununa bakalım. Bu konuda Marksizm, doğal olan pahasına toplumsal olana ayrıcalık tanımak, reform potansiyelini küçümsemek, hatta iktisadi olanla fazla uğraştığı için doğal olanın irdelenmesini olanaksız kılmakla suçlanmıştır. Marx, şimdi "çevre" adını verdiğimiz konuda pek çok şey söylemesine karşılık bu sorunu ancak nadiren doğrudan doğruya ele alır. Ama meta fetişizmi ve emek süreci teorileri, hem toplumsal **hem** maddi etkenleri, değer ve kullanım değeri üretimi olarak aynı zamanda vurgulayışına mükemmel içgörüler sağlar. Bu, çevre konusunda yerinde bir yaklaşımdır. En başta **kapitalizm** için karakteristik olan çevre **ilişkileri** (ve bunlara tekabül eden yapılar ve çatışmalar) açısından anlaşılması gereken bu yaklaşım, ekolojik ve toplumsal sistemler arasında ya da çevre ile ekonomi arasında tarih ötesi bir çatışma olduğu düşüncesine ters düşer. Ne var ki bu çevre ilişkilerinin itici gücü kapitalist üretim ilişkileridir. Nitekim kolayca kabul edileceği üzere kârlılık dürtüsü, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi aracılığıyla, gittikçe daha çok ham maddenin meta hâline getirilmesini ve çevresel etkilerine dolaysızca aldırış edilmeksizin, buna uygun düşen enerji ve maden çıkarım ve kullanım düzeylerini beraberinde getirir.

Gene de kapitalizm, özellikle yeni malzemeler geliştirerek ve devlet düzenlemesi yoluyla bu tür çevre bozulmasını hafifletebilir, hatta hiç değilse kısmen tersine çevirebilir. Bu bakımdan önemli olan, çevrenin çok boyutlu doğasını ve ilgili sorun ve sonuçların, kirlenmeden biyoteknolojiye, ilaçlardan aşılara ve yapay uzuvlara kadar uzanan çeşitliliğini göz önünde tutmaktır. Bir kez daha, meta fetişizminden çıkarılacak dersler önemlidir. Marx, meta ilişkilerinin, esas olarak gerçekten oldukları gibi, şeyler arasındaki ilişkiler olarak ifade edilen toplumsal ilişkiler ve parasal büyüklükler olarak göründüğünü öne sürer. Görünür olmayan, temelde yatan sınıfsal sömürü ilişkileri, yol açtıkları dinamikler ve bunların sebepleridir. Aynı şekilde, metanın coğrafi kökenlerini veya düşük ücretli emeğe ya da çocuk emeğine olan (ya da olmayan) bağımlılığını, bunlar,

meşru olsun olmasın, birer sattırıcı özellik olarak kullanılmadığı sürece nasıl bilemiyorsak, metaların, birer kullanım değeri olarak nasıl yaratıldığını, buna uygun düşen çevre bağlantısının ne olduğunu da bilemeyiz.

Metanın bu “gizli” yönleri ile üretim, bölüşüm ve mübadele sistemlerinin dikkatimizi çekmesinin kaçınılmaz olması ve kendilerine karşı tepkileri uyarması şaşırtıcı değildir. Çocuk emeğine karşı mücadeleler, üretim noktasından satış noktasına dek bunun sıklığını açığa çıkaran kampanyalar, ne de olsa insanlık **doğasına** ve onun maddi ve kültürel bakımlardan yeniden üretilmesine yöneliktir. Aynı şekilde, çevre ilişkilerinin, iyimserlikle “sürdürülebilirlik” adı verilen yeniden üretimi, kapitalist meta ilişkilerinin bir dizi yönüyle, aralıksız yer değiştiren bir karşıtlaşmadır. Bu ilişkiler devam ettiği sürece, bunların bağlandığı üretim sistemi de, rekabetçi basınçlar altında engellenmeye ya da kaçılmaya yatkın hâle gelen düzenlemelerin hafifletici etkisi ne olursa olsun, beraberinde getirdiği çevreyi mülk edinip dönüştürme eğilimleriyle birlikte devam eder.

Sosyalizm

Sosyalizm nedir ve toplumsal, çevresel ve başka bakımlardan daha iyi gelişme olasılıkları sunar mı? Yirminci yüzyıldaki sosyalist deneyimler, Marx(izm) ile sıkı bir ilişki kurmuş, halk da bunlara o gözle bakmıştır. Ne var ki Doğu Avrupa blokunun çöküşünden çok önce Marksistler arasında Sovyetler Birliği’nin doğası konusunda uzun ve şiddetli bir anlaşmazlık yaşanmış, alınan tavırlar, eleştirmeden desteklemekten, (devlet) kapitalizm(i) diye mahkûm etmeye kadar uzanmıştır.

Fiiliyata gelince, Sovyetler Birliği, görece kısa olan bir tarihî dönemde, Marx’ın ilk birikim kavrayışının iyi yakaladığı görkemli bir dönüşümden geçti: Esas olarak yarı feodal olan, iş gücünün büyük bir bölümünün tarımda olduğu bir toplum, bir ücretli emek piyasası ile (hiç değilse yakın zamanlara dek) görece ileri ve iyice bütünleşmiş bir sanayi temelini son sürat yaratmakta başarılı oldu. Son on yıl, büyük üretim araçlarında özel mülkiyetin ve bir sermayeciler sınıfının yeniden su yüzüne çıkışı yoluyla bu geçişin tamamlanmasına tanık oldu. Bazıları, başlangıçtaki düşük üretim temeli ve Sovyetler Birliği’nin tarihi boyunca karşı karşıya kaldığı

uluslararası düşmanlık göz önünde tutulduğunda böyle bir nihai sonucun kaçınılmaz olduğunu öne sürerler. Öyle olsa bile kapitalizme böyle bir geçişin hızı, doğrultusu ve vargıları, Çin'de "piyasa güçleri"nin benimsenişinin, bir o kadar dramatik olsa da (şimdilik) daha az tahripkâr oluşunun kanıtladığı gibi, önceden belirlenmiş olmaktan uzaktır.

O yüzden Marx, sömürücü bir sistem olarak kapitalizme yöneltti̇ği eleştirilerle tanınmış olmasına karşılık muhtemelen daha çok, yirminci yüzyıldaki başarısız kalmış ve muhtemelen başarısız kalmakta olan sosyalizmi inşa denemelerinin esin kaynağı olarak düşünülür. Marx'ın doğrudan doğruya ve yalnızca sosyalizmin iktisadını ele alan çalışmaları az olsa bile birçok görüşün tersine, Marx'ın konuyla ilgili olarak özellikle *Gotha Programının Eleştirisi*'nde söyledikleri pek çoktur. Genellikle hayalî mavi kılavuzlar tasarımlamaktan çok, kapitalizmin kendisi içerisindeki gelişmelere dayanarak tahminde bulunmakla ilgilenir. Bunu yaparken ayrı ama birbiriyle yakından ilişkili iki noktadan hareket eder.

Birinci olarak, Marx'a göre kapitalizm, hayatı –üretimin, daha genel olarak ekonominin örgütlenişi ve devlet iktidarı aracılığıyla– giderek artan bir ölçüde toplumsallaştırmakta, ama piyasanın özel niteliği, özel mülkiyet ve kârlılık buyruğu, bu süreci temelden kısıtlamaktadır. Rekabet, iş yerinde ve bir bütün olarak toplumda gittikçe giriftleşen iş bölümü aracılığıyla kapitalist üretimi toplumsallaştırma eğilimi gösterir. Buna ek olarak, sosyal yardım sağlama, yeniden dağılım ve üretimin kendisinde devletin rolünün örneğin planlama ya da millîleştirilmiş sanayiler aracılığıyla artışı, hep gelecek bir sosyalizmin iktisadi ve toplumsal biçimlerinden bazılarını önceler. Aynı şey, devlet desteği olsun ya da olmasın, işçi kooperatiflerinin oluşması ve benzeri için geçerlidir. Gene de kapitalist toplum içerisine hapsedilmiş olmaları, dolaysız ya da dolaylı kârlılık buyrukları ve ona bağlı olan iktisadi ve toplumsal sistem, rüşeym hâlindeki bu biçimlerin içeriğini, biçimini, hatta bekasını kaçınılmaz olarak kısıtlar. Bazı toplumsallaşma biçimlerinin –büyük boy firmalar içerisinde piyasayı dışlayan üretim planlamasının ya da mali sistem aracılığıyla paranın daha geniş ve daha derin bir rol oynamasının– sosyalizme olan yakınlığı, sağlık, eğitim ve sosyal yardımın devlet eliyle sağlanmasından çok farklıdır. Bu bakımdan, tutulan bir slogan olan "kârdan önce insanlar", ayrıcalık tanınmadığı sürece

kâra izin verdiği için sosyalist değerleri, kapitalizmin kabul edildiği bir çerçeve içerisinde dile getiriyor. Burada Proudhon'un "Mülkiyet hırsızlıktır." kavrayışına Marx'ın yönelttiği eleştiriyle sıkı bir benzerlik söz konusudur; çünkü bu kavrayış mülkiyeti hem kınar hem kabul eder (o olmasa hırsızlık olamazdı).

İkinci olarak, Marx'ın sosyalizmi öncelemesi, rüşeym hâlindeki sosyalist biçimlere evrilmiş olup olmadığına bakmaksızın kapitalizm içerisindeki çelişkilerden türer. Bunların başta geleni –kapitalizmin üretim amacıyla emeği yaratması, genişletmesi, güçlendirmesi ve örgütlemesi, ama emekçi çoğunluğu zorunlu olarak sömürmesi, daha geniş iktisadi ve toplumsal özlemlerini karşılamakta ise başarısız kalması sonunda– işçi sınıfının oynayacağı devrimci roldür. *Komünist Manifesto*'daki çarpıcı cümlede söylendiği gibi "burjuvazi en başta kendi mezar kazıcısını üretir. Burjuvazinin yıkılışı ve proletaryanın zaferi aynı ölçüde kaçınılmazdır."

Sosyalist devrimin aracı işte budur. Kapitalizm için karakteristik olan sömürü, yabancılaşma ve insani alçalmanın çeşitli yönleri ile bunların nasıl aşılabileceği, gerekli isteklendirmeyi sağlar. Kapitalizm döneminde işçi sınıfı, üretim sürecinin denetiminden, bunun ürünlerin kendileri şeklindeki sonuçlarından ve toplumun işleyişi ile gelişmesini etkilemek olanağından yoksun bırakılmıştır. İşçilerin umutları ve potansiyel başarıları da, ağır sınırlamalara, yaşam koşulları sürekli bir altüst oluşa tabi kılınır; kaderleri, kâr buyruğunun gelgitine ve ekonominin kaderine bağlı olarak yön değiştirir. Bu, hem iktisadi hem de daha önemlisi insani açıdan son derece israflı olduğu kadar iş yerlerinde direnişe ve siyasi karşıtlaşmalara yol açmış, tarihî olarak da toplumsal reformlar ve antikapitalist isyan için güçlü bir uyaran olmuştur.

Marx'a göre, kapitalizmin ortadan kaldırılması insan toplumunun tarih öncesinin sonunu işaretler. Ne var ki komünizme geçiş ne değiştirilemez ne kaçınılmazdır. Kapitalizmin çekirdeğinde yer alan toplumsal ilişkiler ancak çoğunluk ezici bir basınç uygularsa değişir. Bu olmadı mı kapitalizm, insani ve çevresel bedellerinin yükselmesine karşın sonsuza dek sürüp gidebilir. Bununla birlikte sosyalizme geçiş talep üzerine büyülü bir şekilde tamamlanmaz; ancak aşamalı olarak başarılabilir. O arada birinci evresine kapitalizmin tarihî ağırlığının süregelen etkisi damgasını vurur. Marx, iş

bölümünün ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlığın üstesinden gelinmiş, üretici güçlerin gelişmesinin, bireylerin tümsel gelişmesini mümkün kılmaya yetecek kadar yüksek bir düzeye ulaşmış olduğu daha ileri bir aşamada sosyalizmin (komünizm) ileri evresine ulaşılabileceğini öne sürer. *Gotha Programının Eleştirisi*'nde koyduğu gibi "herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre!"

Bu tür öngörüler, Marx'ın mezar taşı kitabesine yazılı olan sloganla, yani Feuerbach üzerine on birinci tezle omuz omuza durur: "Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde **yorumlamışlardır**; oysa sorun onu **değiştirmektir**." Marx'ın yazdıklarının büyük bölümünde olduğu gibi, on dokuzuncu yüzyıl sosyalistlerine yapılmış bu çağrıyı, hem bir anlayış kazanma aracı olarak hem bir davranış buyruğu olarak yorumlamak gerekir. Çağrı, yirmi birinci yüzyıla girdiğimiz bugünlerde eskisi kadar geçerlidir.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Seçkin Marksçı sınıf incelemeleri arasında Geoffrey de Ste. Croix (1984) ile Ellen Wood (2006) sayılabilir; yakın zamanlardan bir denemeler derlemesi için, bk. *Socialist Register* (2001). Marksçı devlet teorileri, Ben Fine ve Laurence Harris (1979, Böl. 6, 9) tarafından gözden geçiriliyor; ayrıca bk. Suzanne de Brunhoff (1992), Paul Cammack (1989), Simon Clarke (1991), Bob Jessop (1982) ve Ellen Wood (2002, 2007a, 2007b).

Kapitalist "küreselleşme"yi tartışan çok geniş bir edebiyat vardır. Bu alt bölüm, Ben Fine (2002, Böl. 2) ve Alfredo Saad-Filho (2007b)'ya dayanır; ayrıca bk. Hugo Radice (1999, 2000) ve John Weeks (2001). Bir başka Marksçı incelemeler kümesi, özgül olarak emperyalizme gönderme yapar; örneğin bk. Anthony Brewer (1989), Norman Etherington (1984), Eric Hobsbawm (1999) ve *Monthly Review*'nun son sayıları.

Çevre ve çevre bunalımı üzerine Marksist edebiyat büyüyor. Örneğin bk. Ted Benton (1996), Finn Bowring (2003), Paul Burkett (2004, 2007), John Bellamy Foster (2001, 2002a, 2002b) ve Les Levidow (2003). *Capitalism, Nature, Socialism* dergisi, zengin bir malzeme içerir; ama ayrıca bk. *Capital & Class* (72, 2000)'ın özel sayısı.

Marx'ın sosyalizm ve komünizm üzerine yorumları, esas olarak Karl Marx (1979) ile Karl Marx ve Friedrich Engels (2008) içinde yer alır;

ayrıca bk. Friedrich Engels (2003, 3. kısım). Bu bölüm Ben Fine (1983b)'a dayanır. Sosyalizm üzerine bugünkü tartışmalar, Paresh Chattopadhyay (2007), Duncan Foley (1986, Böl. 10), Michael Lebowitz (2007) ve Dimitris Milonakis (2003) tarafından gözden geçirilir; ama ayrıca bk. Michael Perelman (2000) ve *Science & Society* (66: 1, 2002) ile *Socialist Register* (2000)'ın özel sayıları. Sovyet deneyimi, Chris Arthur (2002, Böl. 10), Paresh Chattopadhyay (1994) ve Simon Clarke (2003) içinde farklı açılardan eleştirel bir şekilde irdelenir. *Critique* dergisinde, bu sorunu ele alan pek çok yazı çıkmıştır.

15

FİNANSALLAŞMA, NEOLİBERALİZM VE BUNALIM[3]

Bu kitapta esas olarak Marx'ın ekonomi politiğine (özellikle de üç ciltlik *Kapital'*de sunulduğu hâliyle) görece basit bir genel bakış sunmaya çalıştık. Kitabın son bölümünde bu ekonomi politiği, kitabın kaleme alındığı sırada iktisadi ve toplumsal yeniden üretimin istisnasız tüm yönleri üzerindeki yıkıcı yansımalarıyla, kendisini mali sistem içerisindeki büyük bir işleyiş bozukluğundan türüyormuş gibi gösteren kapitalizmin küresel bunalımına uygulamayı amaçlıyoruz. Ama gerek bir önceki bölümde gündeme getirilen meselelerin, gerekse savaş, toplumsal cinsiyet, ırk, yoksulluk ve gelişme gibi şeylerle ilintili diğer güç ve çatışma meselelerinin ışığında, halen yaşadığımız bunalımın geçmişten keskin bir kopuş olmadığına ve dar tanımlanmış iktisadi meselelerle sınırlı tutulamayacağına dikkat edilmelidir. Aslında bunalımlar, içinde yaşadığımız toplumun doğasını ve çelişkilerini belirginleştirme ve bunu yaptığı ölçüde de açığa çıkarma eğilimi sergilerler; mali dayanışmanın gözden düşmesi, bunu ortaya koyan iyi bir örnektir. Ancak, bunalımın üzerine tuttuğu acımasız ışık elbette günümüz kapitalizmini, büyük harflerle basılmış, başından sonuna kolayca okunabilecek açık bir kitap hâline getirmez. Dolayısıyla, her ne kadar neoliberalizmin iktisadi bunalımına ilaveten meşruiyet bunalımından da muzdarip olduğu açık olsa da, gerek iktisadi bunalımın sebepleri, gerekse çözüm önerileri hem düşünsel ve siyasi yelpazeler genelinde, hem de bizzat Marksizmin kendi içinde tartışmalı olmayı sürdürmektedir.

Her bunalım, ister ekonomi, ideoloji ya da siyasi sistem kaynaklı olası sebepleri, derinliği, genişliği ya da oluş sıklığı yüzünden, isterse ekonomik sektörler içerisindeki ve arasındaki farklılaşan etkileri aracılığıyla, isterse başka sebeplerle olsun, özgül karakteristikleri içinde barındırır. Ama yaşamakta olduğumuz bunalım (hatta erime), bir dizi farklı boyutta ve bunların bileşiminde dikkati çekmektedir. Birincisi, bunalımı başlatan şey bir lale soğanı, Güney Denizi Adası, internet [*dot-com*] köpüğü, hatta bir hisse senedi piyasası çılgınlığı ya da bir metanın çökmesi değildi –her ne kadar hisse senedi piyasası, bunalıma giden dönemde olduğu gibi bunalımın patlak vermesinin ertesinde de dikkate değer spekülatif çalkantıya tanık olduysa da. Bunalım, ABD'nin en yoksul hane halklarına ipotek finansmanı sağlayan ikinci kalite [*eşik-altı*] ipotek kredisi piyasasından doğup yayıldı. Kuşkusuz, bunalımın çıkış yerini tespit etmek, bunun böylesine dünya çapında etkili olan şiddetli bir patlamayı neden harekete geçirdiği sorusunu hâlâ cevapsız bırakmaktadır.

İkincisi, spekülatif patlama ya da çöküş yüzünden, bunun sonuçları yüzünden hiç kimse yoksulları suçlamamaktadır. Bilakis, yakın dönemlerde yaşanan diğer iktisadi aksaklık örneklerinin aksine, (uyum politikalarının yükünü emekçi halk ile yoksul kesime yüklemeyi açık ya da örtük bir şekilde meşrulaştırmaya yardımcı olan) neoklasik, Keynesyen ve hatta Marksçı 'kâr sıkışması' görüşleri uyarınca 'aşırı' ücret ve ek olanaklar, geçmişten farklı olarak hiçbir yerde hedef tahtasına konmamıştır. Bu sefer finans ve aşırılıkları açıkça suçlanacaktır, ama (sıkı durun!) geri kalanlarımızı daha da olumsuz etkilememesi için finansın kurtarılması gerekir –böylece yakın gelecekte yaşayacağımız sıkıntılı dönemler meşrulaştırılmış olur. Bu sizin hatanız değildir; hoş (finansa sağlanan neoliberal teşvik öğelerini göz ardı ediverirsek) hiç kimsenin hatası değildir ya; ama süt döküldüğüne, testi kırıldığına göre sorunu çözmek için hep birlikte çalışmamız gerekir.

Üçüncüsü, 1930'lardan bu yana eşi benzeri görülmemiş şiddetine karşın, yaşamakta olduğumuz bunalım, 'Keynesyen' savaş sonrası patlamanın ardından birikimin görece yavaşladığı 30 yıllık bir dönemi sona erdirmektedir. ABD konut piyasasındaki ve başka yerlerdeki dolaysız nedenleri ne olursa olsun, çöküş ve bu çöküşün ağırlığı, çelişki, gerilim ve

çatışmalarıyla aksi yönde mütekabil bir tepkiyi uyaran finansallaşmış birikimin biraz çılgınca, biraz uzunca sürmüş evresinin sonucundan ibaret değildir. Doğrusu bunalım, savaş sonrası Keynzciliğinin sona erişinden sonra kendisini iyice güçlendiren neoliberal birikim tarzı içine ister istemez yuvalanmıştır.

Dördüncüsü, yaşadığımız bunalım, eskiden çoğunlukla yoksul ve orta gelir düzeyindeki ülkeleri muntazaman etkileyen finansal çöküşler ya da ödemeler dengesi çöküşleri dizisinin bir halkasıdır. Bunlar, belirli bölgelerde ağır olarak yaşandığı zaman bile, ABD Hazine Bakanlığı'nın tasarladığı, Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu'nun uygulamaya geçirdiği çok taraflı devlet müdahalesiyle genellikle sınırlı tutuluyordu. Bugün durum farklıdır. Çünkü şu anki bunalımın aktarım mekanizmaları, bunalımın en kötü etkilerini ve coğrafi yayılmasını kontrol altına alıp yumuşatmayı amaçlayan, eşi görülmemiş düzeydeki devlet müdahalesini etkisiz hâle getirmiştir. İkinci kalite ipotek kredileri krizinden ortaya çıkan domino etkilerinin en açık biçimiyle gösterdiği makro-iktisadi politika ile uluslararası işbirliği sınırlılıkları, günümüz mali varlık yapılarının karmaşıklığını yansıtmaktadır. Bu, ulusal ve devletler arası düzeylerde hangi ölçütlere göre, hangi amaçla, nasıl, ne kadar süreliğine, hangi bedel karşılığında ve ne gibi destekleyici politikalar kullanarak neyin hedef olarak seçileceği konusunda önemli zorluklara yol açmaktadır.

Bu etkenler, neoliberalizmde daha geniş bir bunalıma işaret etmektedir – biraz incelikli bir açıklama gerektirmektedir. Yüzeysel olarak bakıldığında ve ufak tefek birkaç istisnaya karşın, bunalımın ardından ortada neoliberal olan hiç kimse kalmadı. Mali sistemin dramatik iflası, finansın öncülük ettiği ılımlı bir Keynzciliğe, aşamalı ve tepkisel devlet kontrolüne, hatta finans ile sanayide kamu mülkiyetine bir tür geri dönüş biçimindeki umutsuzca denilebilecek çözüm arayışlarını tetikledi. İdeolojik cambazlığın yanı sıra kurumsal mekanizmaların politika formüle edip uygulama konusundaki yetersizlikleri fazlasıyla aşikârdı. Öyle olmasına rağmen, ikinci Başkan Bush idaresinin ekonomiyi 'kurtarma' düsturuyla uygulamaya koyduğu önlemler, devletin devasa kaynaklarla müdahalesini içeriyordu ama kesinlikle neoliberaldi ve ilk fırsatta geri alınmak niyetiyle kabul edilmişti. Mali bunalımının derinliğine ve devlet müdahalesinin

kapsamına bir bütün olarak bakıldığında iki olgu dikkati çekiyor. İlki, mali sistemi desteklemek üzere teklif edilen kaynaklar, şimdiye kadar elde edilmiş *tüm* özelleştirme gelirlerini kat be kat aşmaktadır. Diğeriyse, kurtarma paketlerinin, dünyada yoksulluğu sonsuza dek olmasa bile gelecek 50 yıllığına *ortadan kaldırmaya* yetecek büyüklükte olmasıdır.

Neoliberalizm ve Bunalım

Daha derin bir düzeyde neoliberalizm, uygulamada ideoloji, bilimsellik ve politika ile bizzat gerçekliğin temsili arasındaki özgül bir karışıma bağlıdır. Ama bu karışım iki evreden geçmiştir: Birincisi, toplumsal, iktisadi ve siyasi sonuçlara pek aldırış etmeksizin özel sermayenin önünü mümkün olduğunca açmak amacıyla kapsamlı devlet *müdahalesine* dayanan şok evresi idi –en bilinen hâliyle Doğu Avrupa'ya dayatılan ama bu bölgeyle sınırlı kalmayan Reagan/Thathercılık, şok tedavisi terminolojisiyle uygulanmıştı. Ne var ki (işleri piyasaya bırakmaktan bahseden, ama özel kesim sermayesini güçlendirmek için devleti kullanan –ki emekçi halkla olan baskıcı ilişkileri de bunun bir parçasıydı) neoliberalizmin ilk evresinin 'gerisini merak etme' ethos'u, ne geçiş ekonomilerinden ortaya çıkmıştı ne de bu ekonomilerle sınırlıydı. Üçüncü Yolculuk ya da 'sosyal piyasa' denilen ikinci evrede, hem ilk evrenin en olumsuz etkilerini yumuşatmak, hem de (daha önemlisi) neoliberalizmin tanımlayıcı karakteristiği hâline gelen finansallaşmayı sürdürmek üzere farklı devlet müdahalesi tarzlarına tanık olduk. Geçtiğimiz 30 yıl içerisinde finansallaşma, genel olarak piyasanın (yani özel kesim sermayesinin) teşvik edilmesi aracılığıyla ve bu kisve altında hiç durmaksızın yeni mevziler kazandı. Uygulamada bu, özelleştirmeden kuralsızlaştırmaya [*deregülasyon*], enflasyon hedeflemesinden şahsi kredi dağılmasına kadar her konuda toplumsal yeniden üretimin, mali piyasanın buyruklarına tabi kılınması anlamına gelir.

Bu durumda bunalım, kaçınılmaz olarak finansın önemini ön plana çıkarır. Finans sisteminin son 30 yıldaki genişlemesini ne kadar vurgulasak azdır. Gerek türev ürünler, vadeli işlem sözleşmeleri, döviz, ipotekler, devlet araçlarının yanı sıra tahviller ile hisse senetleri açısından, gerekse finansın (önceden Keynesyen refah devleti ve 'modernleşme' döneminde

özel kesim sermayesinin doğrudan denetiminin dışında tutulan) iktisadi ve toplumsal yeniden üretimle ilgili alanlara nüfuz etmesi anlamında mali piyasalar yaygınlaşmış ve büyümüştür. Bu, sağlık, eğitim, enerji, telekomünikasyon, ulaşım, emeklilik ve elbette konut finansmanı için geçerlidir. Ayrıca sanayi işletmeleri, kârlılık kaynaklarına hâkim olan mali işlemler ve kurumsal yönetişimdeki değişimler aracılığıyla 'hissedar değeri' peşinde koşarak, kapasiteyi yükseltip genişletecek ve üretkenliği artıracak yatırımlar pahasına finansallaşma sürecine kapılıp gitmişlerdir.

Bu iktisadi mülahazalar, yeni gelişmekte olan ('küreselleşme' denilen) emperyalizm tarzına içkindirler –özellikle soğuk savaşın ardından. Hegemonyacı güç olarak ABD'nin hem güçlü hem de zayıf yanları, son yıllarda iyice belirginleşmiş ve açığa çıkmıştır. Öte yandan, Sovyet tarzı sosyalizmin çökmesi ve (Latin Amerika'da olduğu gibi bazı taze oluşumlara karşın) ilerici hareketlerin güçsüzlüğü çarpıcıdır. Keza Çin'in yükselişi, kapitalizme yönelmesi ve yüz milyonları değilse bile on milyonları bulan sayıda ücretli emeği dünya kapitalizminin hizmetine sunması da çarpıcıdır. Çin'in, ABD'nin mali açıklarının, ticaret ve cari işlemler açıklarının döndürülmesine verdiği ciddi destek bağlamında ABD ile olan özel ilişkisi aynı ölçüde önemlidir. Bu konuda Çin yalnız değildir; hem doların hem de ABD'nin ticaret açığının uzunca bir süre desteklenmesinde Almanya ile Japonya, hatta 'gelişmekte olan' dünya da en az Çin kadar önemli roller üstleniyorlar. Bu, kitabın yazıldığı sırada doların rezerv para ve ödeme aracı rollerini zayıflatmayı amaçlayan sınırlı hareketlerin söz konusu olduğu da dikkate alındığında, doların dış desteğe sahip dünya parası olmasıyla birlikte ABD'nin sıra dışı güçlü ve zayıf tarafları bileşimini gözler önüne sermektedir. Sonuç, doların değerinin en azından şu an için oynak olmasıdır; ama potansiyel kırılganlığına ve ABD ekonomisinin iyi bilinen yapısal zayıflıklarına –ki bu tür zayıflıklar, başka herhangi bir para biriminin değerinde çöküşe yol açacaktır– rağmen dolar çökmemiştir.

Bunalım Karşısında Marksizm

Ortodoksluğun bunalım sırasında bocalamaya başlamasıyla birlikte, beklendiği üzere Marksist ve heterodoks yaklaşımlarla anlatımlar daha

belirgin bir rol üstlendiler. Ancak, mesele gözlemlemekten ziyade açıklamakla ilgili olduğundan gelişmelerin tahlili bir çerçeveye yerleştirilmesi gereklidir. Özellikle üç meseleyle yüzleşmek gerekiyor. Birincisi, sermayeye tanınan hukuki ve düzenleyici teşvik öğeleri, gerilemese bile durağan seyreden parasal ve toplumsal ücret düzeyleri, hem emek hareketlerinin hem de ilerici hareketlerin zayıflığı, küresel iş gücünün büyümesi ve 'esnekliği', politika, siyaset ve ideoloji alanlarında neoliberal hegemonya dahil olmak üzere, koşulların sermaye birikimine ancak bu kadar uygun olabileceği düşünüldüğünde, son 30 yıldaki yavaşlamanın sebepleridir. Yavaşlamaya bir açıklama getirmeksizin, gerek böyle bir mali bunalımın neden ortaya çıkması gerektiğini ve neden bu kadar ağır yaşandığını açıklamak, gerekse bunalımın dolaysız iktisadi parametrelerinin ötesine geçerek doğasını açıkça ortaya koymak mümkün olamaz.

İkincisi, finansallaşmanın önemini ve (üretken) sermeye birikimiyle ilişkisini aydınlatmaktır. Paradoksal bir şekilde, finans ve finansallaşma Marksist bilim insanlarının oldukça ilgisini çekmiş olmasına karşın, finansı Marx'ın analizi içine yerleştirmeye yönelik girişimler görece azdır. Bu girişimler bile Rudolf Hilferding'in ortaya koyduğu gelenekle sınırlı kalmaktadır – şüphesiz ki Hilferding'in finans kapital anlayışının, bankalarla sanayi arasındaki ilişkinin çok ötesine geçen günümüz finansallaşmasının çeşitliliğine ve kapsamına yeterince uygun düşmemesi nedeniyle biraz da. Bunalım yüzünden Marksizme daha fazla ilgi gösterilmesine rağmen, finansın bunalımdaki rolü söz konusu olduğunda Karl Marx'tan daha fazla Hyman Minsky ilgi toplamıştır.

Üçüncüsü, bu koşullarda, sınıf mücadelesinin üretim noktasındaki rolünün nasıl tespit edileceğidir –ki hem zayıf hem de Marksizmdeki klasik yerinden uzaklaşmış gibi gözükmektedir. Elbette, neoliberalizmin mantralarından[4] biri, pratikte yasalara (ve gerektiğinde otoriteciliğe de) başvurarak devlet müdahalesi vasıtasıyla sermaye lehine dayatılan, emek piyasası 'esnekliği'dir. Bunlar, işçi sınıfı gücünün, örgütlülüğün ve aktivizmin giderek gerilemesine katkıda bulunurlarken, depolitizasyon, örgütsüzlük, özelleştirme, azalan iş güvenliği ve benzeri şeylerle örgütlü emeğin toplumsal yeniden üretimdeki etkisi de azaltılmıştır. Bu durum, (bunalımdan önce bile) bildiğimiz hâliyle işçi sınıfı ile kapitalizmin

‘sonu’ndan tutun da yeni (az çok antikapitalist) toplumsal hareketlerin ortaya çıkışına kadar farklı argümanlar temelinde ele alınmış olan, tahlili ve stratejik zorluklar getirmektedir.

Tahlili bu üç meseleye (yavaşlama, finansallaşma ve sınıfın rolü) ilaveten stratejik olan bir dördüncü daha vardır: İktisadi bunalımın ve zayıflamış ilerici hareketlerin doğurduğu korkunç koşullarda nasıl yanıt vermeli? Kapitalizm içerisinde reform ile kapitalizmi aşacak sosyalist devrim arasındaki ilişki, birinden taviz vermeden diğerinin nasıl ilerletileceğine dair klasik Marksist muammayı gündeme getirir. Ama, şu an itibariyle bu mülahazalar hayali bir lüks gözükmektedir, çünkü iktisadi bunalımın ağırlığına ve buna mütekabil neoliberalizmin içine düştüğü meşruiyet bunalımına karşın, hem radikal reform hem de devrim gündem dışıdır.

Bu üç tahlili meseleye ilişkin bizim yaklaşımımız, Marx’ın birikim teorisini, hem mantıken hem de tarihi olarak, *Kapital*’in üç cildinde sunulan tahlil kategorileri temelinde kullanmak ve geliştirmektir. Marx’ın teorisinin, birikimi, sürekli ve istikrarsız bir şekilde yeniden yapılanan üretken sermayenin niceliksel genişlemesi (modern dünyada, esasen ulusötesi şirketler aracılığıyla genellikle daha büyük birimler oluşturması) olarak ele aldığını daha önce belirtmiştik. Buradaki can alıcı nokta, sermayenin yeniden yapılanma hızı ile ritminin, sanayi sermayecileri dışındaki etkenlere büyük ölçüde bağımlı olmasıdır –özellikle de devlet politikaları ile işçi sınıfına, rekabetçi piyasalardaki ve finanstaki diğer sermayelerin yeniden yapılanmasının yanı sıra iktisadi ve toplumsal hayatın daha genel yeniden yapılanmasına. Bu unsurlardan her birinin yeniden yapılanma yoluyla birikime uygunluğu farklılık gösterebileceği gibi etkileri açısından da istikrarsız olabilir. Bunların etkileri, gerek değişen konfigürasyonlara, gerekse bir bütün olarak birikim sistemindeki yerlerinin belirlediği sınırlar dahilindeki iktisadi, siyasi ve ideolojik çıkar çatışmalarına bağlı olur. Özellikle, yeniden yapılanmanın eyleyicisi olarak devletin rolü, hem kuvvet kullanımıyla bir arada kullanılan iktisat politikasının, hem de kapitalizmin işleyiş bozukluğuna, adaletsizliklerine ve kötülüklerine meşruiyet kazandırmaya yönelik devlet destekli argümanlarının da aralarında bulunduğu bütün bu biçimlendirici etkenler açısından çok önemlidir.

Bu soyut anlatımı, zaten belirtmiş olduğumuz üzere yavaşlamanın işçi sınıfının gücünden ya da militanlığından ötürü olmadığını, dolayısıyla bunalıma yönelik açıklamaların sınıf ilişkilerinin aksine sermayeciler arası ilişkilerde aranması gerektiğini vurgulayarak geliştirmek söz konusu olabilir. Finansallaşma, süreci açıklamada can alıcı önemdedir –artık herkesin kabul ettiği bir şey. Ama, Marx’ın tahlil kategorilerinde ifade edildiğinde bu biraz farklı gözükür. Neoliberal dönemde finansallaşmanın belirgin işareti, 12. bölümde ima edildiği üzere faiz getiren sermayenin (FGS) bir bütün olarak ekonominin genelinde yayılmasıdır –bağımsız oldukları kabul edilen sanayi şirketlerinin mali işlemlerinin yanı sıra sağlık, eğitim, refah hizmetleri, tüketici kredisi, konut ve benzerlerindeki mali işlemler de bunun bir parçasıdır. Buna göre melez biçimlerde gördüğümüz FGS, üretken varlıklar pahasına mali (fiktif) sermaye birikimini bilfiil teşvik etmiştir. Her ne kadar bireysel sermayeler açısından ve kısa dönemde kârlı olsa da, genelde hem niceliksel hem de niteliksel olarak sermayenin sürekli birikimi açısından olumsuz işlev görmüştür. Kısacası, finansallaşma, FGS’nin niceliksel genişlemesi ve ekonomi geneline yayılması üzerine kuruludur –ki bu yayılma kimi zaman sanayi sermayesini yeniden yapılanmaya zorlarken, kimi zaman da bu sermaye tipinin zararına gerçekleştiği için neoliberalizmin toplumsal yeniden üretime etkisine, hem doğrudan hem de dolaylı olarak tesir eder. Proletaryanın yerküre çapındaki hızlı büyümesine karşın (ve bir ölçüde de *bundan ötürü*), mali varlıkların birikiminin, hem sistemik olarak hem de politikada, sanayi sermayesi birikimine önceliği olmuştur. Çok daha olumlu koşullar mevcutken sağlık, eğitim ve refah hizmetleriyle sınırlı kalmayıp sanayinin gelişimine, altyapının sağlanmasına ve uluslararası rekabetin yönetilmesine de çok daha mütevazı miktarlarda harcama yapmayı reddeden devletin, finans adına böylesine geniş çaplı bir müdahaleye yöneldiği şu anki bunalım, bunu çarpıcı bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

Bunalım ve Sınıf Mücadelesi

Yavaşlama, bunalım ve neoliberalizmin finansallaşmış payandaları hakkındaki anlayışımız veriliyken, sınıf mücadelesini ve reform/devrim ayrımını nereye koyacağız? Muhtemelen biraz karikatürize edilmiş üç uç

konumu düşünelim. İlki, finansı bir epifenomen[5] olarak görür; yani stratejinin, üretim noktasında örgütlenmiş işçi sınıfı üzerine odaklanması gerektiğini ima eder. Buradaki sorun, böyle bir aktivizmin hem güçsüz olduğunun ve muhtemelen zayıflamaya devam ettiğinin, hem de zorunlu olarak üretimin uzağında hızla çoğalacak meseleler etrafındaki mücadelelerden kopuk olduğunun kanıtlanmış olmasıdır –örneğin, ücretler, ek olanaklar ve kamu tedarikleri üzerine, ama aynı zamanda küresel kapitalizmin önünü açtığı çevre felaketleri üzerine ve etrafında verilen mücadeleler. İkincisi, hem iktisadi bunalımı hem de üretimin gerçekliklerini pas geçerek, bunun yerine çevre, hayat tarzı tercihleri ve –çağdaş kapitalizmin rutin olarak (yeniden) ürettiği– çeşitli ayrımcılıklar etrafında süregelen cepheleşmelere odaklanmaktır. Bu kaygılar ne kadar önemli olursa olsun, üretimdeki yapısal köklerinden ayrı olarak bunlarla yüzleşmeye kalkışılması, geçmişte olduğu gibi gelecekte de başarılı sonuçlar vermeyecektir. Üçüncüsü, neoliberalizm koşullarında üretimin ve toplumsal yeniden üretimin finansallaşmasının gündeme getirdiği sistemik soruları pas geçerken, halkın saygınlığını kaybetmiş bankacılara duyduğu antipatiyi temel alarak finansın 'mübadelede sürecindeki sömürüsü'ne saldırmaya benzer bir şeye yoğunlaşmaktır. Meselelerin, finansa karşı geriye kalan hepimiz olarak ortaya konması, stratejik ve elverişli bir başlangıç noktası olarak ne gibi faziletleri olursa olsun, önemli tahlili ve toplumsal sorunlar doğurmaktadır. Örneğin, daha önce belirttiğimiz bir noktayı yeniden vurgulayacak olursak, mali sistemde reform yapılmasının (ki herkes bu konuda hemfikirdir) pek az şey vaat ettiği, başta üretim alanındakiler olmak üzere diğer sömürü ve baskı biçimlerine ne demeli?

Alternatif, yukarıda sunduğumuz üç aşırı durumu reddetmekten ziyade üretim ile sınıfı, neoliberalizm koşullarında iktisadi ve toplumsal yeniden üretimin doğurduğu özgül mücadelelere bağlayarak bu durumların ötesine geçmek olacaktır. Açıkça görülebileceği üzere finansallaşmanın, iktisadi ve toplumsal yeniden üretime müdahale etme yolları hem her tarafa yayılmıştır hem de ayrışıktır [*heterojen*]; dolayısıyla, bunların etkilerine az çok kendiliğinden gösterilen tepkiler ve alternatif arayışları da aynı şekilde olacaktır. Marksist bir bakış açısı için ve diğerlerinden de, mali sistemi paramparça etme ihtiyacını görmek, hem bunu gerçekte yapmaktan hem de

iktisadi ve toplumsal dönüşüm için bunu daha derinlere kök salmış, etkili ve güvenli hareketlere dahil etmekten çok daha kolaydır. Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* (1852) adlı eserinde çok iyi ifade ettiği üzere:

> İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar. Ölmüş kuşakların geleneği, yaşayanların beyinleri üzerine bir karabasan gibi çöker.

Beyinlerimiz için doğru olan, maddi koşullarımız için de aynı ölçüde doğrudur. İpotek finansmanındaki bunalımlar (ve bunların konut tedarikiyle bağlantısı), çevre bunalımlarından (ve söz gelimi karbonun vadeli işlem sözleşmelerine konu edilmesi yolundaki neoliberal ısrardan), (sağlık, eğitim ya da refah hizmetleri için olsun) kamusal ve özel üretim alanlarındaki bunalımlardan başkadırlar. Zaruri olarak bu mücadele alanları, neoliberalizmin özgül yönlerine meydan okumak için kurulabilecek taktik (hatta stratejik) ittifaklar kadar çeşitli olacaktır –bu ittifaklar, bireyselleşmiş (ve sıklıkla finansallaşmış) mücadelelerin güçlenmesine, genişlemesine ve artık değerin sızdırılıp dağılımı yerine demokratik denetim ve dayanışma değerlerine dayanan, alternatif tedarik tarzlarıyla ilgili yenilenmiş bir bakışa doğru dönüşmesine yardımcı olabilirler. Bu dönüşümün kendiliğinden olması mümkün değildir: Dikkatli bir tahlilden ve teorik anlayıştan esinlenen, toplumsal hareketlenme için olumlu bir platform büyük önem taşımaya devam ediyor. Bu bakımdan, Marksçı tahlillerin ve mücadele deneyimlerinin sundukları katkı hâlâ vazgeçilmezdir.

Böylesi kestirimler, Marx'ın, Feuerbach üzerine on birinci tezinden alınmış mezar taşı yazısını belirten sloganla omuz omuza dururlar: 'Bugüne kadar filozoflar dünyayı çeşitli şekillerde yorumlamakla yetinmişlerdir, oysa asıl mesele onu değiştirmektir'.

Marx'ın yazılarının çoğunda olduğu gibi 19. yüzyıl sosyalistlerine yapılan bu çağrı, hem bir anlama aracı olarak, hem de eyleme geçme zorunluluğu olarak yorumlanmalıdır. Bu çağrı, kapitalist toplumun ortaya çıkardığı çelişkilerle adaletsizliklere, sosyal bilimlerin en iyi araçlarını kullanarak bunların incelenmesine ve en önemlisi de çeşitli grupların, derneklerin, sendikaların, siyasi örgütlerin ve bunlara hayat veren milyonlarca insanın pratik mücadele deneyimlerine yaslanarak, kapitalist

toplumu ortadan kaldırmayı amaçladığımız 21. yüzyılda da geçerliliğini koruyor.

Tartışma Konuları ve Tamamlayıcı Okuma Önerileri

Devam eden iktisadi bunalım hakkında Marksçı bakış açısıyla pek çok şey yazılmıştır; örneğin, Peter Gowan (2009), David McNally (2009), Leo Panitch ve Martijn Konings (2008), Martijn Konings ve Leo Panitch (2008); ayrıca, bk. *New Left Review*, *Historical Materialism* ve *Socialist Register* dergilerinin hem yakın tarihli hem de yayınlanacak sayıları, *Cambridge Journal of Economics*'in özel sayısı (33, 2009), diğer birçok web sitesi arasında Dollars and Sense (www.dollarsandsense.org) ile Socialist Project (www.socialistproject.ca) sitelerinde bulunan çok sayıda kaynak. Sol dergilerle web sitelerinin istisnasız hepsi ya ekonomi politiğe geniş bir yer ayırıyorlar ya da son derece yararlı yazılara yer veriyorlar. İyi araştırmalar!

3 Yazarların eserin genişletilmiş 5. basımına ekledikleri bu bölümün çevirisi Tuncel Öncel tarafından yapılmıştır.

4 Mantra: Sürekli tekrarlandığında ruhani güçlerin uyandırılmasını sağlayan kutsal söz – *çev*.

5 Epifenomen: Bir olayla ilgili olduğu hâlde onun üzerinde etkisi olmayan, ikinci derece bir olay; görüntü-olgu –*çev*.

KAYNAKÇA

Arthur, C. (2001) “Value, Labour and Negativity,” *Capital and Class* 73, s. 15-39.

Arthur, C. (2002) *The New Dialectic and Marx’s “Capital”*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Arthur, C. ve Reuten, G. (drl.) (1998) *The Circulation of Capital: Essays on Volume Two of “Capital”*. London: Macmillan.

Ashton, T.H. ve Philpin, C.H.E. (drl.) (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Benton. T. (drl.) (1996) *The Greening of Marxism*. London: The Guilford Press.

Bina, C. (1989) “Some Controversies in the Development of Rent Theory: The Nature of Oil Rent”, *Capital and Class* 39, s. 82-112.

Bleaney, M. (1976) *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*. London: Lawrence & Wishart.

Bottomore, T. (drl.) (2002) *Marksist Düşünce Sözlüğü* (2. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bowring, F. (2003) “Manufacturing Scarcity: Food Biotechnology and the Life-Sciences Industry”, *Capital and Class* 79, s. 107-44.

Brenner, R. (1986) “The Social Basis of Economic Development”, J. Roemer (drl.) *Analytical Marxism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brenner, R. (1998) “The Economics of Global Turbulence”, *New Left Review* 229, s. 1-265.

Brenner, R. (2007) *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon: Dünya Ekonomisinde ABD’nin Yeri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Brewer, A. (1989) *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*. London: Routledge.

Brighton Labour Process Group (1977) “The Capitalist Labour Process”, *Capital and Class* 1, s. 3-26.

Brunhoff, S. de (1976) *Marx on Money*. New York: Urizen Books.

Brunhoff, S. de (1992) *Devlet ve Sermaye*. Ankara: İmge Kitabevi.

Brunhoff, S. de (2007) “Finans Sermayesi ve Sanayi Sermayesi: Yeni Bir Sınıf Koalisyonu”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Burkett, P. (2004) *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*. Ankara: Epos Yayınları.

Burkett, P. (2007) “Kapitalizm, Doğa ve Sınıf Mücadelesi”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Byres, T. (1996) *Capitalism from Above and Capitalism from Below*. London: Macmillan.

Cammack, P. (1989) “Bringing the State Back In?” *British Journal of Political Science* 19 (2), s. 261-90.

Chattopadhyay, P. (1994) *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience: Essay in the Critique of Political Economy*. Westport, Conn.: Praeger.

Chattopadhyay, P. (2007) “Özgür ve Birleşik Bireylerin Toplumuna Doğru: Komünizm”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Clarke, S. (drl.) (1991) *The State Debate*. London: CSE/Macmillan.

Clarke, S. (1994) *Marx's Theory of Crisis*. London: Macmillan.

Clarke, S. (2007) “Küreselleşme ve Sovyet Üretim Biçiminin Sermaye Kapsamına Alınması”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Duménil, G. (1980) *De la Valeur aux Prix de Production*. Paris: Economica.

Elson. D. (1979) “The Value Theory of Labour”, *Value, The Representation of Labour in Capitalism* içinde. London: CSE Books.

Engels, F. (2003). *Anti-Dühring*. Ankara: Sol Yayınları.

Etherington, N. (1984) *Theories of Imperialism: War, Conquest and Capital*. London: Croom Helm.

Fine, B. (1980) *Economic Theory and Ideology*. London: Edward Arnold.

Fine, B. (1982) *Theories of the Capitalist Economy*. London: Edward Arnold.

Fine, B. (1983a) “A Dissenting Note on the Transformation Problem”, *Economy and Society* 12 (4), s. 520-25.

Fine, B. (1983b) “Marx on Economic Relations under Socialism”, B. Matthews (drl.) *Marx: A Hundred Years On* içinde. London: Lawrence & Wishart.

Fine, B (1985-86) “Banking Capital and the Theory of Interest”, *Science and Society*, 49 (4), s. 387-413.

Fine, B. (drl.) (1986) *The Value Dimension, Marx versus Ricardo and Sraffa*. London: Routledge and Kegan Paul.

Fine, B. (1988) “From Capital in Production to Capital in Exchange”, *Science and Society* 52 (3), s. 326-37.

Fine, B. (1990a) “On the Composition of Capital, A Comment on Groll and Orzech”, *History of Political Economy* 22 (1), s. 149-55.

Fine, B. (1990b) *The Coal Question: Political Economy and Industrial Change from the Nineteenth Century to the Present Day*. London: Routledge.

Fine, B. (1992a) “On the Falling Rate of Profit”, G.A. Caravale (drl.) *Marx and Modern Economic Analysis* içinde. Aldershot: Edward Elgar.

Fine, B. (1992b) *Women's Employment and the Capitalist Family*. London: Routledge.

Fine, B. (1998) *Labour Market Theory: A Constructive Reassessment*. London: Routledge.

Fine, B. (2001a) “The Continuing Imperative of Value Theory”, *Capital and Class* 75, s. 41-52.

Fine, B. (2001b) *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı*. İstanbul: Yordam Kitap.

Fine, B. (2002) *The World of Consumption: The Material and Cultural Revisited* (2. bs.). London: Routledge.

Fine. B. (2007) “Rekabet Halindeki Emek Piyasaları”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Fine, B. ve Harris, L. (1979) *Rereading Capital*. London: Macmillan.

Fine, B., Heasman, M. ve Wright, J. (1996) *Consumption in the Age of Affluence*. London: Routledge.

Fine, B. ve Leopold, E. (1993) *The World of Consumption*. London: Routledge.

Fine, B., Lapavitsas, C. ve Milonakis, D. (1999) “Addressing the World Economy: Two Steps Back”, *Capital and Class* 67, s. 47-90.

Fine, B., Lapavitsas, C. ve Saad-Filho, A. (2004) “Transforming the Transformation Problem: Why the ‘New Interpretation’ is a Wrong Turning”, *Review of Radical Political Economics*, yayımlanacak.

Foley, D. (1982) “The Value of Money, The Value of Labour Power and the Marxian Transformation Problem”, *Review of Radical Political Economics* 14 (2), s. 37-47.

Foley, D. (1986) *Understanding Capital, Marx’s Economic Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Foley, D. (2000) “Recent Developments in the Labour Theory of Value”, *Review of Radical Political Economics* 32 (1), s. 1-39.

Foster, J.B. (2001) *Marx’ın Ekolojisi*. Ankara: Epos Yayınları.

Foster, J.B. (2002a) *Ecology Against Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

Foster, J.B. (2002b) *Savunmasız Gezegen*. Ankara: Epos Yayınları.

Gowan, P (2009) ‘Chrisis in the Heartland’, *New Left Review* 55, s. 5-30.

Guerrero, D. (2007) “Kapitalist Rekabet ve Kârın Dağıtımı”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Harvey, D. (1999) *The Limits to Capital*. London: Verso.

Hilferding, R. (1995) *Finans Kapital*, C 1. İstanbul: Belge Yayınları.

Hilton, R. (1984) *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (3. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.

Hobsbawm, E. (1999) *İmparatorluk Çağı*. Ankara: Dost Yayınları.

Howard, M.C. ve King, J.E. (1989, 1991) *A History of Marxian Economics*, 2 C. London: Macmillan.

Howard, M.C. ve King, J.E. (1990) “The ‘Second Slump’: Marxian Theories of Crisis after 1973”, *Review of Political Economy* 2 (3), s. 267-91.

Itoh, M. ve Lapavitsas, C. (1999) *Political Economy of Money and Finance*. London: Macmillan.

Jessop, B. (1982) *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: Robertson.

Konings, M. ve Panitch, L. (2008) ‘US Financial Power in Crisis’, *Historical Materialism* 16(4), s.3-34.

Lapavitsas, C. (2000a) “Money and the Analysis of Capitalism: The Significance of Commodity Money”, *Review of Radical Political Economics* 32 (4), s. 631-56.

Lapavitsas, C. (2000b) “On Marx’s Analysis of Money Hoarding in the Turnnover of Capital”, *Review of Political Economy* 12 (2), s. 219-35.

Lapavitsas, C. (2003) *Social Foundations of Markets, Money and Credit*. London: Routledge.

Lapavitsas, C. (2007) “Kapitalist Ekonomilerde Para Olarak ve Sermaye Olarak Para”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Lapavitsas, C. ve Saad-Filho, A. (2000) “The Supply of Credit Money and Capital Accumulation: A Critical View of Post-Keynesian Analysis”, *Research in Political Economy* 18, s. 309-34.

Lapides, K. (1998) *Marx’s Wage Theory in Historical Perspective*. Westport, Conn.: Praeger.

Lebowitz, M. (2006) Kapital*’in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Lebowitz. M. (2007) “Kapitalizmi Aşmak: Marx’ın Tarifinin Yeterliliği”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Lenin, V.İ. (1993) *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*, Seçme Eserler, C 1. İstanbul: İnter Yayınları.

Levidow, L. (2007), “Sınıf Mücadelesi Olarak Teknolojik Değişim”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Levidow, L. ve Young, B. (1981, 1985) *Science, Technology and the Labour Process, Marxist Studies*, 2 C. London: Free Association Books.

Mandel, E. (2008) “Kapital’in Birinci Cildine Giriş”, E. Mandel, *Marx’ın Kapitali* içinde. İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Marglin, S. (1974) “What Do Bosses Do?”, *Review of Radical Political Economics* 6 (2), s. 60-112.

Marks, K. (2008) *Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*. İstanbul: Ceylan Yayınları.

Marx, K. (1977) *Ücret, Fiyat ve Kâr*, K. Marx ve F. Engels, *Seçme Yapıtlar*, C 2 içinde. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1978) *Theories of Surplus Value*, C 3. London: Lawrence & Wishart.

Marx, K. (1979) “Gotha Programının Eleştirisi”, K. Marx ve F. Engels, *Seçme Yapıtlar*, C 3. Ankara: Sol Yayınları içinde.

Marx, K. (1998, 1999a) *Artı-Değer Teorileri*, 2 C. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1999b, 2003) *Grundrisse*, 2 C. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2004, 2006a, 2006b) *Kapital*, 3 C. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2005) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (2008) *Komünist Manifesto*, K. Marx ve F. Engels, *Komünist Manifesto & Hakkında Yazılar* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

McNally, D. (2009) ‘From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialisation, and the Global Slowdown. *Historical Materialism* 17(2), s.35-83.

McLellan, D. (1974) *Karl Marx: His Life and Thought*. London: Macmillan.

Medio, A. (1977) “Neoclassicals, Neo-Ricardians, and Marx”, J. Schwartz (drl.) *The Subtle Anatomy of Capitalism* içinde. Santa Monica: Goodyear.

Milonakis, D. (2003) “New Market Socialism: A Case for Rejuvenation or Inspired Alchemy?”, *Cambridge Journal of Economics* 27, s. 97-121.

Mohun, S.(drl.) (1995) *Debates in Value Theory*. London: Macmillan.

Mohun, S. (2007) “Her Emek Değer Yaratır mı?”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Moseley, F. (drl.) (1993) *Marx’s Method in “Capital”, A Reexamination*. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Oakley, A. (1983) *The Making of Marx’s Critical Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.

Oakley, A. (1984, 1985) *Marx’s Critique of Political Economy, Intellectual Sources and Evolution*, 2 C. London: Routledge and Kegan Paul.

Okishio, N. (1961) “Technical Change and the Rate of Profit”, *Kobe University Economic Review* 7, s. 85-99.

Okishio, N. (2000) “Competition and Production Prices”, *Cambridge Journal of Economics* 25, s. 493-501.w

Panitch, L. ve Konings, M. (2008) (drl.) *American Empire and Political Economy of Global Finance*. London: Palgrave.

Perelman, M. (1987) *Marx’s Crises Theory: Scarcity, Labor, and Finance*. Westport, Conn.: Praeger.

Perelman, M. (2000) *Transcending the Economy: On the Potential of Passionate Labour and the Wastes of the Market*. New York: St Martin’s Press.

Perelman, M. (2007) “Kapitalizmin Tarihi”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Pilling, G. (1980) *Marx’s* Capital*: Philosophy and Political Economy*. London: Routledge and Kegan Paul.

Postone, M. (1993) *Time, Labour and Social Domination, A Reexamination of Marx’s Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Radice, H. (1999) “Taking Globalisation Seriously”, *Socialist Register*, s. 1-28.

Radice, H. (2000) “Globalization and National Capitalism: Theorizing Convergence and Differentiation”, *Review of International Political Economy* 7 (4), s. 719-42.

Reuten, G. (1997) “The Notion of Tendency in Marx’s 1894 Law of Profit”, F. Moseley ve M. Campbell (drl.) *New Investigations of Marx’s Method* içinde. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Rosdolsky, R. (1977) *The Making of Marx’s “Capital”*. London: Pluto Press.

Rosenthal, J. (1999) *The Myth of Dialectics: Reinterpreting the Marx-Hegel Relation*. London: Macmillan.

Rowthorn, B. (1985) *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Rubin, I.I. (1975) *Essays on Marx’s Theory of Value*. Montréal: Black Rose Books.

Rubin, I.I. (1979) *A History of Economic Thought*. London: Pluto Press.

Saad-Filho, A. (1993) “A Note on Marx’s Analysis of the Composition of Capital”, *Capital and Class* 50, s. 127-46.

Saad-Filho, A. (1996) “The Value of Money, the Value of Labour Power and the Net Product: An Appraisal of the ‘New Solution’ to the Transformation Problem”, A. Freeman ve G. Carchedi (drl.) *Marx and Non-Equilibrium Economics* içinde. Aldershot: Edward Elgar.

Saad-Filho, A. (1997a) “Concrete and Abstract Labour in Marx’s Theory of Value”, *Review of Political Economy* 9 (4), s. 457-77.

Saad-Filho, A. (1997b) “An Alternative Reading of the Transformation of Values into Prices of Production”, *Capital and Class* 63, s. 115-36.

Saad-Filho, A. (2001) “Capital Accumulation and the Composition of Capital”, *Research in Political Economy* 19, s. 69-85.

Saad-Filho, A. (2006) *Marx’ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*. İstanbul: Yordam Kitap.

Saad-Filho, A. (2007a) “Değer, Sermaye ve Sömürü”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Saad-Filho, A. (2007b) “Giriş”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, S. ve Tonak, A. (2007) “Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi”, *Praksis* 16, s. 17-47.

Schwartz, J. (drl.) *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica: Goodyear.

Scott, S. (1999) “Thought and Social Struggle: A History of Dialectics”. Doktora tezi, Bradford Üniversitesi.

Shaikh, A. (1981) “The Poverty of Algebra”, I. Steedman (drl.) *The Value Controversy* içinde. London: Verso.

Shaikh, A. (1982) “Neo-Ricardian Economics, a Wealth of Algebra, a Poverty of Theory”, *Review of Radical Political Economics* 14 (2), s. 67-83.

Shaikh, A. (1988) “Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş”, N. Satlıgan ve S. Savran (drl.) *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Slater, P. (drl.) (1980) *Outlines of a Critique of Technology*. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Smith, T. (1990) *The Logic of Marx’s “Capital”, Reply to Hegelian Criticisms*. Albany: State of New York Press.

Ste. Croix, G. de (1984) “Class in Marx’s Conception of History, Ancient and Modern”, *New Left Review* 146, s. 94-111.

Steedman, I. (1977) *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.

Wajcman, J. (2002) “Addressing Technological Change: The Challenge to Social Theory”, *Current Sociology* 50 (3), s. 347-64.

Weeks, J. (1981) *Capital and Exploitation*. Princeton: Princeton University Press.

Weeks, J. (1982a) “Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall”, *Capital and Class* 16, s. 62-77.

Weeks, J. (1982b) “A Note on Underconsumptionist Theory and the Labor Theory of Value”, *Science and Society* 46 (1), s. 60-76.

Weeks, J. (1983) “On the Issue of Capitalist Circulation and the Concepts Appropriate to Its Analysis”, *Science and Society* 48 (2), s. 214-25.

Weeks, J. (1985-86) “Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital’s Expansion”, *Science and Society* 49 (4), s. 414-35.

Weeks, J. (1990) “Abstract Labor and Commodity Production”, *Research in Political Economy* 12, s. 3-19.

Weeks, J. (2001) “The Expansion of Capital and Uneven Development on a World Scale”, *Capital and Class* 74, s. 9-30.

Wheen, F. (2000) *Karl Marx*. London: Fourth Estate.

Wood, E.M. (1984) “Marxism and the Course of History”, *New Left Review* l47, s. 95-107.

Wood, E.M. (2002) “Kapitalizmde Ekonomi Ve Politikanın Birbirinden Ayrılması”, (çevrim içi) http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=160, 9 Eylül 2008.

Wood, E.M. (2003) *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*. Ankara: Epos Yayınları.

Wood, E.M. (2006) *Sınıftan Kaçış: Yeni “Hakiki” Sosyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, E.M. (2007a) *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*. İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, E.M. (2007b) “Küreselleşme ve Devlet: Sermayenin İktidarı Nerede?”, A. Saad-Filho (drl.) *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.